Cüneyt Arcayürek

Şeytan Üçgeninde Türkiye

BİLGİ YAYIN

BİLGİ YAYINLARI/BİLGİ DİZİSİ : 33

Birinci Basım
Nisan 1987

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46/A
Tel: 31 81 22 — 31 16 65
Yenişehir - Ankara

BİLGİ DAĞITIM
Babıâli Cad. 19/2
Tel: 5 22 52 01
Cağaloğlu - İstanbul

CÜNEYT ARCAYÜREK

Şeytan Üçgeninde Türkiye

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

Cüneyt Arcayürek açıklıyor dizisinin yayın hakkı, yapılan özel anlaşma gereğince Bilgi Yayınevi'ne aittir. Bu dizide çıkan ve çıkacak olan eserlerin hiçbiri kaynakları gösterilmeden alınamaz.

aslımlar
ofset - tipo matbaacılık
tel : 31 87 52 - 29 40 75 - ankara

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Giriş 15

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI (1939 - 1940)

Bir Serüvenin Başlangıcı 23
Fiyat 27
Küçük Kentte, Başımız Dik 30
Montreux ve Ötesi 34
Berlin'le İlişki 40
Toprak Kaygıları 44
Atatürk Öldüğünde 46
Üçlü Antlaşma 51
İlişki Zayıf, Ama İlgi? 58
Başka Açıdan Değerlendirmeler 67
Beyaz Saray, Türk Sovyet İlişkileri İçin Rapor İstiyor 70
«... Türkler Fazla Abartıyor» 72
Türkiye Mihver'e Karşı Bir «Blok»tan Söz Ediyor 75
Konu: Almanlar Saldırırsa Türkiye Ne Yapacak? 78
Bu Arada Sovyetlere Danışma Gereksinimi 80

İKİNCİ BÖLÜM

1941'LERDE...

«Daha Güneye İnmek!» 87
Aynı Günlerde Öteki Yöreler 93
Aynı Aylara ve Daha Sonraki Günlere Türkiye'den Bakış 97
Yardım mı? Haydi ABD'ye... 105

Dost Dediğin... 107
Gizli Türk Şifreleri 109
Diplomasi Dehlizlerinde Bir Gün 112
Bir Elçi Askeri Durumu Değerlendiriyor 116
Varsayımlar 118
Bir Dönüş İle Başlayan 123
Bir Pakt Kuşkuları Artırıyor 125
ABD Tehditlerinin İlki Sahnede 128
Tarihte Sayfa Açmak 132
Alman Belgeleri Ne Diyor? 134
Türk Askeri İsteklerinde İlk Liste 137
Türkiye'ye Yardım Kimin Elinde? 140
Cephede Buluşma 144
46 Yıldır Süregiden «Yakınmaların» İlki 145
Al Bakalım Bir Liste Daha 146
O Titizlik, Şimdi Neredeee? 149
Türkiye İle İlgili Önemli Bir Rapor 150
Buyrun Bir Liste Daha! 152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1942'DE TÜRKİYE VE SAVAŞ

Stalin, Türklere 12 Adalarla Başka Topraklar Verilmesini Öneriyor 158
Stalin Tutum Değiştiriyor 160
Beyaz Saray Söyleşilerinde Türkiye 161
Harriman'a Göre 163
Türkiye Cephesi 164
Bu Kez Almanya Kuşkulanıyor 168
Yeni Başbakan Neden Sinirli? 172
Film Senaryosu Olacak Olaylar 175
Gereksinmemiz Varsa... 178
Olaya Bir «Gizlilik» Katılmalı ki... 179
Tabii Yine Almanlar Devrede 181
Öyküde Yeni Gelişmeler 182
Bir Başka Sorun 184
Çözüm... 185
«Escape From Turkey!» 186
Kaldığımız Yerden... 190

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1943... SAVAŞTA YENİ CEPHELER

Önder 196
Söz Verme... Alma... 199
Moskova'da Kazanan Biri Var... 203
Tahran'da Üç Kişi 210
Biter mi, Bitmez mi? 216
Bir İş Bitirici 218
Bir Masa Çevresinde Üç kişi 220
Diplomatik Maç 222
«Eğer Türk Olsaydım...» 230
Üçüncü Toplantı 236
Büyükbabam Ne Yaptıysa... 239
Bir Başlangıç Ama... 241

BEŞİNCİ BÖLÜM

1944: TÜRKİYE'YE BASKI SÜRÜYOR

İngiltere, Türkiye'ye Askeri Yardımı Kesiyor 247
İki Müttefik Bir Olunca... 250
Nedense Bu Sözcük Hep Ortaya Çıkar 252
Baskının Sonucu : Von Papen «Çantalarımı Hazırlayayım mı?» 256
Bir Kez Elini Verdin mi? 258
Çark Dönüyor 262
Baskı Sonuç Verir 266
Yıl Sona Ererken 269
Olaylar Dizisi İçinde Bazı Öyküler 272
FBI = CIA 277
Başlıksız 278

ALTINCI BÖLÜM

1945 - 1946 YILLARI

Belgelere Geçmeden Zorunlu Bir Özet 284
Yalta'da Bir Gün 286

Lastik Patladı 289
Potsdam 294
ABD Değerlendirmesi: «Türkiye Son Köprübaşı» 299
Koridor 305
Varoşlarda Vuruşma 307
Bulgar Elçisi İşin İçine Girince 309
İşin Bombası Patlıyor! 313
Missouri'nin Görkemli Karşılanışıyla İlgili
ABD Değerlendirmesi 315
ABD'deki Değişim 317
Washington «Sonuca Varıyor» 320
O Tarihte Türkiye ve... 323
Bağlantının Başlangıcı 328

YEDİNCİ BÖLÜM

1949 - 1950

Zorunlu Bilgi 333
Pakt Peşindeki Ülke... 336
Dün de Vardı Bugün de... 339
1949'da Saptanan Politikalar Bugün de Geçerli. 340
Bu Belge ABD Arşivinde Neden Yer Aldı? 346
Kırk İki Yıldır Hiçbir Şey Değişmedi 349
Bugün de Aynı Gerekçeyi Kullanıyoruz 351
Gerekçe Onlarda da Aynı 353
İnönü'den Açık Bono 356
Bu Görüşmeden Sonra ABD Değerlendirmesi 363
ABD'nin Yeni Olmayan Derdi 365
1950 Seçimleri Değerlendirmesi: «Beklenmedik
Bir Zafer!» 367
İzin Verin: Bir Değerlendirme de Bizden 368
Kore Savaşı Sahnede 372
Kore Kararından Sonra 378
Bir Önemli Toplantı 380
NATO'ya Yarım Üyelik 383
Dönüşü Olmayan Nehre Karışmadan Önce 385

ÖNSÖZ

Bugüne kadar Türk - Amerikan ilişkilerini irdeleyip araştıran pek çok kitap yazıldı, incelemeler yayımlandı.

Yayımlanan değerli yapıtların hemen hepsi, iki ülke arasındaki ilişki sürecini daha çok bilimsel yaklaşımla ele alıyor.

Türk - Amerikan ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu'na dek uzanıyor. Bu ilişkilerin cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki ilginç yanları yadsınamaz.

Birinci Dünya Savaşında ABD'nin Türkiye'ye bakışı, «uzaklarda, çok uzaklarda yoksul bir ülke»den öteye geçmiyor. Toprakları paylaşılabilir, manda yönetimine girebilir bir «küçük ülke.» Tabii, saltanat ve cumhuriyet dönemlerinde iki ülke arasında elçiler atanıyor, ama ilişkiler, hemen her alanda yok denilebilecek ölçüde zayıf soluklarla sürüp gidiyor. Ta ki, İkinci Dünya Savaşının sonlarına gelinceye kadar...

ABD'nin, Türkiye ile yakından ilgilenmesi, İkinci Dünya Savaşıyla başladı, giderek arttı. ABD'nin, Hitler'e karşı İngiltere'yi tüm olanaklarıyla desteklemeye başlamasından, Türkiye'nin savaşın yazgısını değiştirebilecek bir köprü olduğunun anlaşılmasından sonra, bu ilgi serpildi, gelişti.

Türkiye, altı yedi yıl boyunca Nazi saldırısına uğramak, Stalin'in açgözlülüğüne kurban gitmek korkusuyla yaşadı. Ama, elini savaşın kızgın ateşine sokmadan «kurtulabildi.» Yansızlık politikasıyla savaşa girmedi, ne var ki savaş boyunca İngiltere'nin politik egemenliğindeydi. ABD, Türkiye'ye yıllar yılı bu gözle baktı, askeri ve ekonomik yardımını İngiliz siyasetine göre sürdürdü.

Türkiye, savaş yıllarında Nazi baskısını göğüslerken, İngiltere'nin savunma ve çarpışma stratejilerine uygun politikalar izledi. Savaş sonlarında Moskova'nın Boğazlarda üs, Kars ve Ardahan'ı da içine alacak biçimde yeni sınır

düzenlemeleri istemesi, Türk siyasetinde önemli bir değişiklik yarattı. İki sonuç çıktı:

Türk - Sovyet ilişkileri uzun bir süre, 1945'ten 1963'e kadar, buzdolabına atıldı...

Stalin'in akıl almaz baskısıyla ABD'yi «biz» çağırdık!..

Değişen koşullarda dünya polisliğini, liderliğini üstlenmesinden sonra, ABD için Türkiye artık Ortadoğuda vazgeçilmez bir köprübaşıydı; üstelik 1949'dan başlayarak «ulusal savunması için vazgeçilmez bir ülke» durumuna girmişti. «Vazgeçilmez» sözcüğünün içeriğinde Amerikan üsleri de vardı, Türk askeri de.

İngiltere'nin, 1947'lerde müttefiki Yunanistan ile Türkiye'ye yardım edemeyeceğini açıklamasından, hatta ABD'yi bu iki ülkeye resmi yoldan yardıma çağırmasından sonra, Türkiye'nin «*patronu*» değişecekti. Artık Türkiye'de İngiltere'nin değil, Amerika'nın borusu ötecekti. Kısacası Türkiye, 1950'den önce ABD'ye elini uzattı; ama Ankara'nın yanlış yöntemler izlemesiyle 1950'den sonra ABD, Türkiye'nin kolunu kaptı.

Değişmezler...

Bu kısa değerlendirme —ABD arşiv belgelerini inceledikten sonra— bizi nedense değişmeyen bir dizi yargıya götürüyor:

Türk - Amerikan ilişkilerinin 1949 - 1950'den sonra boyutlanarak bugüne kadar uzanan çizgisinin başlangıç yılları 1939-50 arası. Günümüze kadar geçen yıllarda eleştirilerimize neden olan ve kimi zaman sabrımızı taşıran davranışların kökeninde, 1939-50 arasında saptanan politikaların önemi büyük. Hatta bugünün politikaları, başlangıç yıllarındaki saptamalarla eşdeğerde.

Amerika'nın Türkiye politikaları anılan yıllarda oluştu. Washington'un Ankara'ya 40 yılı aşkın süredir uyguladığı siyasetin ana ilkeleri, 1950 öncesi saptandı. 1950 öncesi askeri, ekonomik ve uluslararası alanda ABD'nin saptadığı Türkiye politikaları büyük bir değişime uğramadı. Askeri yardım, ekonomik destek gününe göre sayısal açıdan büyüdü, ancak ABD'nin saptadığı politik öğeler hep aynı çizgide kaldı.

1949'dan beri askeri yardımın artırılmasını mı istiyoruz, ABD yönetimi verebileceği kadarıyla yetinmemizi söylüyor; sızlanmalarımız arttıkça, önümüze —dün olduğu gibi bugün de— «Kongre engelini» çıkarıyor. Dün olduğu gibi bugün de direnmelerimiz ileri boyutlara ulaşır ya da böyle bir olasılık gündeme gelirse, o zaman ABD yönetimi, «Kongre önünde elinden gelen her şeyi yapacağını» bildiriyor.

Ekonomik sıkıntılardan kurtulmak için yaptığımız girişimlerde de aynı yöntemleri uyguluyor. Dün olduğu gibi, bugün de uluslararası finans kuruluşlarında elinden geleni yapacağına söz veriyor. Sonuç hiç değişmiyor. Türkiye'ye olumlu yaklaşan ABD Başkanları geliyor geçiyor, ama bu kurallar, bu politikalar «aynıyla baki!»

İşte, bu görüntüyü kanıtlayacak belgelerden çıkarılmış bir örnek; 1944'lerde Türkiye, savaşa girmemek için direniyor. İngiliz askeri yardımı, yetersiz. Ama, İngiltere bir «tarih saptamış», Türkiye'nin o gün, o saatte savaşa girmesine yol açacak yaptırımlar yapıyor. O tarih gelip geçiyor, o sırada «patron» İngiltere, Türkiye'ye askeri yardımı kesiyor, hızını alamayıp bir de ekonomik ambargo kararı alıyor. O günün gereği sahnede İngiltere var, ne çare yanı başında da ABD... ve bu kararları destekliyor. «Patronluğu» ele aldıktan ve Kıbrıs barış harekâtından sonra silah ambargosu koyduğu gibi...

Bir Gazeteci Gibi...

Önüme konulan ABD arşiv belgelerine şöyle bir göz attım. Belgeler, hiç el değmemiş gibiydi...

İçimi bir meslek heyecanı sardı.

Bir öykü canlandı kafamda, uzun bir öykü. Türkiye'nin bir dönemini, bir yabancı ülkenin resmi kişilerinin duygularıyla, değerlendirmeleriyle, eleştirileriyle anlatabilecek yalın bir öykü.

1939'dan 1950 yılına kadar, başta Ankara olmak üzere Londra, Moskova, hatta Berlin'den Washington'a çekilen Türkiye ile ilgili telgraflar, hem de günü gününe yapılan bir sıralamayla masanın üzerinde duruyordu. Olayların

başlaması, gelişmesi ve sonuçlanmasıyla ilgili bilgileri içeren ve biribirini tamamlayan bu belgelerde, Türk yöneticilerin politik tüm davranışları; ABD'nin, İngiltere'nin, Sovyetlerin, hatta Almanların Türkiye'ye nasıl baktıkları, nelere karar verdikleri bir öykü güzelliğiyle yatıyordu. Yürütülen politikalar; kişilerin sözleriyle tutumlarıyla canlanıyor, renklenip biçimleniyordu.

Bir Türk devlet adamı ABD Büyükelçisine o günkü sorunlara ilişkin düşüncelerimizi, eğilimlerimizi anlatıyor; Büyükelçi bunları nasıl aktarıyordu Washington'a? Dahası, «müttefiklerimiz» bizim dışımızda hangi kararlara varıyorlardı, bunların hepsi belgelerde bir öykünün hammaddesi gibi hazır, işlenmeyi bekliyordu. «Yabancılar arasında» bizimle ilgili gizli bilgi alışverişleri, filmlere senaryo olacak değerde «uçak serüvenleri», yer yer «özel istihbarat» çalışmaları, Washington'un talimatları, İngiltere'nin oyunları, Almanların girişimleri, Türk madenlerine değer biçilemeyen bir dönemde dönen dümenler, baskılar, sonuçlar...

Tümüyle bu belgelerden gün ışığına çıkabilirdi.

İçtenlik

Belgeleri ayıklamak günlerimi aldı.

Arşiv belgelerinin içeriğine öylesine kaptırmıştım ki kendimi, saatler boyu başından kalkamadım. Elbette bilimsel bir kitap yazmayacaktım, bu nedenle belgelerin sözcük sözcük çevrilmesine değil, içeriğinde yatan «anlamların, vurgulamaların» —tasarladığım öyküye yaraşacak biçimde— saptanmasına özen göstermeliydim.

Öykünün anlatımı da bir gazetecinin üslubuyla eşdeğerde olmalıydı. Olaylar katı, sıkıcı özden kurtarılmalı, kolay anlaşılabilir biçimde aktarılmalıydı.

Açıkyüreklilikle söyleyeyim: Ayıkladığım belgelerden yetersiz İngilizceyle yararlanmak yanlış anlamlara, aktarmalara yol açabilirdi. Gerçek bir dostun içten yardımları, bu kaygıyı giderdi. Otuz yılı aşkın süredir tanıdığım, mükemmel İngilizce bilen, daha önemlisi Türk - Amerikan ilişkilerinin geçmişini, bugününü çok yakından izlemiş olan dostum Doğan Poyraz'la günlerce çalıştık. Sabah buluştuk,

birlikte yedik, akşam geç saatlere kadar uğraştık. Kimi belgelerin tümüyle çevrilmesine gerek gördüğümüzde Poyraz'ın yakından tanıdığı Sayın Melike Gür, kimi belgelerde de genç gazeteci arkadaşım Evren Değer yardımcı oldu. 1939 öncesi gelişmelerin anlatımında Amerikalı yazar Frank Weber'in kitabından önemli ölçüde yararlandım.

Kısacası «Şeytan Üçgeninde Türkiye» kitabı, resmi ABD belgelerinden kaynaklanan bir öyküye dönüşünceye değin, bir ekip çalışması yapıldı. Onca belgenin öyküye dönüşmesiyse, geceler boyu sürdü.

Bu öykünün ortaya çıkmasında değerli katkılarından ötürü Sayın Doğan Poyraz'a; belgeleri bir araya getirme çalışmalarımda yakın ilgisini esirgemeyen —eşi tarihle uğraşan bir bilim adamı olduğundan— böyle bir öykünün yazılması için beni yüreklendiren Amerikan Kütüphanesi Müdür Yardımcısı Sayın Burçin Taneri'ye; kimi mikrofilmleri incelerken yardımlarını esirgemeyen Sayın Gediz Berktin'e; Sayın Melike Gür'e; Sayın Evren Değer'e; bunda ve bütün çalışmalarımda desteğini eksik etmeyen eşim Esin'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Diyoruz Ya!...

Söyleyip geliyoruz ya, bilimsel bir kitap değil bu, bir gazeteci üslubuyla bir günlük gibi sıralanan ABD arşiv belgelerine dayanarak yazılan bir dönemin öyküsü.

Yazar, genç kuşaklara bu öyküyle «bir şeyler» anlatmayı umut ediyor. Eğer bu amacına varabilirse, kuşkusuz, mutlu olacak.

Ankara, Ocak 1987

(İsmet İnönü'nün Bir Demeciyle)

GİRİŞ

Atatürk'ün ölümünden yaklaşık dokuz ay sonra, İkinci Dünya Savaşı başladı.

Bu dönemde, Türkiye'nin yazgısı, Cumhurbaşkanı İnönü ile çevresinde kümelenen dar bir kadronun elindeydi.

Ölümüne kadar geçen uzun sürede İsmet İnönü, İkinci Dünya Savaşının başlangıcıyla savaş yıllarındaki politik gelişmeleri, Türkiye'nin «iki cephe» ile ilişkilerini, alınan sonuçların içeriğini ayrıntılı biçimde açıklamadı.

Ancak, «içerde,» son savaşta Türkiye'nin izlediği politikayı eleştiren kimi savlara karşı, genel bir değerlendirme yaptı:

> *«Bizim görüşümüze göre, İkinci Dünya Savaşı, Mihver* tarafından büyük hazırlıklarla başlıyordu. Biz bu savaşın bütün dalgalarına maruz kalacaktık. Karadeniz, Boğazlar, Balkanlar, Ortadoğu savaş alanının içinde bulunacaklardı. Özetle savaş, her sınırımızdan bize temas edecekti. Karakteri itibariyle de özellikle Almanya ve İtalya bakımından Birinci Dünya Savaşının devamı da sayılabilirdi. Bu savaşı Mihver'in kazanması olasılığını biz, pek zayıf görüyorduk. Ve Mihver kazanırsa, İtalya ile Almanya'nın hayat sahası politikasıyla bizim menfaatlerimizin bağdaşması olasılığı az görünüyordu.*
>
> *Sonra Birinci Dünya Savaşı sonundan Sovyet Rusya ile dost olarak çıkmıştık. Mihver'in siyasi hayatı, ilk gününden itibaren, Sovyet Rusya aleyhinde taleplere ve şikâyetlere dayanmaktaydı. İkinci Dünya Sa-*

* Mihver (devletleri), 2. Dünya Savaşında Müttefiklere karşı, Almanya, İtalya ve Japonya'nın oluşturduğu birlik.

vaşına ilk gününden, Sovyet Rusya ile savaşa girişerek başlaması muhakkak görünüyordu. İngiltere ve Fransa, uzun müddet Sovyetlerden ayrı kaldıktan sonra, son yıllarda her üçü arasında yakınlaşma ve beraber savunma fikirleri ciddi olarak belirmişti.

Bizim Birinci Dünya Savaşı deneyiminden sonra yeni kurulan düzende yararlarımız, Sovyet Rusya, İngiltere ve Fransa ile beraberdi. İngiltere ve Fransa ile ilişkilerimizde güven çok artmış durumdaydı.

Bu özetle Türkiye'nin durumu, gelen İkinci Dünya Savaşında Sovyet Rusya, İngiltere ve Fransa ile aynı alanda güven esasını tabii gösteriyordu. Savaş bizi sürükleyecekse bu devletlerle beraber bulunmamız, hem stratejik bakımdan, hem siyasal sonuçlarıyla Mihver'e karşı tarafta bulunmamızı gerektirirdi. Biz, durumu savaş başlamadan önceki yılda samimi yargıyla bu biçimde gördük. Ve savaşın başlayacağı günlerde, daha Sovyet Rusya ve Almanya yakınlaşması meydana çıkmadan önce, bunlarla gelecek için ittifak müzakereleri içindeydik.

Şu halde ittifakımız, Birinci Dünya Savaşı döneminden sonraki barış döneminin olayları içinde tabii bir şekilde hazırlanmıştı.

Tartışılacak nokta, yalnız şundan ibarettir: Son anda Rusya ile Almanya arasında anlaşma meydana çıkınca, özellikle meydana çıkışın ilk gününde İngiltere ve Fransa aleyhinde davranışlar görülünce, ittifak antlaşmalarını sonuçlandırmak doğru muydu?

Bu karar cesuranedir. Fakat doğru olduğu olaylarla saptanmıştır. Bizim kanaatimizce Almanya ile Sovyet Rusya arasında ergeç savaş açılması, önlenemez biçimde kesin görünüyordu. Dışarıda kalınca savaşın akışı sırasında daha çok güçlüklerle karşılaşırdık. Gerçekte olandan daha çok sıkıntı çekerdik.

Sovyet Rusya ile Almanya arasında anlaşma meydana çıktıktan sonra ittifak antlaşmaları imzalanmıştır. Fakat 'ihtirazi' kayıtlar, Türkiye'nin savaşa hazırlanması gibi koşullarla birtakım güvence elde edilebilmiştir.

İttifak antlaşması gereği savaş sırasında bir gün fiilen savaşa tutuşmak daima varit görülmüştür. Ona

göre hazırlanılmaya çalışılmıştır. Savaşa girmemek için taahhütlerimizi tanımamak hiçbir zaman düşünülmemiştir. Ve sonunda da, beraber savaşmadığımız müttefiklerimizin Türkiye'ye inançlarının sarsılmasına yol açacak bir olaya meydan verilmemiştir. Daima ittifak hedefleri ve ittifak koşulları içinde kalınmıştır. Ve onarılması olanaksız çelişmelere yol açılmamıştır.»
(İsmet İnönü, Milliyet, 16 Ekim 1967)

Bu kitapta baştan sona yabancı arşivlere dayanarak yazılan olaylar, İnönü'nün bu kısa demecinin ışığında okunmalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI
(1939 - 1940)

1939:

1 Eylül	*: Alman orduları sabah saat 5.45'te Polonya sınırına saldırdı.*
3 Eylül	*: Saat 11.00'de İngiltere, 17.00'de Fransa Almanya'ya savaş ilan etti.*
5 Eylül	*: Başkan Roosevelt, Amerika'nın «tarafsızlığına» ilişkin bildiriyi imzaladı.*
17 Eylül	*: Sovyetler Birliği, Polonya'ya savaş ilan etti.*
29 Eylül	*: Moskova'da Sovyet - Alman sınır ve dostluk paktı imzalandı.*
14 Ekim	*: Sovyetler, Litvanya'daki üsleri işgal etti.*
19 Ekim	*: Türk - Fransız - İngiliz antlaşması imzalandı.*
29 Ekim	*: Sovyetler, Finlandiya'ya savaş ilan etti.*

1940.:

8 Ocak	*: Türk - İngiliz - Fransız mali ve ekonomik anlaşması Paris'te imzalandı.*
30 Ocak	*: Hitler, «zafere kadar savaşacağını» söyledi.*
29 Şubat	*: Sovyetler, Mannerheim hattını yardılar.*
9 Nisan	*: Alman orduları, Danimarka ve Norveç'e saldırdı.*
15 Nisan	*: Müttefikler, Norveç'e asker çıkardı.*
30 Nisan	*: Norveç'teki İngiliz askerleri çekiliyor.*
10 Mayıs	*: Alman orduları, Belçika, Lüxemburg ve Hollanda'ya saldırdı.*
12 Mayıs	*: İngiltere'de Chamberlain Kabinesi istifa etti, yeni «savaş kabinesini» Winston Churchill kurdu.*
4 Haziran	*: Almanlar, Dunkerque'yi işgal ettiler.*
10 Haziran	*: İtalya, Fransa ve İngiltere'ye savaş ilan etti.*
11 Haziran	*: General Weygand, «Fransa yenilmiştir» dedi.*

14 Haziran : Almanlar, Paris'e girdiler.
16 Haziran : Fransız Başbakanı Paul Reynauld istifa etti. İktidarı Mareşal Petain aldı.
22 Haziran : Alman - Fransız teslim anlaşması imzalandı.
28 Haziran : Sovyet orduları, Besarabya ve Bukovina'yı işgal etmeye başladı.
1 Temmuz : Romanya, İngiliz - Fransız güvencesinden vazgeçtiğini bildirdi.
5 Temmuz : Fransız Hükümeti, İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kestiğini bildirdi.
10 Temmuz : Mareşal Petain, Devlet Başkanı oldu ve Laval'i kendisine vekil atadığını bildirdi (Vichy Hükümeti).
21 Temmuz : Estonya, Letonya ve Litvanya, parlamento kararıyla Sovyetler Birliği'ne katıldı.
17 Ağustos ; Batının korunması için Amerika ile Kanada arasında görüşmeler başladı.
3 Eylül : İngiliz - Amerikan anlaşması imzalandı.
27 Eylül : Alman - İtalyan - Japonya üçlü ittifakı imzalandı.

BİR SERÜVENİN BAŞLANGICI

Moskova.
17 Ekim 1939.
Saat 19.00.

Amerika Birleşik Devletleri Moskova Büyükelçisi Steinhardt, önündeki kâğıda,

«Kremlin'de iki saat süren toplantıdan sonra, Sovyetlerle herhangi bir anlaşma imzalamayan Türk Dışişleri Bakanı —Şükrü Saraçoğlu— bu gece Türkiye'ye dönmeye karar verdi» diye yazdı.

Büyükelçi Steinhardt, *«Türk Dışişleri Bakanı, aramızdaki güvene dayanarak, bugün öğleden sonra bana Kremlin'de yapılan görüşmelerin içeriğiyle ilgili aşağıdaki bilgileri verdi»* diye sürdürdü:

«Türkiye, Moskova'daki müzakerelerin herhangi bir anlaşmayla sonuçlanması peşinde değildi. Türkiye, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bugünkü durumundan, İngiltere ve Fransa ile sonuçlandırılan (imza aşamasındaki) müzakerelerin içeriğinden, Balkan Antandından ve 1936'da imzalanan Montreux Antlaşmasından memnun.

Ne var ki, Sovyetler Birliği ile mevcut dostane ilişkileri göz önüne alarak, ortak çıkarları müzakere etmek için yapılan çağrıyı kabul etti.

İlk toplantıda Stalin'in öne sürdüğü ilginç öneriler, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya tanıdığı üstlenmelerin Sovyetler Birliği'ne karşı 'hasmane' bir tutum içermediğini söylemesi, Türk - Sovyet görüşmeleri için iyi bir başlangıç olabilirdi.»

Aynı gece Washington'a çekilen ve ABD arşivlerine 761.67/217 numarayla giren 765 sayılı bu «telgrafında» Büyükelçi Steinhardt, *«Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasındaki anlaşma üzerine ve Ankara Hükümetiyle danışmalardan sonra, Karadeniz'de karşılıklı yardımlaşmayı, ayrıca Boğazların —Çanakkale'nin— 1936 Montreux Antlaşmasıy-*

la Türkiye tarafından yönetiminin sürmesini kabul eden bir Sovyet - Türk paktı için taslak hazırlandığını» bildiriyordu.

Steinhardt, «*Ancak*» diye başladığı daha sonraki paragrafa şunları yazdı:

«*Bundan sonraki toplantılarda Sovyetler Birliği bu temel anlayıştan uzaklaşan başka sorunlar ortaya çıkardı. Moskova'nın ortaya çıkardığı bu sorunlar arasında; Türkiye ile yapılacak anlaşmanın Almanya ile Sovyetlerin bir çatışmaya girmesine neden olacak ya da herhangi bir durumda Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin donanmasına Boğazların kapatılması sonucunu doğuracak belirli maddelerin Montreux Antlaşmasına konulması, eğer bu olanaksız ise Türkiye'nin özel olarak Sovyetlere bu yolda güvence vermesini sağlayacak bazı maddelerin Türk - Sovyet anlaşmasına eklenilmesi gibi istekler vardı.*

Görüşmeler sırasında Molotof, müzakerelerle doğrudan ilişkisi olmayan, ancak bir bölümü Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya verdiği sözlerden uzaklaşmasıyla sonuçlanacak kimi varsayımlar üzerinde Türkiye'nin tutumunu öğrenmek istedi.

Sovyet Hükümeti, Romanya sorununu da ortaya sürdü. Sovyetlerin Besarabya'yı işgali olasılığını söz konusu etmedi, ancak Bulgaristan'ın Dobruca'yı alması halinde Türkiye'nin tarafsızlığını sağlama amacını güttü.

Saraçoğlu ve hükümeti, müzakerelerin başında yapılan ilke anlaşmasının önemli ölçülerde değiştirilmesini sürekli reddettiler.

Aradaki ayrımlı görüşlerin giderilmesi için taraflar çeşitli formüller öne sürdüler. Sonunda Saraçoğlu, Sovyet Hükümetinin yeni bir taslak vermesini önerdi. Bu yeni taslak da sadece bir Sovyet - Alman çatışmasını dışlamakla kalmayıp, Boğazlar konusunda Türk hareket özgürlüğünü sınırladığı için Türkiye tarafından doyurucu bulunmadı.

Türkiye'nin taslağı geri çevirmesi üzerine Sovyet Hükümeti, sunduğu metnin geri verilmesini istedi. Fakat Türk Dışişleri Bakanı, taslak metnini Ankara'ya gönderdiğini söyledi.

Dünkü toplantıda herhangi bir ilerleme olmayınca Saraçoğlu, bu akşam Ankara'ya döneceğini Molotof'a bildirdi.

Molotof, bu ayrılışın konuşmaların kesilmesi anlamına

geleceğini bildiği için, Türk Dışişleri Bakanından birkaç gün daha kalmasını istedi ve bir 'çözüm' bulacağını vaat etti.

Saraçoğlu, bu öneriyi geri çevirdi ve Molotof'a, Türk Hükümetinin saptanan ilk ilkeler çerçevesinde Sovyetlerle bir anlaşma yapmayı istediğini, hâlâ bu isteği 'muhafaza' ettiğini, artık normal diplomatik yollardan bu müzakerelerin Ankara'da sürebileceğini söyledi.

Saraçoğlu, Sovyetlerle yapılan müzakereler sırasında hükümetinin İngiliz ve Fransız hükümetleriyle 'istişarelerde' bulunduğunu da ekledi. Büyük Britanya'nın, Romanya'ya bir Sovyet saldırısında Türkiye'nin tarafsızlığına karşı çıkmadığını, ancak Boğazların bugünkü statüsünün değiştirilmemesi koşulunu öne sürdüğünü belirtti.

Saraçoğlu, Molotof'a Balkan Antandının, Sovyetlerin Besarabya'ya yapacağı saldırıya Türkiye'nin muhalefet etmesi zorunluğunu doğurmayacağını, ancak aynı anlaşma gereği, Bulgaristan Dobruca'yı ele geçirirse Türkiye'nin Romanya'ya yardım etme zorunluğunun doğacağını bildirdi (Bulgaristan, Balkan Antandına girmemişti).

Saraçoğlu, Molotof'a Sovyetlerin Besarabya'ya karşı harekete geçmesi durumunda, Türkiye'nin Bulgaristan konusunda ne yapacağını belirleyen hiçbir 'taahhütte' bulunamayacağını iletti.»

Steinhardt'a göre, Türk Dışişleri Bakanı —büyükelçiye— İngiltere'nin Türk - Sovyet müzakerelerinden Almanya ile Sovyetlerin arasını açmak için yararlanmak istediğini de söylemişti.

«Türk Dışişleri Bakanı ABD Büyükelçisine, Sovyetlerle bir anlaşma imzalansa da imzalanmasa da Türk - Sovyet ilişkilerinin değişmeyeceğini belirtiyor ve Türk Hükümetinin Sovyetler Birliği ile karşılıklı bir yardımlaşma anlaşması yapmaktan yana olduğunu, fakat bu anlaşmanın Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini bozmayacak biçimde olmasını istediklerini ekliyordu.»

Büyükelçi telgrafında, görüşmeyle ilgili kişisel yargılarını da belirtiyordu:

«Türkler, bu müzakerelerde Sovyetlere üstündü. Sovyet Hükümeti prestij yitmesini dikkate alarak, Türkiye'nin karşı çıktığı önerilerinden vazgeçebilirdi, müzakereler başladığı sırada öngörülen ilkeler çerçevesinde Ankara ile bir

anlaşma imzalaması olasılığı güçlüydü. Bu görüşmelerden sonra Sovyetlerin Besarabya sorununa yaklaşımı daha 'ihtiyatlı' olabilirdi, bu bölgeyi kuvvet kullanmak yerine, Romanya'ya bazı ödünler vermesi pahasına da olsa bir anlaşma yoluyla elde etmeye çalışabilirdi.»

Saraçoğlu Moskova'dan Ankara'ya döndükten iki gün sonra, Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında 19 Ekim 1939 günü, bir antlaşma imzalandı.

«Üçlü İttifak» diye adlandırılan bu antlaşma imzalandığında, 1 Eylül 1939 günü başlayan Avrupa savaşının üzerinden 49 gün geçmişti.

FİYAT

Bazı dış gözlemcilere göre, İkinci Dünya Savaşı başlarında Türk dış politikası, 1939 sonbaharında İngiltere ve Fransa ile imzaladığı antlaşmadan sonra bir noktaya varmış sayılabilirdi.

Oysa —ABD'li araştırmacılara göre— Türkiye, «Savaşa girmedi, ama Türk diplomatları oyunun perde gerisinde canlı ve hareketliydi.» Böylece Türkler, «önceden sezilemeyen bir yol» izlemişlerdi.

Türkiye'nin Nazi Almanyası ile ilişkileri, ancak 1944 yılında sertleşti; Berlin'e savaş ilan etti. Hemen ardından müttefik koalisyonu içinde, «faal bir taraf» görevini yüklendi. İngiltere ve sonraları ABD, Türkiye'nin bu politikasını «kötü bir vefa örneği» diye nitelediler.

Ancak, bazı araştırmacılarla bilim adamları Türkiye'nin izlediği dış politikayı savundular: Ekonomisi zayıf, askeri gücü az olan bir ülkenin izlediği bu yolun «mantıklı bir politika» olduğunu öne sürdüler.

İngiltere ve Almanya'nın Türkiye'yi savaşa sokma çabalarını Ankara Hükümeti boşa çıkardı. Savaş başlarında Almanya, Türkiye ile «uğraşmayı reddettiği için» Ankara, İngiltere ve Fransa ile müttefik oldu. Savaş geliştikçe, çatışmalar doğuya doğru yayıldıkça Nazi Hükümeti fikrini değiştirmişti, ama artık Türkiye'nin Berlin'i desteklemesi için daha önceki koşullarla bir pazarlığa oturması düşünülemezdi; kısacası Türkiye'nin «fiyatı» yükselmişti.

ABD'li araştırmacıların, savaş sonrası İngiliz ve Alman arşivlerinde yaptıkları incelemelerle vardıkları sonuç, aşağı yukarı şöyleydi:

1938'de Türkler —bir yıl sonra İngiltere ve Fransa ile yapacakları antlaşmadan önce— Almanya ile müttefik olmayı yeğleyebilirlerdi. Fakat o sırada Berlin Dışişleri Ba-

kanlığı, Türkiye ile böyle bir ortaklığa pek hevesli değildi. Alman devlet adamlarının kimisi ise, savaş boyunca Arap ülkeleriyle yakın ilişki kurabilmek için Türkiye ile anlaşmaya değer veriyorlardı. Avrupa'nın doğu sınırlarında savaş başladığında Berlin, Sovyetlerle «sıkıntısız bir işbirliğini» gerekli görüyordu.

Almanlar, «Rusya'nın 'eski düşmanı' Türklerle anlaşmaya girmek istemediler.»

Almanların bu tutumuysa, Türkiye'yi, İngilizlerle anlaşmaya sürükledi. Üçlü İttifak imzalandığında Almanlar hatalarını anlamışlardı, ama ne çare... iş işten geçmişti. Hele Whitehall —İngiltere Dışişleri Bakanlığı— ile Kremlin arasındaki ilişkiler bozuldukça, Almanlar için Türk müttefikliğinin stratejik cazibesi daha da artmıştı.

Türkler, dev Alman gücünün önemli bir kolu olabilirlerdi. Rusya'nın güneyinden başlayarak Kızılordu'yu kapana sıkıştırabilirlerdi. Türkiye üzerinden kuzeyden inerek İngiltere'nin Ortadoğudaki fazla önemi olmayan askeri güçlerini yok edebilirlerdi. Ne çare, «blitzkrieg» —yıldırım savaşıyla— Almanlar, İngiltere'yi işgal edemeyince, Türkiye'nin değeri daha da yükseldi. Türkler —batılı araştırmacılara göre— Irak'ı işgal ederek Musul petrollerini ele geçirmek için Almanlara baskı yaptılar.

Fakat, Almanların savaş gündeminde, «Irak kumarı» yoktu. Irak'la ilgili hareket planları yetersizdi, buradaki girişimleri «rezilliğe dönüşecekti.»

Almanların Irak'taki başarısızlığı, Arap partizanların güvenini yitirmelerine neden oldu. Berlin, bir ölçüde kendini Türklere borçlu hissetmeye başladı. Aslında Süveyş Kanalıyla, İran körfezine gidişin anahtarını Türkler elinde tutuyordu. Ancak bu yoldan giderek Almanlar, İngilizleri bu bölgede çabuk ve kesin bir yenilgiye uğratabilirlerdi.

İşte bu nedenle savaş sırasında Londra, Türkiye'nin tarafsız kalmasına teşekkür borçluydu. Buna karşın Londra Hükümeti, Türk - İngiliz antlaşmasının «meyve vermeyen» bir ilişki başlattığını da görüyordu.

Churchill, Balkanlarda «ikinci cephe» açılmasını istedi, Türkiye'nin bu isteği geri çevirmesiyle bu hedefine ulaşamadı. Churchill, Sovyetlere daha çok malzeme göndermek istedi, Türkler Sovyetlere gidecek malzeme trafiğine Boğazları kapadı. «Sonunda Türkler, bu yöntemleriyle İngiliz

İmparatorluğunun bütünlüğünü tehdit eder duruma geldiler.»

Savaş boyunca Türkiye'nin değeri, yalnızca Almanlar için değil, İngiltere için de giderek artıyor, Türkiye'nin «fiyatı» yükseliyordu. Nitekim batı kaynakları, Türkiye'nin, «İtalyanların Türk sultanından aldığı» Ege adalarını İngilizlerden istediğini de yazıyor. Aynı kaynaklara göre «Churchill, Türklerin bu isteklerine belki boyun eğecekti. Ama bu isteğin arkasından İngiltere tacının değerli taşlarından biri olan Kıbrıs'a sıra geleceğinden kaygı duyuyordu. Hiçbir İngiliz Hükümeti, hele Churchill gibi bir emperyalist tarafından yönetilen İngiliz Hükümeti, böyle bir anlaşmaya giremezdi.»

Savaş sırasındaki gelişmeler Türkiye'ye değerli bir sonuç sağladı: Wilhelmstrasse —Alman Dışişleri Bakanlığı— gibi Whitehall'de Türkiye'yi savaşa sokamadı.

ABD'li araştırmacı Frank Weber, bu değerlendirmelere şöyle bir ek yapıyordu:

«Türkiye, Hitler'in Ortadoğuya yerleşmesinin önlenmesinde ve savaşı yitirmesinde sorumluluk taşıdı. İtalya ve —Almanya'nın Fransa'yı işgalinden sonra kurulan— Vichy Hükümeti, 'Führer' Hitler'in ayak bağıydı. Ama Türkler, Alman diplomasisini Ortadoğuda verimsiz duruma getirdi, bozguna uğrattı.»

KÜÇÜK KENTTE, BAŞIMIZ DİK

Küçük bir kentti Ankara.

Büyük diplomatik oyunların tezgâhlandığı sırada, hemen her yerden beton yapılar yükselen bir başkent değildi Ankara. Türkiye'nin savaş sırasında yazgısına egemen olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün oturduğu Çankaya Köşküne, ancak bir aracın geçebileceği genişlikteki asfalt yoldan gidilirdi.

Bu yol, İnönü'nün başbakanken oturduğu Pembe Köşke doğru hafif bir kıvrım yapar, sonra kolonilere özgü bir yapı olan İngiltere Büyükelçiliğinin önünden Çankaya Köşküne giden dar asfalta kavuşurdu. Cumhurbaşkanlığı konutuyla İngiltere Büyükelçiliğinin dışındaki yerler, bomboş, bağlık bahçelikti.

Çankaya'dan aşağıya inildikçe çevrenin görünümü değişmezdi. Ağaçlar, bağlar, küçük eski eski yapılar... Kavaklıdere'ye gelindiğinde aynı doğa özellikleri içinde Alman Büyükelçiliğiyle, Avusturya Büyükelçiliği binaları gözleri doldururdu. Bugünkü İçişleri Bakanlığı ile öteki devlet daireleri, doğanın kucağında tüm heybetleriyle yükselirdi.

Millet Meclisi uzaklarda, çok uzaklardaydı. Kentin Ulus kesiminde Millet Meclisi binası, geceleriyle gündüzleriyle ünlü Ankarapalas Oteli, daha yukarılarda da Hacı Bayram Camii yakınlarında Başbakanlık... Ulusal savaş sırasında yeni Türk devletinin kuruluşuna, ulusal savaşın kazanılmasına büyük katkıları olan dönemin önde gelen kişileri Hacı Bayram Camiinin çevresindeki küçük, gösterişsiz evlerde otururlardı.

Yöreyi süsleyen Karaoğlan Çarşısı, büyük ağaçlarıyla, çeşitli dükkânlarıyla o günlerdeki yaşamın önemli bir bölümüydü.

Etlik ya da Keçiören gibi bugün artık kentleşmiş yörelerde oturan siyaset adamları tozlu yollardan eşek üzerin-

de, ya da bulabilirlerse tek atın çektiği ilkel arabalarla günbatımı evlerine dönerlerdi.

İkinci Dünya Savaşı başladığı sırada Ankara, modern bir kent olma yolundaydı.

Devleti yönetenlerin pek çoğu yavaş yavaş Sağlık Bakanlığı çevresindeki konutlara, Kızılay'a kaymışlardı. Kızılay'da ortasında bir havuz bulunan, şirin bir park vardı. Burada, kentin dört yönüne giden dar yollar buluşur, dağılırdı. Millet Meclisi bahçesi çocukluğumuzun tek eğlence yeriydi. Havuzları, çiçekleriyle bahçe, halkın nefes aldığı tek köşeydi.

1939'da devlet, dar bir şerit gibi kenti bir baştan, öte başa kesen bu asfalt yolun, iki yanına serpiştirilmiş binalardan yönetiliyordu. Dışardan bakıldığında insana derin bir dinginlik aşılayan bu yolun sağına soluna sıralanan Türk ve yabancı devlet temsilcilerindeki hummalı görüşmeler, Türkiye'nin savaş yazgısını çiziyor, çıkarılan sonuçlar Çankaya Köşkünde karara bağlanıyordu.

Dar çerçeveli «bir kadronun dışında» ince hesaplara dayalı bu görüşmelerden halkın hemen hemen hiç haberi olmazdı. Ne basın günümüzün basınıydı, ne de basının geniş haber kaynaklarını kışkırtıp insanlara olup bitenlerin içeriğini iletmesi olanağı vardı.

Devlet radyosunun savaşla ilgili duyuruları dışında halk gelişmelerden bilgisizdi. Bir bakıma savaşın gizlilik kuralı, ama daha çok da Türk siyasetinin «insanlara kapalı» yürütülmesi, ancak yıllar ve yıllar sonra Ankara'daki diplomatik savaşımın ayrıntılarını öğrenmemize olanak verecekti. Doğrusu, savaş yıllarıyla ilgili ayrıntıları Türk arşivlerinden, kaynaklarından değil, başta ABD, Alman ve İngilizlerinkinden sağlayabilecektik.

Savaş başlamadan önce ve savaşın ilk yıllarında Ankara, yaz kış ayrı bir dünyanın içindeydi sanki. Ancak içimize yerleşen Atatürk dinamizmiyle devlete inancımız anlatılmayacak ölçüde büyük, sağlam ve güvenilirdi.

Atatürk çağında Türkiye ve Türkler, dünya ülkeleri arasında önem sırası büyük ülkeydi, insanlar topluluğuydu.

Bağımsız, başı dik!

Atatürk, bu gerçeğe bizi inandırmıştı.

Atatürk'ten gelen bu inançla Türkiye, savaş süresince genellikle «bağımsızlık politikasını» sürdürdü.

Savaşa katılmayı istememesi, uzun süre yansızlığını koruyabilmesi, «bağımsızlığını» hiçbir büyük devlete borçlu olmayan Atatürk gerçeğinden kaynaklanıyordu. Ne var ki, İkinci Dünya Savaşının sonlarına doğru, hele Almanya ile Japonya'ya savaş ilan ettikten sonra, Türkiye'nin politikası yön değiştirdi.

Sovyetlerin tutumu Türkiye'yi batıya, özellikle ABD'ye yanaştırdı. Ekonomik zorluklar Türkiye'yi yeni politikalara zorladı.

Sonuçta, «bağımsız Türk dış politikası her geçen gün aşındı. NATO'ya ve bu örgütün önderi ABD'ye daha çok bağlandı.»

Ve... bu bağlantı; ekonomik, sosyal, kültürel, elbette siyasal yaşantımızı yönlendirdi.

Atatürk; Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya'nın katıldığı Balkan Antandını imzaladı (1934).

Daha sonra Türkiye ile İran - Irak ve Afganistan'ın da katıldığı Sâdabat Paktı yapıldı (1937).

1936'da imzalanan Montreux Antlaşmasıyla Türkiye, Boğazlar rejiminde «egemen tek devlet» olarak tanındı.

Ölümünden önce başarıyla çözümlediği bir sorun da Hatay'ı Misakı Milli sınırları içine katmak oldu.

Atatürk'ün ölümünden önce ve sonra, batı devletleri ile yakın komşularımız Türkiye'nin sınırlarını genişletmeye yönelik tasarıları olduğuna inanıyorlardı.

ABD kaynakları ile Alman ve İngiliz belgeleri, Türkiye'nin sınırlarını, güneyde —özellikle Hatay sorununun çözümünden sonra— Musul petrol yataklarına ve Hayfa'ya kadar genişletme isteklerinden söz ediyor. Bu konuda yüzlerce belge batı arşivlerinde duruyor.

Savaşın başlamasıyla İtalya'nın Yunanistan üzerinden Türkiye'ye yapacağı olası bir saldırı gerekçesiyle, ayrıca, Bulgaristan'ın Türkiye'den toprak isteklerine karşı, Türkiye'nin Trakya sınırını Edirne'nin batısına taşırmayı planladığı belirtiliyor.

Savaş günlerinde, hatta savaşın sonlarına doğru Türkiye'nin, Ege'deki üç büyük adayı egemenliğine almaya «çok hevesli» göründüğünü, bu konuda Almanlar ve İngilizlerle bazı ciddi görüşmeler yaptığını, yine batılı resmi kaynaklar doğruluyor.

1986/87 yıllarında Türkiye açısından Musul'dan söz ediliyor.

Kıbrıs'taki barış harekâtından sonra, Ege Denizi'ndeki bazı adalar Türkiye'nin bellibaşlı sorunları arasında.

Boğazlar ve Trakya, hâlâ güncelliğini koruyor.

1939'da savaş başladığında, bağımsızlık politikasını sürdüren Türkiye'nin savaş pazarlıklarında ve olası barış görüşmelerinde yumruğu havada...

Batılılarca bilinen ekonomik güçsüzlüğüne, askeri açıdan yetersizliğine karşın...

Ne günlermiş!..

45 yıl öncesinin Türkiye'deki Dışişleri arşivi hâlâ «kapalı» tutulduğundan, bu kitaptaki, o güzelim günlerin öyküsü, başta ABD Dışişleri Bakanlığı olmak üzere, Alman ve İngiliz arşivlerinin belgelerinden derlendi.

MONTREUX VE ÖTESİ

Montreux Antlaşmasıyla Boğazların denetimini eline geçiren Türkiye, diplomatik bir «zafer» kazanmıştı.

Bu zafer, Türkiye'yi Suriye sınırını yeniden gözden geçirmeye itti.

Batılılara göre, Türkiye, Montreux'de elde ettiği diplomatik zaferden sonra «cesaretlenmişti.»

Türkiye, «büyük güçlerin» hiçbirine «borçlu» değildi. Bu nedenle onlardan gelecek her öneriye açıktı.

Nazi Almanyasının Ankara Büyükelçisi Wilhelm Keller, savaştan iki üç yıl önce, «İngiltere ile Türkiye arasındaki görüşmelerden 'bir şeyler' hissetmiş olmalı ki, iki ülkeyi bir anlaşmaya götürecek nedenleri araştırmak» istedi.

İngiliz ordu ve donanmasıyla ilgili olasılıkları alt alta yazdı, benzeri nedenleri kendi açısından hesapladı ve bunlara bir ek yaptı: Siyaset alanında İngilizler Mısır'da «belirsiz» bir duruma giriyordu. Vafd —Ulusal Parti— İngiliz birliklerinin Mısır'dan çekilmesinde direniyordu. İngiliz birlikleri Mısır'da kalıyordu, ancak Mısır'la İngiltere arasında bir anlaşma imzalanıyordu: Süveyş Kanalı bölgesindeki manevralar ve İngiliz birliklerinin askeri konumları kısıtlanıyordu.

Hindistan'a giden bu yaşamsal yol, kapanmamıştı, ama iyice «aşınmıştı.»

Wilhelm Keller, Türkiye üzerinden İran körfezine giden yolun değerini anlıyor, Süveyş'teki son durumdan sonra, bu yolun değerinin yükseldiğini Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın da sezdiğine inanıyordu *(Alman Büyükelçisi Wilhelm von Keller'den, Alman Dışişlerine - 6 Mart 1936).*

22 Haziran 1936'da Montreux konferansının açılışından sonraki haftalarda, Türk Hükümeti, bu ve benzeri «avantajları» iyi kullandı. Bu avantajlardan en önemlisi, Sovyetler Birliği'nin desteği idi. Sovyet Dışişleri Bakanı Maxim Litvinov Boğazlarda Türk askeri haklarını Türkiye'nin kullan-

masında direniyor, böylece bir savaş sırasında Sovyet düşmanı güçlerin Karadeniz'e girmemesini sağlamak istiyordu.

Tevfik Rüştü Aras, konferans boyunca Litvinov'la karşılıklı anlayış içinde işbirliği yaptı. Hatta, İngilizler bu işbirliğinden kuşkulandılar. Boğazlarla ilgili Türk politikasının «Moskova kaynaklı» olabileceğini bile düşündüler. Aras'ı, «Sovyet yanlısı diplomat» diye niteliyorlardı. İngilizler, Aras'ı zorladılar, ancak bu baskıyı bir «kavgaya dönüştürmemeye» de özen gösterdiler *(İngiltere Dışişleri Bakanlığından, Ankara Büyükelçisi Percy Loraine'e - 3 Eylül 1936)*.

Aras, Montreux konferansı şu ya da bu nedenle kesilirse ya da herhangi bir saldırı düzenlenirse, Türk ordusunun buna karşı koymak için hazır olduğunu övünerek söylüyordu. Hatta, Boğazlarda askerden arındırılmış bölgelere «büyük güçlerin onayını almadan» Türk askeri birliklerinin gönderileceğini —İngilizlere göre— bir «tehdit» olarak bildiriyordu.

Sör Percy Loraine, daha yumuşak davranışlarına karşılık ekonomik bazı yararlanmalar önererek Aras'ı bu «tehditlerinden» vazgeçirdi. Ama, Aras «gerektiğinde kuvvet kullanma» fikrini korudu. Aras'ın bu tutumu İtalya'dan kaynaklanabilirdi *(Büyükelçi Loraine'den, Eden'e - 10 Nisan 1936 - çok gizli)*.

Türk Hükümeti, Mussolini'nin Boğazlar statüsünde hiçbir değişiklik istemediğine inanıyordu. Bu inanışa göre, Mussolini Balkanlara saldırmak için askeri birliklerini gizlice hazırlıyor, Boğazların kontrolünü Türklerin elinden almak istiyordu. İngiliz ve Almanlar ise, Montreux konferansı açılmadan önce İl Duçe'nin Türk isteklerine «sempatı» ile baktığını biliyorlardı. İtalya'nın Habeşistan'daki askeri hareketini Türkiye —merkezi Cenevre'de olan— Milletler Cemiyetinde desteklerse, bütün Türk isteklerini kabule hazırdı.

Mussolini, Roma'daki Türk büyükelçisine İtalya'yı «sadece» Kızıldeniz'deki olayların ilgilendirdiğini söylüyordu, Çanakkale'de olup bitecekler Duçe'nin umurunda değildi *(Rendall'in Cenevre'den, Loraine'nin Dışişlerine çektikleri telgraflar)*.

Fakat, Türkiye Milletler Cemiyetindeki politikasını değiştirmedi, Mussolini de sertleşti. Kızgınlığını Montreux'ye

bir delegasyon yerine «gözlemci» göndererek gösterdi. Bova Scoppa adındaki İtalyan diplomatıyla Aras, fazla yakınlık kurmadı.

O sırada Londra'da bir dışişleri yetkilisi, Londra'daki Alman Büyükelçiliği Müsteşarına, «büyük güçler istese de istemese de Türklerin Boğazları koruyacak nitelikte büyük bir ordusu» olduğunu bildiriyordu. Bir başka İngiliz sözcüsü, Montreux'deki gerginliği küçük göstermek için, «hava güçlerinin gösterdiği ilerlemeden sonra Boğazların karadan savunulmasının güçleştiğini» söylüyordu. Fakat İngilizlerin bu anlatımlarına Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan «fazla itibar» etmiyordu. Montreux konferansı Türkiye'nin diplomatik zaferiyle sonuçlanınca, üç komşu ülke Ankara'yı kutladı. Bu sırada Yunan Kralı, İngiltere'nin Atina Büyükelçisine «Yunan ordusunun malzeme ve eğitim açısından çok geri olduğunu, izlediği manevralarda bu durumu görerek 'utanç' duyduğunu» söylemişti *(Eden'in notları - 18 Temmuz 1936)*.

Araştırmacı Frank Weber'e göre, Türk Dışişleri Bakanı Ankara'ya döner dönmez «çevresinde askeri yetkilileri toplamak için elden gelen çabayı göstermişti.»

Aras'a göre, Montreux konferansının tek amacı Boğazlar değildi. Amaçlardan biri, Türkiye'nin Akdeniz'deki büyük güçlerle daha sıkı işbirliği ve dostluk kurmasıydı. Boğazlar sorunu sona erdikten sonra İngiltere'yi Musul üzerinde bir anlaşmaya varmak için uyardı *(Büyükelçi Keller' den, Alman Dışişleri Bakanlığına - 16 Ağustos 1936)*.

Montreux'deki taktiklerinin başarı sağladığını gören Aras, aynı taktikleri uygulamak üzere Şubat 1937'de Milano'ya gitti. Mussolini ve İl Duçe'nin damadı Dışişleri Bakanı Kont Ciano ile bir anlayış birliğine varmak istiyordu. İtalya ile siyasal ve ekonomik bir anlaşma imzalayacağını umuyordu.

Ciano, Aras'a «çok» soğuk davrandı.

Aras'ın Milano görüşmeleri hiçbir sonuç vermedi, Aras Ankara'ya eli boş döndü.

Ancak, Kont Ciano'nun Ankara'ya geleceğini Türk basınına bildirdi. Hatta İtalya'nın Türkiye için «bazı savaş gemileri inşa edeceğini» söyledi.

Ne çare, İtalya'nın Ankara Büyükelçiliği hemen bildiri yayımlayarak Aras'ı yalanladı. İtalyan Büyükelçisi ile öteki yabancı elçilikler, Aras'ın bu «oyununun altında ne yattığını» merak ediyorlar, sürekli aralarında bu konuyu tartışıyorlardı. Hiçbiri doyurucu bir yanıt bulamıyordu, ne var ki, 1937'de, «Türklerin 'büyük oynadığını' görmüşlerdi.»

İşte, bu sırada —yabancı kaynaklara göre— Hatay sorunu devreye giriyordu.

1936'da Paris'te, Leon Blum Hükümeti işbaşına gelince Fransa'nın Suriye'deki manda yönetimiyle ilgili sorununu çözmeye; Hatay'da da yönetimi yerel, ulusal liderlere vermeye karar verdi. Aras, hemen karşı çıktı. Hatay'daki Türk azınlığının güvenliğini —inandığı için— Fransızlara bırakabilirdi, ama yönetim politik deneyimden yoksun Arapların eline geçerse bundan kaygı duyardı, böyle bir çözüme yanaşamazdı.

Özellikle İskenderun'da Türkler çoğunluktaydı. Eğer 71 bin Türkün, 129 bin Arabın yaşadığı Hatay'da Türk isteklerine karşı çıkılırsa —bazı sorunlarda Almanya ile İtalya'nın yaptığı gibi— sorunu Milletler Cemiyetine götürecekti *(Büyükelçi Keller'den, Alman Dışişlerine - 27 Ocak 1937)*.

Blum Hükümeti, daha İskenderun sorunuyla ilgilenemeden, Türkler, Suriye konusunda Alman desteği istediklerini söylüyorlardı.

Oysa, Hatay sorunuyla ilgili gelişmeler şöyleydi:

Fransa ile ulusal savaş sırasında yapılan 20 Ekim 1921 anlaşmasına göre, Hatay, Suriye sınırları içinde kalmıştı. İskenderun Sancağı —Hatay— da, Türk unsuru çoğunlukta olmasına karşın —o sırada— Misakı Milli sınırları içine alınmamıştı. Ulusal savaş veren Türkiye, güney sınırında çarpışmaya son veren 1921 anlaşmasına bölgede, «usulü idarei mahsusa tesis olunacağını» içeren bir madde koymuştu.

Bu maddenin amacı Hatay'dı. Anlaşmaya göre, Türk ırkından gelenlerin gelenek ve göreneklerini geliştirip pekiştirmek için her türlü kolaylık sağlanacaktı. Türkçe, bölgede resmi dil sayılacaktı. Günün koşullarının getirdiği baskılarla Lozan konferansında Türkiye, İskenderun Sancağını —Hatay'ı— Fransa'nın manda yönetimine bıraktı.

Ancak, Hatay'ı yeniden Misakı Milli sınırları içine alabilmek için fırsat kollamayı sürdürdü. Bu fırsat, 1936 yılında geldi. Fransa, bir anlaşmayla Suriye'ye, Eylül 1936'da bağımsızlık veriyordu.

Bu anlaşmayla Fransa, «bu memleket ile imzalanan bütün antlaşma, sözleşme ve öteki uluslararası güvencelerden doğan hak ve vecibelerini Suriye Hükümetine devretmek için bütün önlemleri» alacaktı. Bu, Fransa'nın Hatay üzerindeki «hak ve vecibelerini» Suriye'ye devretmesi demekti.

Türkiye, Fransa'ya bir nota verdi; Suriye ve Lübnan'a verilecek yeni statünün, İskenderun Sancağına da tanınmasını istedi.

Türkiye ile Fransa arasındaki müzakereler sürdü, sonunda iki devlet, «Sancak'ın bir komisyonca hazırlanacak anayasayla yönetilmesini, içişlerinde tam bağımsız olmasını, dış ilişkilerin bazı 'kayıtlarla' Suriye'ce yönlendirilmesini, yönetimin Milletler Cemiyetinin denetiminde sürmesini» kararlaştırdı. Sancak'ın toprak bütünlüğü ise Türkiye ile Fransa'nın güvencesindeydi.

Ne var ki, Türkiye açısından Hatay sorunu çözülmemişti. Yeni rejimin uygulanması erteleniyordu.

Yeni bir sorun daha çıktı ortaya: İskenderun Sancağında yapılacak seçimlerin denetimi için Türkiye ile Fransa ikili görüşmelere başladı. 3 Temmuz 1938'de «ülke bütünlüğüyle siyasi statünün ortaklaşa hazırlanması için Hatay'a Fransızlara eşit sayıda Türk askerinin girmesi ve orada görev alması» kararlaştırıldı.

Türk ordusu, 5 Temmuz 1938'de Hatay'a girdi.

2 Eylül 1938'de toplanan Millet Meclisi, «Hatay Devletinin kurulduğunu» ilan etti. Bir yıl bağımsız kalan Hatay, Millet Meclisi kararıyla 25 Haziran 1939'da anavatana katılma kararı aldı.

Atatürk, 10 Kasım 1938'de öldü. Baştan sona uğraş verdiği bu davada varılan sonucu göremedi.

1935 yılında bir gün, Nazi Almanyasının Ekonomi Bakanı Banker Dr. Schacht Ankara'ya geldiğinde, Türk Hükümetinin siyasal eğilimleri üzerinde herhangi bir konuşma yapmayı düşünmüyordu.

O, bir bankerdi, Ortadoğu başkentlerinde geziye çıkmıştı. Amacı, Alman işadamlarına yeni pazarlar bulmaktı.

Schacht'ın önüne Ankara'da, «pazar» yerine Hatay sorunu konuldu. Türk Hükümeti, ilk kez Almanya'ya Schacht aracılığıyla Hatay sorununu duyuruyordu.

Alman Ekonomi Bakanı Hatay sorununu duymasına duydu, ancak onun isteği Türkiye ile «yüksek fırın yapımına ilişkin» bir anlaşmayı imzalamaktı.

Bu konudaki müzakereler olumlu düzeye geldiği sırada Ekonomi Bakanı, Atatürk'ün bu sonucu geri çevirdiği haberini duydu. Atatürk, Alman endüstrisinin belkemiği olan Krupp'a «top» ısmarlamak istiyordu. «Silahlar, Boğazların savunmasını güçlendirmek içindi, ancak bir bölümü Türkiye'nin güney sınırına gönderilecekti. Özellikle Suriye sınırında Fransızlara karşı yerleştirilecekti.»

Schacht'ın sonradan anımsadığına göre; Atatürk, bu silahların Almanya'ya ısmarlanmasına da pek hevesli değildi. Fakat Başbakan İnönü enerjik biçimde araya girmiş, Krupp sorununu çözmüştü.

Schacht, Ortadoğuda Nazi etkisinin Türk - Alman işbirliği ile güçlenemeyeceğine de inanıyordu. Nazi etkisinin, özgürlükleri İngiltere ve Fransa'nın denetiminde olan Arap ülkeleriyle yapılacak işbirliğiyle daha verimli olacağını savunuyordu.

Çünkü, Türkiye'de nazizmin «sömüreceği» herhangi bir öğe yoktu, Türkler yabancıları yurtlarından çıkarmışlar, ayrıca yabancılara iş alanlarını kısıtlamışlardı. Bu nedenlerle «eşit ülke» olarak karşılanıp kabul edilmelerini istiyorlardı. O sırada, «Almanya, Türkiye'ye silah vermiyordu, ama Türkiye ile arasını açacak bir siyaset de gütmüyordu» *(Almanya'nın Beyrut'taki temsilcisi Seiler'dan, Dışişlerine)*.

BERLİN'LE İLİŞKİ

Artık, savaşın gölgesi Avrupa'nın üzerine düşmüştü.

Hemen her ülke bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü koruyabilmek için ya «büyük güçler» saydığı ülkelerle, ya da komşu olduğu öteki devletlerle «ittifaklar» arıyordu.

Başbakan İnönü, Mayıs 1937'de Kral George VI'nın taç giyme töreninde bulunmak için Londra'ya gitti.

İnönü'nün Londra'ya gitmeden önce, birkaç Avrupa başkentine resmi olmayan ziyaretler yapacağı duyuruldu.

Tabii, bu duyurular Berlin'e de iletildi. İnönü, Berlin'de Türk - Alman ilişkilerini «resmi olmayan biçimde» görüşebilirdi.

Berlin'de Wilhelmstrasse, İnönü ile bir masa çevresinde oturmayı öngörüyordu. Önce, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Keller'in fikrini öğrenmek istedi.

Keller, bu görüşmeye karşı çıktı; Berlin'i uyarıyordu: Atatürk'ün sağlığı giderek bozuluyordu. Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü ile Aras arasında «başkanlık» için çekişme başlayabilirdi. Almanya'nın bu aşamada «taraf tutar» gibi görünmemesi gerekirdi *(Büyükelçi Keller'den, Alman Dışişlerine - 10/11 Nisan 1937)*.

Büyükelçinin bu «görüşlerini» değerlendiren Wilhelmstrasse, İnönü'yü Berlin'e çağırmadı. Daha sonra Büyükelçi Keller, Türk tutumunu görecek ve şaşıracaktı: Ankara, Berlin'in İnönü'yü çağırmamasını «fazla ciddiye» almamıştı.

Ankara, tam tersine bir siyaset izledi.

Temmuz, 1937 sonlarında Türkiye, Bakan Ali Çetinkaya başkanlığında bir ticaret heyetini Berlin'e gönderiyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı ise bu geziyi daha sonraki bir tarihe ertelemek istiyordu. Alman yönetimiyle içlidışlı olan Krupp'un etkisiyle Türk heyetinin gelmesini kabul et-

tiler. Türk heyeti, Krupp ailesinin oturduğu Villa Hügel'de görkemli biçimde ağarlandı.

Almanlar, uzun süredir Lufthansa'nın Türkiye üzerinden Afganistan'a uçmasına Ankara'nın izin vermesini istiyorlar, ama bu izni bir türlü alamıyorlardı.

Ali Çetinkaya, Alman gezisine Lufthansa'ya istediği izni vererek başlıyordu. Böylece başlayan olumlu hava, Çetinkaya'nın konuları ticaretten siyasete dönüştürmesiyle bozuldu. İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki rolü ve Hitler'in uzun vadeli dış politika hedeflerini dikkate alan Almanlar, İskenderun Sancağı konusunda «yorum yapmaktan» kaçınıyorlardı.

Ayrıca Çetinkaya'nın, Türkiye'nin önemli üretim malları yün, pamuk, moher ve zeytinyağına karşılık 150 milyon Alman Markı kredi istemini de kabul etmediler. Türk bakanının tutumu, görüşmeler sırasında çevresindeki genç diplomatların aşırıya kaçan sertlikleri, sorunların çözümüne yardımcı olmadı. Üstelik bu davranışlar, «isteyerek» yapılmış izlenimi yarattı.

Görüşmeler hiçbir karar alınamadan sona erdi. Çetinkaya Ankara'ya bozuk döndü. Fakat, Türk Dışişleri Bakanlığı yine de Berlin'e, «Bakana gösterilen konukseverliği öven bir teşekkür mesajı» gönderdi. Tabii mesajda bir eklenti vardı: Almanların, istenilen kredi ve koşullar üzerinde bir kez daha düşünmesi isteniliyordu *(Alman Dışişlerinden Rheinhardt'ın günlüğü - 17 Ağustos 1937)*.

Çetinkaya heyetinin başarısızlığa uğramasıyla Almanya, iki yılda dört kez Türkiye'den gelen görüşme isteklerini geri çevirmiş oluyordu.

Ankara, Avrupa'da hem askeri, hem de ekonomik yönden giderek devleşen Nazi Almanyasının bu «geri çevirmelerini» diplomatik bir nezaketle ve de «yakınmaksızın» kabul ediyordu. Türkiye başarılı olamamıştı, doğruydu bu; ne çare rakipleri Araplar da Almanya ile anlaşmaya varamamışlardı.

Türkiye'nin İskenderun'la ilgili isteklerinin diplomasi alanında doğurduğu kargaşa, Suudi Arabistan'a, Irak ve Ürdün'e kadar uzandı. Üç Arap ülkesi, İskenderun üzerindeki Türk isteklerine «Kemalist emperyalizm» diyorlardı.

Temmuz 1937'de Ürdün Kralı Abdullah, Ankara'da Atatürk'le buluştu.

Abdullah, Ankara, Ürdün ile Filistin'in ileride bir Arap federasyonu olmasını kabul ederse, kendilerinin de Hatay üzerindeki Türk isteklerine karşı çıkmayacaklarını bildirdi. Atatürk, bu öneriyi «hemen» reddetti *(Büyükelçi Keller' den, Berlin'e - 3 Haziran 1937)*.

Araplar, bundan sonra Almanya'ya döndüler.

Aynı zamanda Türkiye de «isteklerini» Berlin'e iletiyordu.

Dr. Fritz Grobba yardım görüşmeleri için bağdat'a gitti...

...Alman Dışişleri Bakanı, Araplara yardımı reddetti. Ribbentrop'a göre, Türkler ve Araplarla «Başarılı bir çalışma yapmanın» olanağı yoktu. «Araplarla Türklerin politikaları, toprak istekleriyle ilintili umutları bağdaştırılamazdı.» Böyle düşünüyordu.

Bu yargısına karşın Ribbentrop'un görüşü, Tevfik Rüştü Aras'ın izlediği politikadan yanaydı. Aras, Hatay üzerindeki isteklerini aralıksız yineliyordu. İskenderun'daki Türkler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, Fransa'dan Türk ordusunun Hatay'ı işgal etmesini ve Türklerin özgürlüklerini güvence altına almasını istedi. Paris, anlaşma niyetindeydi, fakat Suriye'den daha fazla bir şey isteyemeyeceğini söylüyordu. Aras, bu görüşü de geri çeviriyordu *(Alman diplomatı Rosenberg'in Filistin sorunu ile ilgili anıları - 18 Ağustos 1938)*.

Öte yandan Alman, İngiliz, Fransız ve Yunan diplomatik gözlemcileri, Aras'ın Halep, Musul ve Tripoli'de, hatta «daha fazla toprakta 'gözü' olduğundan» korkuyorlardı. Fransızlar, Ankara'nın Türk sınırı Hayfa'ya uzanıncaya dek durmayacağını ileri sürüyorlardı *(İngiliz Dışişlerindeki bir toplantıda Eden'in notları - 10 Ocak 1939)*.

Bu arada, savaş içinde Churchill Kabinesinin Dışişleri Bakanı Antony Eden, bakanlıktaki arkadaşlarına —Berlin ile Ankara arasında kesin anlaşmalar olmamasına karşın— Türkiye'nin «Mihver'e», Almanya ile «ittifaka» doğru kaydığını söylüyordu *(Eden'in notları - 8 Ocak 1938)*.

Yabancı gözlemcilere göre, Fransa, Türkiye'nin «Mihver»e kayacağından kuşkulandığı için 1938'de Türk ordusu-

nun İskenderun'a girmesini kabul etmişti. Savaş öncesi, batılılar, Türkiye'nin Berlin'le «askeri - siyasi bir anlaşma» yapmasını önlemeye çalışıyorlardı. Bir yıl sonra Hatay, Türkiye'ye bağlanırken, Fransız basını, «Bu ustaca hareket Birinci Dünya Savaşından önce yapılabilseydi, Türkiye o savaşta Almanya'nın 'kucağına' düşmezdi» diye yazıyorlardı. Aras, bütün çabasıyla bu yayınların genişlemesini önlemeye çalıştı. Ayrıca Aras, Türkiye'nin «hiç kimseye karşı hiçbir olayda zorunlu davranmasına bir neden olmadığını, 'ağırlığını' istediği tarafa verebileceğini» açıklıyordu *(Büyükelçi Keller'den, Alman Dışişlerine - 22 Ağustos 1938)*.

Fransa, İngiltere ve Almanya, Hatay konusunda Türkiye lehine görüşbirliği yaptılar.

Fransa ile Ankara arasındaki ilişkiler daha olumlu düzeye ulaşmıştı.

İngiltere, 16 milyon sterlinlik kredi veriyordu.

Çetinkaya heyetiyle başarısızlığa uğrayan Türk - Alman ticaret anlaşmasını imzalamak için, bir Alman heyeti Ankara'ya uçuyordu. Almanya, on yıl vadeli, mal karşılığı 150 milyon marklık kredi veriyordu. Alman işadamlarının Türkiye ile böyle bir anlaşma yapılmasından yana olmamalarına karşın, Ankara ile Berlin anlaşıyordu.

Türk-Alman ticaret anlaşması Atatürk'ün ölümünden bir hafta önce imzalandı *(Büyükelçi Keller'den, Alman Dışişlerine - 3 Kasım 1938)*.

TOPRAK KAYGILARI

«Hatay sorununun çözümü, Türk toprak isteklerini durdurmadı.»

Dış gözlemcilerin yargısı buydu. Hitler - Mussolini ittifakından korkan İngiltere ve Fransa, Türklerin «istedikleri yere doğru büyümelerine ses çıkarmıyorlardı» *(Büyükelçi Loraine'den, Dışişlerine, Londra - 31 Aralık 1939).*

Dr. Aras ise, Türkiye'nin Hatay'ı anavatana bağlamasıyla, Almanya'nın «Avusturya'yı ilhak etmesini» kıyaslamayı seviyordu *(Diplomat Fabricius'tan, Dışişlerine - 27 Temmuz 1938).*

Aras'a göre, Almanya'nın Çekoslovakya'yı yutmasına karşı bir «savaş» gerekmezdi. Çekoslovakya, Almanya ile Polonya arasında bölünmeliydi *(Büyükelçi Loraine'den, Dışişlerine - 14 Mart 1938).*

Ekim 1938'de Percy Loraine, Türk Dışişleri Bakanıyla yaptığı görüşmede Dr. Aras'ı şöyle bir yokladı: Avrupa'da savaş çıkarsa Türkiye'nin tutumu ne olabilirdi?.

Loraine, şaşırtıcı bir yanıt aldı.

Kuşkusuz Aras, açık açık söylemiyordu, ama kimi sözcüklere ağırlık vererek, «Ankara, savaşan taraf kim olursa olsun daha çok 'ikram' eden yanda savaşabilir,» demeye getiriyordu. Dahası Aras, kesin bir şey söylemiyordu, ama «bir fikir olarak» şunları öne sürüyordu: Mısır'daki İngiliz birlikleri Hitler'e karşı savaşmak için başka yere aktarılırsa, Türk ordusu onun Mısır'daki görevini üstlenebilirdi. Aras ekliyordu:

«Bugün bir millet, önüne konulan savaş nedenlerinin haklılığına inanmazsa, o milletten savaşa kalbini vermesini, savaşı desteklemesini bekleyemeyiz.»

İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine, Aras'ın Mısır'a ilişkin görüşlerini, birinci sınıf öneriler arasında değerlendirdi.

Çok ilginçti Aras'ın önerileri, ama İngiliz Dışişlerini, «tahrik edici» nitelikteydi.

Bu öneriler, İskenderiye ve Kahire'de eski Türk egemenliğinin yeniden canlandırılmak istenildiği biçiminde yorumlandı *(Büyükelçi Loraine'den, Dışişleri Bakanı Lord Halifax'a - 28 Ekim 1938)*.

Dr. Aras'tan yeni bir öneri geldi, öncekini düzeltiyor, bir yenisini sunuyordu: Türk subayları, Mısır ordusunu eğitebilirdi!

Ancak, «Ankara, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin Mısır'a yönelmesini içeren orijinal projelerini birkaç kez gözden geçirmesine karşın, Londra ile Kahire'den hep aynı ters yanıtı aldı.»

İngilizler, Türklerin Bulgaristan'la ilgili niyetlerini duyduklarında bir kez daha şaşırdılar. 1934'te Türkiye - Yugoslavya - Yunanistan - Romanya arasında Balkan Antandı imzalanmış, Bulgaristan bu pakta girmemişti. Kendine göre bir görüş sahibiydi, müttefikler daha önceki savaşta Bulgaristan'ın yenilgisinden sonra, zengin bir tarım bölgesi olan Dobruca'yı komşusu Romanya'ya vermişlerdi.

Bulgaristan, yitirdiği bu toprakları hiçbir zaman unutmadı. Bu nedenle Bükreş'le ilişkilerini hep «soğuk tuttu». Ayrıca, Bulgaristan ile Ankara arasındaki ilişkiler de pekiyi değildi.

Türkiye'nin Avrupa'daki sınırı Meriç ırmağını izliyordu. Edirne, İstanbul'a yakındı. Boğazlara, Trakya'dan bir saldırı geldiğinde Türkler, İstanbul'u savunabilmek için yeterince geri çekilebilecek «alan» bulamayacaklardı.

Türkler, güvenlik nedeniyle sınırlarını Bulgaristan'a doğru genişletmek istiyorlardı. 1938 sonbaharında Ankara, Bulgar sınırına önemli sayıda askeri birlikler yığmayı planladı.

İngiliz Dışişleri, Türkiye'nin niyetlerini öğrenmesini Büyükelçi Loraine'den istedi. Büyükelçi Ankara'ya bu birliklerin bir Hitler - Mussolini saldırısı için hazır tutulmasını salık verdi. Fakat, Ankara'daki yetkililer birlikleri çekmeyi reddettiler *(Büyükelçi Loraine'den, Dışişlerine - 16 Kasım 1938)*.

ATATÜRK ÖLDÜĞÜNDE

10 Kasım 1938'de Atatürk öldüğünde Londra, Türk dış politikasının İngiltere ve Fransa'ya yönelmesini bekliyordu.

Dış gözlemciler ise, Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığına gelen İnönü'nün, Türk ordusu liderliğinde —Alman yanlısı diye niteledikleri— Mareşal Çakmak'ın kalmasını istediğine inanıyorlardı. Oysa İnönü, yönetimde, askerlerin etkisini azaltmak istedi. Bakanlıkları yeniden organize etti. Atatürk'ün çevresinde olan ordudaki kimi kişileri, yenileriyle değiştirmeye çalıştı *(Alman Büyükelçiliği Müsteşarı Kroll'dan, Dışişlerine - 29 Kasım 1938)*.

Yönetime gelen «yeniler», Birinci Dünya Savaşından sonra «olgunlaşan» kişilerdi. Bu düzenlemelere karşın «İnönü, ciddi bir antisemitizme izin verdi, hatta cesaretlendirdi.»

«Yahudilerin durumu, Osmanlı İmparatorluğu sırasında da Cumhuriyet döneminde de tehlikedeydi. Bazı Yahudi aileleri Müslümanlığı seçerek Osmanlı padişahlarının emrinde yüksek görevler aldıkları halde, Yahudilerin çoğu dinlerine bağlı kaldılar, ve ticareti ellerinde tutarak Türklerin nefretini kazandılar» *(Frank Weber'in kitabından)*.

Weber'e göre, Atatürk uluslararası görüşleri göz önünde tuttuğu için antisemitizme en küçük bir dokundurma yapmamaya dikkat ederdi. Yahudileri, Edirne ve Boğazlar gibi duyarlı bölgelerden uzak tutardı, ama Ortadoğu Yahudilerinin Türkiye'ye göç etmesine de izin vermezdi. Hatta —yazıldığına göre— İsrail'in kurucusu Weizmann, İnönü'ye her Yahudi göçmen için 3000 sterlin önermiş, ancak İnönü Hükümeti fikrini değiştirmemişti.

Alman Büyükelçiliğinden Kroll, Berlin'e verdiği raporda şunları bildiriyordu:

«Türk basınında Yahudiler hakkında kötüleyici yayınlar yapılıyor. Türk tüketicilerine Yahudilerin zeytinyağına makine yağı karıştırdıkları ulaştırılıyor. İnönü'nün yeni yönetiminin hedeflerinden biri de orta sınıf Yahudilerin

Türk ekonomisinden ellerini çekmelerini sağlamak» *(23 Ocak 1939)*.

Cumhurbaşkanı olmadan önce, daha başbakanlığı sırasında İnönü'yü izleyen batılılar, İsmet Paşada «çok konuşmayan ciddi bir siyaset adamı, eski Isparta tipinde bir asker kişiliği» görüyorlardı. Atatürk'ün ölümünden önce, İnönü'nün başbakanlıktan uzaklaştırmasından sonra, kurulan Celal Bayar Hükümetinde de Dışişleri Bakanlığı görevini sürdüren Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı da «çok konuşan diplomat» olarak niteliyorlardı.

Celal Bayar Hükümeti, Ocak 1939'da istifasını Cumhurbaşkanı İnönü'ye verdi.

Hükümeti, Dr. Refik Saydam kurdu.

«Çok konuşan» Dışişleri Bakanı Dr. Aras görevinden alınmış, yerine Şükrü Saraçoğlu getirilmişti.

Yeni Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, 52 yaşındaydı. İstanbul'da Mülkiye Mektebini bitirmiş, Cenevre'de Siyasal Bilgiler Akademisinde okumuştu. İsmet Paşanın kurduğu 3. hükümette Maliye Bakanlığına getirilmiş, ayrıldıktan sonra «bazı ekonomik konulardaki görüşmeleri tamamlamak üzere» ABD'ye gönderilmişti. İngilizce ve Fransızca biliyordu.

Savaşın başlamasından yedi ay önce Türk Hükümetinin çehresindeki değişiklik, ne gibi siyasal yönlendirmeler getirecekti?..

İnönü'nün bu davranışı, diplomatik çevrelerde bir «sürpriz» etkisi yaptı.

Aras'ın «Mihver yanlısı» görünen politikası red mi ediliyordu?

Bakanlığın günlük işlerini Genel Sekreter Numan Menemencioğlu yürütecekti. «Proingiliz» diye nitelenen yeni Dışişleri Bakanının hemen altındaki adam ise, «proalman» diye anılıyordu.

Ankara'daki diplomatlar, bu durum karşısında kesin bir görüşe varamadılar.

İyi dil bilmelerine karşın, ne çare üzerinde —o sırada— fazla durmadıkları bir gerçek vardı:

Dış politikayı doğrudan İsmet İnönü, kendisi yönetecekti!

Almanlar, Menemencioğlu'nu önceden çok iyi tanıyorlardı. Türk Dışişlerindeki «yeni konumundan» memnun olmamaları için hiçbir neden yoktu *(Büyükelçi Loraine'den, Londra'ya - 19 Kasım 1938)*.

Temmuz 1938'deki kredi görüşmeleri sırasında, Nazi Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Menemencioğlu'na sordu: Eğer Almanya ile Polonya arasında bir savaş çıkarsa, Montreux Antlaşması nasıl uygulanacaktı, Türkler Alman Hükümetiyle bir saldırmazlık paktı imzalamak isterler miydi?

Ribbentrop, İngiltere ve Fransa'nın Boğazlardan savaş malzemesi geçirip Balkanlardaki değişik yollardan Polonya'ya askeri yardım göndermelerine izin verilip verilmeyeceğini anlamak istiyordu. Menemencioğlu, Türkiye'nin böyle bir «trafiğe izin vermeyeceğini» söyledi. Nazi, rahatladı. Biliyordu ki, bir Alman savaşında, Polonya'nın büyük ölçüde askeri malzemeye gereksinimi vardı. Bir saldırmazlık paktı fikrine gelince; Menemencioğlu, Türkiye'nin bu tür paktları, ancak komşusu ülkelerle imzalamaya özen gösterdiğini belirtti. Örneğin, Sovyetlerle, ya da Suriye ile...

Ancak Menemencioğlu'na göre, Türkiye İngiltere ile böyle bir anlaşma yapmayı düşünmüyordu. Çünkü Türkiye'nin Britanya İmparatorluğu'yla sınırı yoktu. Buna karşın Ankara, Almanya ile geniş çapta müttefik olmanın değerini gözden geçirecekti. Tabii, —Menemencioğlu böyle söylüyordu— ama Wilhelmstrasse bu konuda Türkiye'ye «cesaret vermek» istiyorsa... *(Ribbentrop'un çalışma günlüğü - 7 Temmuz 1938)*.

Türkiye, güvenliği açısından Bulgaristan'la arasındaki sınır çizgisinden memnun değildi. Bu sınırın «yeniden düzenlenebilmesi» için yabancıların yardımından yararlanabilirdi. Temmuz ayında Menemencioğlu Bulgaristan'a bu konuyu dokundurdu. Mart 1939'da ise Nazi Almanyasının Ankara Büyükelçiliğinden Kroll'a —bir görüşme sırasında— bu konuyu açtı. Hatta, Kroll'a Balkanlarda Türk etkisinin güçlenmesiyle Alman ihraç mallarının akışının çok kolaylaşacağını söyledi *(Kroll'dan, Dışişlerine - 18 Mart 1939)*.

Dış kaynaklara göre, «Türkler hâlâ, Musul'daki petrol tarlalarına ulaşmayı umut ediyorlardı.» Bu nedenle Kral

Abdullah'ın Arap federasyonu fikrini hemen geri çevirmişlerdi *(Büyükelçi Loraine'den, Dışişlerine - 2 Aralık 1939).*

Türkiye, Irak delegasyonunun Ortadoğuda çıkabilecek bir savaşta Türklerle Arapların ortak savunma planı yapmalarını içeren önerisini de geri çevirmişti *(Bağdat'taki Houstoun'dan, İngiliz Dışişlerine - 19 Nisan 1939).*

Ribbentrop, Berlin'den ayrılmasından bir gün önce Menemencioğlu'nu kent dışındaki evine çağırdı. Her şey görkemliydi, Menemencioğlu'na büyük konukseverlik gösteriliyordu. Krupp ailesinin üyeleri de oradaydı. Türk Hükümetine birkaç yeni tank ile uzun menzilli silahlar armağan edildi. Ancak Menemencioğlu, Türkiye'nin aldığı silahların son teknik ölçülere pek uymadığını görerek bozuldu. Menemencioğlu'nun yakınmalarına karşılık Ribbentrop, bir askeri uzmanlar grubunu Almanya'ya göndermelerini önerdi. Ribbentrop vakit yitirmedi. Menemencioğlu Türkiye'ye döner dönmez bir Türk askeri heyetini Almanya'ya çağırdı. Bu heyet Türk - Alman işbirliğinin askeri potansiyelini de inceleyebilirdi. Berlin'deki görüşmelerde Türk ordusundaki teknik eğitici uzman sayısının 12'den, 24'e çıkarılmasına karar verildi. Almanlar, ardından iki önemli Türk generalini, İzzettin Çalışlar ile Ali Fuat Erden'i Köninsberg'deki sonbahar manevralarına çağırdılar *(Merkezden, Büyükelçi Keller'e - 2 Eylül 1938).*

Bu arada, Alman Büyükelçiliği Askeri Ataşesi Albay Hans Rohde'ye, Ortadoğu bölgesini daha iyi tanımayı amaçlayan geniş bir gezi yapması için buyruk verildi.

Rohde, ilk önce Türk ordusuyla hava gücü personelinin, askeri üslerin bütün Anadolu'da ne durumda olduğunu inceleyecekti. Daha sonra Suriye ve Irak sınırı boyunca Türk askeri gücünü görecekti. Son olarak da tren yollarının «çalışabilirliğini» öğrenecekti. Özellikle Sovyetlere doğru giden tren yollarının!..

Rohde'nin (9 Ocak 1939) notlarına göre, Türkiye ile ilgili görüşleri —her açıdan— olumluydu. Albaya göre, bir savaşta sadece Türkiye'nin tarafsızlığı değil, Almanya ile yapacağı aktif işbirliği de önemliydi. Savaş Süveyş veya Doğu Akdeniz'de kazanılmayacaktı; Almanlar, İngilizleri Mısır'dan atsalar bile İngilizler İran körfeziyle Hindistan' da kalacaktı.

«Eğer, Türkiye Reich'la —Berlin'le— müttefik olursa» diye sürdürüyordu raporunda Rohde, «Türkler, Ürdün ve Irak'tan geçerek Hindistan'a uzanan İngiliz kara köprüsüne çok zarar» verebilirlerdi. Rafinerileri bozabilirler, İngilizlerin yakıtını kesebilirlerdi.

Dahası, Hint ordusunun batı sınırına, cepheye geçişini bile önleyebilirlerdi.

Rohde, İngilizlerin Türkleri yer yer yenebileceğini söylüyor, ancak bu savaşı Anadolu içlerine kadar götürebileceklerine inanmıyordu. Anadolu toprağı çorak, yorucu ve yıpratıcı özellikteydi. Bu nitelikler İngilizlerin cesaretini kırabilirdi.

Ruslar için de aynı varsayımlar geçerliydi. Tabii Türklerin, Almanya ile müttefik olmasından sonra Sovyetlere saldırması varsayımıyla, bu düşünceler geçerli olabilirdi.

Rohde, Almanların Türklerle «eski silah arkadaşlığının» yeniden ihya edilmesini Berlin'e hararetle tavsiye etti *(Rohde'nin notları - 24 Ocak 1939)*.

Bu sırada Eylül 1938'de Münih konferansında Hitler'in İngiltere ve Fransa'ya karşı kazandığı diplomatik zaferin anısı tazeydi.

Wilhelmstrasse, Türkiye'yi kendi yanına çekebilme kararına varabilmek için çok uzun süre düşündü. Ama, geçen zaman içinde Türklerin, İngiliz ve Fransızlarla bir «ittifak yapmak» için görüşmelerde bulunduğu da biliniyordu. Berlin, Türkiye'nin düşman kesime kayabileceğini görüyordu.

«Gecikilen süreyi kapamak için» Ankara'ya becerikli, Berlin'in, özellikle Hitler'in özel güvenine sahip bir büyükelçi göndermek gerekiyordu. Wilhelm Keller yaşlıydı, geri döndü.

Hitler'in iktidara gelmesinde, Avusturya'nın Almanya'ya «ilhakında» büyük görevler yapan Franz von Papen, Nisan 1939'da Ankara'yı şereflendirdi!

ÜÇLÜ ANTLAŞMA

Franz von Papen, daha önceki Büyükelçi Keller'in oturduğu elçilik binasında fazla kalmadı.

Çekoslovakya, Almanya'ya «katıldığından» Alman mülkiyetine geçen eski Çek Büyükelçiliğinin, havasının daha sıcak olduğunu öne sürerek orayı konut olarak seçti.

Oysa, von Papen bu binada «daha dar bir kadroyla» çalışmak istiyor, daha doğrusu Gestapo'nun ne yaptığını «sürekli izleyen gözlerinden» kurtulmaya çalışıyordu *(İngiltere Büyükelçisi Hughe Knatchbull - Hugessen'in anılarından)*.

Papen'in amacı «Mihver»i, Berlin - Roma - Ankara üçgenine çevirmek, ivedi işi de «Türkiye'yi İngiliz - Fransız ittifak sisteminin dışında tutmaktı.»

Mart 1939'da Hitler'in Prag'ı ele geçirmesiyle şoka giren İngiltere, önce Polonya'ya, daha sonra da Romanya ve Yunanistan'a bağımsızlıkları konusunda güvence veriyordu. Papen'in Ankara'ya geldiği sıralar Türkiye'yi iki batı ülkesine bağlayacak anlaşma imzalanmak üzereydi. Kroll, daha önce durumu Wilhelmstrasse'ye bildirmişti. Bu bilgi, Almanya'nın Moskova ve Tokyo elçiliklerince de doğrulanmıştı.

Papen, klasik ziyaretlerinden sonra görüşmeye gittiği Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na üçlü ittifakla ilgili spekülasyonlardan söz etti. Saraçoğlu, İngiliz ve Fransız büyükelçileriyle yaptığı görüşmeleri özetledi, «ne var ki, kâğıda dökülen herhangi bir sonuç» olmadığını söyledi, sadece iyi niyetli duyguların taşındığından dem vurdu. Ama, Ankara «İngiltere'nin Yunanistan'a verdiği güvenceye benzer bir sonuç» istemiyordu. Saraçoğlu, Türkiye'nin Polonya gibi değerlendirilmesinin karşısındaydı. Türk Dışişleri Bakanı —kişisel olarak söylüyordu— Türkiye'nin «tarafsızlığından» yanaydı. Fakat Türkiye, Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'a saldırmasından sonra, en azından bu politikasını göz-

den geçirmeye zorlanmıştı *(Kroll'dan, Dışişlerine - 26 Nisan 1939)*.

İki gün sonra von Papen, İsmet İnönü tarafından kabul ediliyordu, Alman Büyükelçisinin anlatımına göre bu görüşme, iki eski silah arkadaşının buluşmasıydı.

İnönü, Mussolini'nin Arnavutluk hareketiyle ilgili karşı görüşlerini dile getirdi, ayrıca Hitler'den coşkulu duygularla söz etti. Papen bu davranışa şaşırdı. Çünkü Atatürk'ün Alman diktatörü için sert bir dille konuştuğunu duymuştu. Papen'e göre, İtalyanlardan Balkanlara gelebilecek bir saldırı, ancak Roma - Berlin mihveriyle yapılacak işbirliğiyle önlenebilirdi. İnönü, bu görüşe karşı çıkmadı *(Büyükelçi Papen'den, Alman Dışişlerine - 29 Nisan 1939)*.

Oysa, İngiltere Büyükelçisi Loraine göre, Cumhurbaşkanı İnönü bir hesap adamı idi. Bu izlenimi, İnönü ile yaptığı görüşmelerden edinmişti. İnönü'nün, savaşta ülkesini ayakta tutmaya özen göstereceğine, Avrupa'daki faşist saldırılarından kârlı çıkacağına inandığını sanıyordu.

von Papen koşarak büyükelçiliğe geldi, İnönü ve Saraçoğlu ile yaptığı konuşmaları özetlerken bir de uyarı yaptı: İtalyanların Arnavutluk hareketinden sonra, Almanya'ya yakınlık gösteren İnönü, bir İngiliz - Fransız güvencesini kabul edebilirdi. İtalyanların daha ileri gidebileceğinden Ankara'nın kuşkulandığını da ekledi ve buna kanıt olarak, İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinden sonra askeri gücünü 20 binden, 72 bine çıkarmasını gösterdi. 100 bin İtalyan askeri de yoldaydı.

Papen'in bu uyarılarını gözeterek Almanlar, İtalyanları yeterince uyarsalar bile, Alman Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterine göre, Türkler «angolofillikten» vazgeçmezlerdi. Mussolini'ye Arnavutluk'taki birliklerini azaltması söylense, İl Duçe büyük gürültü koparırdı. Gene de Genel Sekreter Weizsacher, askeri grupların azaltılması için Kont Ciano'yu uyardı. Ciano ateşli davranışlarla öneriyi geri çevirdi. İki gün sonra havası değişmişti, Ciano, Türk büyükelçisini Plazzo Chigi'deki bürosuna çağırdı, «Arnavutluk hareketinin Mussolini'nin yeni Roma İmparatorluğunun 'son durağı' olduğunu» bildirdi. İtalyan askerlerinin Arnavutluk sınırını aşmayacağına ilişkin güvence verdi. Türkler,

Ciano'nun sözlerinden hiç etkilenmediler *(Weizsacher'den, von Papen'e - 2 Mayıs 1939)*.

Alman gizli servisi, Berlin'in bu girişimleriyle Türkleri yatıştırmakta «çok geç kalındığını» öğrendi.

Gizli servis, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile bir savunma sistemi içine gireceğini bildiriyordu. 12 Mayıs 1939' da yayımlanan ortak bildirinin bir savunma, bir askeri işbirliği antlaşmasına dönüşmesinden Berlin korktu. Ama, gizli servise göre, üç devlet arasında «müşterek komutanlık» konusunda bir anlaşma sağlanmamıştı. Fransa ve İngiltere, ilke olarak Türkiye'ye yeni silah ve malzeme göndermeyi kabul ediyorlardı, fakat bu vaatlerini yerine getirmek için bu silah ve malzemeyi nereden bulacaklarını kendileri de «merak ediyorlardı» *(Büyükelçi Papen'den, Alman Dışişlerine - 4 Mayıs 1939)*.

Numan Menemencioğlu, üçlü «dostluk bildirisinden sonra» von Papen'le görüştü, Almanı «yatıştırmaya» çalıştı. İnönü'nün dostluk bildirisinden öteye gitmeyeceğini söylüyordu. Bir seferberlik, ülke ekonomisini sarsardı, hükümet rezervlerinin sonuna geldiği için, eğer İngiltere gerçek bir müttefik istiyorsa, bütün bu hazırlıkların «bedelini karşılamalıydı.»

Menemencioğlu'na göre, 12 Mayıs bildirisinin ardında, Alman dostluğuna karşı herhangi bir art niyet saklı değildi.

Oysa, İnönü, generalleriyle aynı görüşü paylaşmıyordu. Mareşal Çakmak'ın, kabine toplantılarında Alman yanlısı olduğunu yüksek sesle dile getirdiğinden söz ediliyordu. Ayrıca —batılı kaynakların öğrendiğine göre— Savaş Bakanı Ali Rıza Erten de Cumhurbaşkanı ile Başbakanın önünde Almanların, Avrupa'da «yaşamsal değerde tek millet» olduğunu ağzından kaçırıyordu.

İngiliz ve Fransız kaynaklarına göre, kabinede yapıldığı öne sürülen bu görüşmeler amaçlıydı, yoksa İnönü politikasına ters düşenleri derhal «tasfiye» ederdi.

İngilizler, İnönü'nün çevresindeki «kliğin» Almanlardan yana olmasından korkuyorlardı, buna karşın Saraçoğlu'nu kendilerine «daha yakın tek insan» olarak görüyorlardı *(Atina'dan, Londra'ya - 6 Haziran 1939)*.

Ağustos 1939'da imzalanan Alman - Sovyet saldırmazlık paktı Türkiye'yi sarstı. Batılılara göre, bir yandan bu pakt, öte yandan, Almanya'dan Araplara uzanan silah trafiği Türkleri, İngiliz - Fransız işbirliğine itmiş olabilirdi. Üçlü görüşmeler gelişiyordu.

Saraçoğlu, görüşmelerde bulunmak üzere Moskova'ya giderken, İngiliz uzmanlar da yapılacak antlaşmaya, «Almanya'da karşı daha belirgin hükümler koymaya» çalışıyorlardı. Uzmanların kimine göre, aslında Türkiye'nin isteği başkaydı: Türkiye, böyle bir anlaşmayla —tehlike kabul ettiği— İtalya'ya karşı İngilizleri savaşa sokmayı amaçlıyordu.

Türkler, İtalya'ya karşı savaş açılmasında istekliydiler. Bunun için antlaşmayı «savunmadan saldırıya» dönüştürmeye çalıştılar. Bir başka nokta şuydu: Türkler, Londra ve Paris, İtalya'ya savaş ilan ederse, Türk birliklerinin kullanılabileceğini önerdiler. Fakat Türkler, Almanya ile nasıl başa çıkılabileceğini içeren önerilere pek yanıt vermiyorlardı *(Hugessen'den, Londra'ya - 1 Ekim 1939)*.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Mussolini'yi yanına çekebileceğini sanıyordu.

Londra, İtalyan kamuoyunun İngiliz yanlısı olduğuna inanıyordu.

Bu nedenlerle, İngiliz Hükümeti, İtalyan çiftçisini yanına çekecek kararlar alabileceğini söylüyor, Mussolini'nin işsizliği önlemesini sağlamak için İtalyan tersanelerine birkaç gemi sipariş edebileceğini yayıyordu.

Dışişleri Bakanı Halifax, «bağış niteliğindeki» bu önerileri geri çevirdi *(Loraine'den - 14 Nisan 1940)*.

Bu arada Akdeniz'deki bir savaşta birliklerin kullanılış biçimiyle komutası konusunda anlaşmazlık çıktığı öğreniliyordu. Türkler, birliklerin Mareşal Çakmak'ın komutasında toplanılmasını istiyor, Londra ve Paris ise Türk güçlerinin kendilerinden bir üst komutana bağlanmasını öne sürüyordu *(Hugessen'den - 1 Ağustos 1939)*.

Temmuzda Ankara'ya gelen General Charles Huntziger' le Akdeniz «operasyonları» üzerinde bir plan yapılmasına çalışıldı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türk isteklerinin «çok fazla» olduğundan yakınıyordu, ilerde bunlarla başa çıkma

olanağı kalmayabilirdi. Bu arada Londra ve Paris, Çakmak'ın «otoritesini» reddederken, General Huntziger kabul ediyordu. Londra ve Paris'e göre, Çakmak'ın komutası kabul edilirse, Türk birliklerinin Filistin ve Mısır'a gitmesi gerekecekti *(Bağdat'tan Newton'un, Londra'ya yazdıklarından - 9 Ağustos 1939)*.

Bü tür görüşmelerle, tartışılan varsayımlar nasıl olduysa dışarıya sızdı. Tabii, sonunda Ortadoğu merkezlerinde «fısıltı üreten değirmenler» çalışmaya başladı. Kahire siyasetçileri Türkiye'nin Mısır'ı işgal edeceğinden korkuyorlardı, Mısır'daki İngiliz Büyükelçisi ise Türk birliklerinin Mısır'a gelmesinin düşünülemeyeceğini söylüyordu. Londra'da bazı çevrelerde Türk birliklerinin, İngiliz askerlerinin başka yerlere gönderilmesi durumunda Nil boyunca kullanılacağından söz edenlere rastlanıyordu. General Huntziger de, Bağdat Hükümetinin Mısır gibi «sıkıntı» içinde olduğunu —çevresine— anlatıyordu. İngilizler, Bağdat Hükümetine özellikle Musul statüsünün değişmeyeceği yolunda güvence verdiler *(Newton, Bağdat'tan Dışişlerine - 21 Ağustos 1939)*.

Balkan devletlerinde de «merak uyanmıştı». Türkiye'nin Nazi Almanyasına savaş açmasına karşılık, kendi sınırları üzerinde bir «pazarlık» konusunun düşünülüp düşünülmediği araştırılmaya başlandı.

İngiliz ve Alman dokümanları, «Türkiye'nin Avrupa sınırlarıyla ilgili bir pazarlığın varlığını» göstermiyor.

Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya askeri ve politik görüşlerini kabul ettiremedi, fakat ekonomik ve mali açıdan tam bir zafer kazandı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Büyükelçileri Hugessen'e «makul Türk isteklerini kabul etmesi için tam yetki» verdi. Türkler, bu makul sözcüğünden 25 milyon sterlinlik askeri malzeme kredisi çıkardılar. Ek olarak da 15 milyon sterlinlik külçe altın istediler. Bu kredileri tarım ürünleriyle karşılamayı öneriyorlardı. Tarım ürünü olarak daha çok tütün göndereceklerdi.

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Halifax, bu önerileri görünce, şaşırdı.

İngiltere'nin Kanada ve ABD ile yaptığı silah anlaşmalarını tehlikeye atmadan bu kadar külçe altını nasıl gönderecekti... Daha önemlisi, Ankara'nın Türk tütününü İngil-

tere'ye pazarlamasıydı. İngiltere'de sigara tiryakileri ABD, ya da Rodezya karışımı tütünü yeğlerlerdi.

Lord Halifax, Hugessen'e Türkiye ile askeri ittifak imzalaması için yetki verdi *(Dışişlerinden, Hugessen'e - 25 Ağustos 1939)*.

Türkiye - İngiltere ve Fransa arasında imza aşamasına gelen anlaşmanın temel hükümlerine göre, «Türkiye'ye bir Avrupa devleti saldırırsa, İngiltere ve Fransa, Akdeniz'de; Fransa ve İngiltere'nin karışacağı bir savaşta da Türkiye, karşılıklı işbirliği yapacak, olanca güçleriyle yardımlaşacak, biribirine bütünüyle arka çıkacaklardı». Bu, bir biçimde Türkiye'nin «batı kesiminde» çıkacak savaşta çarpışmayacağını gösteriyordu.

Türkiye, bir yandan İngiltere'ye yanaşırken, öte yandan da Sovyetler Birliği ile bu dostluğu bağdaştırmak zorundaydı. İşte, tam bu ortamdayken Hitler, 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırdı. İkinci Dünya Savaşı başlamıştı.

Savaşın 25. gününde, 25 Eylül 1939'da Dışişleri Bakanı Saraçoğlu Moskova'daydı. Almanya, Sovyetlerden Türkiye'nin savaşta «yansız» kalmasının sağlanmasını istiyordu. Oysa, Saraçoğlu İngiliz - Sovyet yakınlaşmasını pekiştirmeye çalışacaktı.

ABD'nin Moskova Elçisi Steinhardt'ın ünlü telgrafı —17 Ekim 1939— Washington'a ulaşırken Saraçoğlu yoldaydı; 17 Ekim 1939'da Ankara'ya döndü.

Ve... İki gün sonra, 19 Ekim 1939'da Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti ile İngiltere Krallığı ve Fransa Cumhuriyeti arasında karşılıklı yardım antlaşması imzalandı. Türkiye'ye 25 milyon sterlinlik askeri malzeme kredisi, 15 milyon sterlinlik külçe altın önerisi kabul edilmişti. Hatta Türkler, «İngiltere ile Fransa bu kredileri vermeye başlayıncaya dek antlaşmanın yürürlüğe girmesini istemiyordu» *(Loraine'den - 8 Eylül 1939)*.

von Papen'e göre, İngiltere ve Fransa bu antlaşmayla bir, «propaganda zaferi» kazanmışlardı. Ribbentrop'da bu arada Berlin'deki Büyükelçi Hüsrev Gerede'yi sert biçimde tersliyor, «Türkiye'nin yazgısı, Polonya gibi olabilir» diyordu. İnönü ile Saraçoğlu'nun Ribbentrop'un bu sözlerinden çok huzursuz oldukları öne sürülüyordu. İngiliz basını ise

«hükümetin bir antlaşma elde ettiğini» yazıyor, «ancak memnun görünmüyordu.» Bu nedenlerle von Papen, bir Türk - Alman antlaşmasının «çok yakında yapılabileceği yolundaki umutlarını Ribbentrop'a» bildiriyordu (*Ribbentrop' tan, von Papen'e gelen yazıdan - Ekim 1939*).

Bu antlaşmaya karşın Türkiye, neden İngiltere ile Fransa'nın yanında savaşa girmemişti?..

Çünkü «Üçlü Antlaşmaya» Türkiye, 2 numaralı bir protokol ekletmişti: «...*Bu antlaşma gereğince, Türkiye tarafından kabul edilen üstlenmeler Türkiye'yi Sovyetlerle silahlı bir anlaşmazlığa yol açacak veya sonuçlandıracak bir harekete zorlamayacaktı...*»

Oysa, 1940 Haziranında İtalya, Almanya'nın müttefiki olarak savaşa girdi. Antlaşmanın öngördüğü koşullar gerçekleşmişti: «...*Bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz bölgesinde Fransa ve İngiltere'nin karışacakları bir savaşa varacak saldırı hareketi...*» ortaya çıkmıştı.

Bu durumda Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa'yla işbirliği yapması, hatta iki devlete «elindeki bütün olanaklarla yardım etmesi» gerekmez miydi?

İngiltere ve Fransa, 13 Haziran 1939'da büyükelçilikleri aracılığıyla Ankara Hükümetine verdikleri notayla, Üçlü Antlaşmanın ilgili maddelerini anımsattılar. Türkiye üzerine düşeni yapmalı, savaşa girmeliydi.

Fakat, Ankara, İngiltere ve Fransa'ya 2 numaralı protokolle yanıt verdi:

Üstlendiği «vecibeleri» yerine getirecek olursa, Sovyetler Birliği'yle silahlı bir çatışmaya sürüklenebilir, ya da bunun benzeri sonuca neden olabilirdi.

Kaldı ki Ankara Hükümeti, 2 numaralı protokolü antlaşmaya bu hesapla koymuştu.

Türkiye —Saraçoğlu'nun Moskova'dan eli boş dönmesine karşın— Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini «koparmak» istemiyordu.

İLİŞKİ ZAYIF, AMA İLGİ?

ABD arşivindeki resmi belgelere göre, savaşın başladığı 1939 yılında Türk - Amerikan ilişkileri oldukça zayıf.

ABD'nin savaşa ilgisi henüz kemikleşmemiş. Böyle bir dönem.

ABD'nin, Avrupa'nın belirli başkentlerindeki büyükelçiliklerinden savaş başlarken Washington'a gönderilen Türkiye ile ilgili birkaç telgrafla; ABD'nin Hatay sorununa kendi «yararları» açısından bakışını gösteren yazışmalar ve aynı yıl sonuçlanan Türk - ABD ticaret anlaşmasıyla ilgili görüşmeleri içeren —Ankara ve Washington kaynaklı— bazı dokümanlar var...

Ancak, ticaret anlaşmasıyla ilgili belgeler arasındaki gerek ABD'nin, gerekse Türk devlet adamlarının davranışlarını belirleyen telgraflar, oldukça «ilgi çekici.»

ABD'nin Türkiye'ye ilgisi 1940'lı yıllarda başlıyor, 1941' de giderek tırmanıyor, savaşın kızıştığı yıllardan, 1950'lere doğru aşama aşama doruğa ulaşıyor.

ABD'nin, Paris Büyükelçisi Bullitt, 8 Nisan 1939 günü saat 14.00'te, Washington'a gönderdiği 683 sayılı telgrafına, «*Yunan Büyükelçisi Politis'le yaptığım görüşmede*» diye başlıyor ve «*öğrendiğime göre, İtalya'nın Arnavutluk'a saldırısı gerçekte İtalya'nın Akdeniz egemenliğini sağlamak ve Yunanistan'ı işgal etmek için hazırlanan planın ilk bölümü*» diye sürüyor.

«*Politis'e göre, Mussolini Yunanistan'daki İtalyanlara kötü muamele edildiğini öne sürecek, Atina bunu reddedecek, İtalya havadan ve denizden Yunanistan'a saldıracak...*

Yunan Büyükelçisi bana ülkesinin bu savaşta 'kesinlikle mağlup olacağını' söylüyordu. İtalya, Yunanistan'a girecek!..

Benimle görüştüğü gün Politis, Fransa Dışişleri Bakanı Bonnet'yi de ziyaret etmiş, İtalya'nın Arnavutluk'a saldırısı üzerinde ne düşündüğünü sormuş. Politis, ne İngiltere'nin, ne de Fransa'nın saldırı karşısında 'kesin bir davranış' göstermeyeceklerini söyledi.

Bonnet de Politis'e sormuş: İtalya, Yunanistan'a saldırırsa ne olacak?

Yunan Büyükelçisi yanıtlamış: Savaş olacak, ama savaşı yitireceğiz!

Bana söylediklerini Fransız Dışişleri Bakanına da yinelemiş. Bonnet 'tabiatiyle İngiltere ve Yunanistan, Yunanistan'ın ezilmesine seyirci kalamazlar' deyince Politis'in yanıtı şu:

'Eğer İngiliz donanması Yunanistan ile Ege adaları arasında yer alırsa, bu sözlerinizden ancak o zaman emin olabiliriz'...»

66 numaralı telgraf, bir başka merkezden. ABD'nin Belgrat Büyükelçisi Lane, 8 Nisan 1939 günü saat 15.00 dolaylarında, Dışişleri Bakanına bildiriyor:

«Türk büyükelçisi, İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etme girişiminden Yugoslavya'nın Türkiye'ye bilgi vermemesinden yakındı. Türk elçisinin yargısı şu: Bu hareket, İtalya'nın Doğu Akdeniz'e girmesinin ilk adımı.»

ABD Paris Büyükelçisi Bullitt, 25 Ağustos 1939 günü saat 18.00'de, Fransa Başbakanı Daladier'le öğle yemeğinde buluştuğunu, baş başa konuştuğunu müjdeliyor:

«İki iyi haber: İspanya, Fransa ile bir dostluk ve ticaret anlaşması imzalayacak.

Türk Hükümeti, Fransa'nın Ankara Büyükelçisine Fransa ve İngiltere ile arasındaki antlaşmayı sürdüreceğini, 'gerekirse' iki müttefikinin yanında savaşa gireceğini 'resmen' bildirdi.

Daladier, General Weygand'dan bir tümen askerle derhal Suriye'ye gitmesini, Romanya ile işbirliği yapmasını istedi.»

4 Ekim 1939, saat 18.00.

Londra, savaşın başlamasıyla karamsar günler yaşıyor. ABD Büyükelçisi Kennedy, Whitehall'e gidip geldikten sonra, «bazı kaygıları» dile getiren telgrafını hazırlıyor.

Kennedy, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Halifax'la yaptığı görüşmede, aldığı bilgileri aktarıyordu kâğıda:

«Halifax'ın söylediğine bakılırsa, zihnini uğraştıran tek konu, Moskova'nın İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yapmak isteyen Türklerin fikrini çelmeye ve bu işbirliğinden uzaklaşmalarını sağlamaya çalışması.»

Lord Halifax, elbette Moskova'daki büyükelçiliğinden gelen bilgileri değerlendiriyordu. Türk Dışişleri Bakanı, o sırada üç hafta boyu sürecek Türk - Sovyet görüşmeleri için Moskova'da bulunuyordu. Bir antlaşmaya uzanacak Türk - İngiliz görüşmeleri Ankara'da sürerken, Kremlin acaba ne yapacaktı?

«...Halifax'ın kaygısı, İngiltere, Sovyetlere karşı bir savaşa girerse, Türkleri İngiltere ve Fransa'ya yardım etmekten uzaklaştıracak bazı girişimlerde bulunulmasından kaynaklanıyordu.

Türklerin, bu sırada kafaları karışıktı. Saraçoğlu, Moskova'daki İngiliz Büyükelçisine 'durumun göründüğü kadar kötü olmadığını' söylemişti. Ankara'daki Türk yetkilileri ise, eğer Moskova'da Kremlin'in isteklerine uyulursa, Türk - İngiliz ve Fransız işbirliğini öneren antlaşmanın değerini yitireceğini duyurmuştu.»

ABD Büyükelçisi, Halifax'a, «bu gelişmelerin Rusların, Almanya yanında savaşa girmek amacı taşıyıp taşımadıklarını açıkça sorduğunda», İngiliz Dışişleri Bakanı, «henüz bundan emin olmadığını» bildirmişti. Ne var ki, Halifax'a göre diplomatik durumlar sürekli değişiyordu. O, «bu değişimlere karşın, hâlâ İtalyanların savaşa girmeyeceğini umut ediyordu.»

Kennedy, «Halifax, Türkiye ve İtalya'dan Almanların barış önerileriyle ilgili herhangi bir şey duyar duymaz bana bilgi verecek» diyordu.

Halifax'ın bir başka değerlendirmesini Washington'a ileten Kennedy, «Halifax, bu savaş sürerse, Bolşevizmin bütün Avrupa'ya yayılacağını belirtti» diye yazıyordu *(1919 sayılı, 740.00119 kayıtlı telgraf)*.

Oysa, Halifax'ın günleri sayılıydı. Bir süre sonra, Cham-

berlain Hükümeti çekilecek, yerine Churchill'in kurduğu kabine gelecekti. Savaşın parlak adlarından biri, Antony Eden de Dışişleri Bakanı olacaktı.

İngilizlerin, o sıradaki kaygıları da yersizdi. Kremlin, başlarda Türklere karşı olumlu bir tutum izlemiş, sonradan «bazı koşullar öne sürünce», Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, «Moskova'da günlerdir oturup beklemenin yararlı» olmayacağını görerek Ankara'ya dönmüştü. «Üçlü Antlaşma» imzalanınca da Londra, «rahat bir soluk» almıştı.

ABD, Hatay sorunu nedeniyle Türkiye ile Fransa arasında yapılan görüşmeleri —elbette— izliyordu. Ne var ki, ABD'nin o sıradaki tutumu, soruna doğrudan karışmak değildi. Daha çok, «Hatay'daki ABD yararları» üzerinde duruyordu. Bu yararlar ise, Hatay'da «ABD'li bilim adamlarının yaptıkları arkeolojik kazılarla» ilgiliydi.

Amerikalılar, Antakya ve çevresindeki arkeolojik kazıların «Hatay yerel makamlarınca durdurulmasından, bu konudaki eski anlaşmanın bozulmasından» kaygı duyuyorlardı. Ankara'daki büyükelçilik, bu sırada —18 Ocak 1939'da— «Hatay'daki çıkarlar üzerinde yapılacak girişimlerle ilgili Washington'dan 'talimat' istiyordu» *(Büyükelçi MacMurray yerine Kelley'den, 342 sayılı, 890.927/90 kayıtlı telgraf)*.

Konu, öylesine dallanıp budaklanmıştı ki, Fransa'daki Büyükelçi Bullitt de merkeze, «Türkiye'nin kazılara hiçbir itirazı yok» diye bilgi veriyordu *(8 Şubat 1939, 240 sayılı telgraf)*.

Türkiye'nin, Hatay'a askeri müdahalede bulunacağına ilişkin haberleri de, Amerikalılar —sadece— izliyorlardı. Savaşın başlarında uzun süre ABD'yi Ankara'da temsil eden MacMurray, «Paris'te bir Fransız yetkilisinin Türklerin Hatay'ı 'ilhak' edeceğini söylemesine karşın, Fransa Büyükelçiliğinin de varolan bu söylentilerin geçersizliğine işaret ettiğini, Türkiye'den böyle bir hareket gelmeyeceğini» bildiriyordu.

Ama, *«Fransızların aldığı önlemler ortadaydı. Fransa*

bölgedeki askeri gücünü artırmıştı. Yetkili Fransızlar bu önlemlerin bölgedeki askeri gücün normalin altında olmasından kaynaklandığını söylüyorlardı. Ankara'daki Fransa Büyükelçiliği, Paris'in Türkiye ile müzakerelerde bulunduğunu kabul ediyordu, ancak Türkiye tarafından yaratılacak bir 'oldubittinin' gerçekleşeceğine inanmanın olanaksızlığından söz ediyordu» (7 Nisan 1939 - Saat 18.00 - 23 sayılı telgraf).

MacMurray, üç gün sonra başka bir bilgi edindi: Fransız meslektaşından, Türk Dışişleri Bakanı ve arkadaşlarıyla yaptıkları müzakerelerde ilke olarak Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul ettiklerini öğrenmişti. Bu konudaki karara göre «Hatay'ın Türkiye'ye katılma tarihi» daha sonra saptanacaktı. Fransızlar, Türk isteklerini bu kadar süratle kabul etmiş görünmek istemiyorlardı. Ankara ise, Fransızların bu tutumunu bir ölçüde anlayışla karşılıyordu *(11 Nisan 1939, 14 sayılı telgraf).*

Doğrulatamadığı bir habere göre, MacMurray, «Türkiye'nin ilhak sorununu saldırgan bir görünüm vermemek için 'askıda' tutuyordu.» Altı gün sonra Hatay'da Türk gümrük tarifeleri uygulanıyordu —26 Nisan 1939'daki 63 sayılı telgrafında— Fransız - Türk görüşmelerinin bir haftada biteceğini bildiriyordu.

Ama, diplomatik çevrelerde Hatay'la başladığı söylenen «yeni toprak isteklerinin» doğru olmadığı anlaşılıyordu. Mayıs 1939'da anlaşmanın gecikmesi olasılığının belirmesinden sonra, MacMurray'a, Bakan Yardımcısı Welles'ten gelen bir telgrafta, «Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra oradaki ABD yararlarının hangi noktaya geldiğinin» araştırılması isteniliyordu. Buyrut'taki ABD temsilcisinin söylediklerine bakılırsa, Princeton kazı müdürüne Hatay yetkililerinin dostça davrandıkları, yardımcı oldukları kesindi. ABD Dışişleri Bakanı Hull, Paris'teki elçisi Bullitt'e gönderdiği telgrafta, Fransa'ya, kazılardan başka, Suriye'de manda yönetimi varken imzalanan ABD - Fransız anlaşmasından doğan hakların «korunmasını» istediklerinin iletilmesini de bildiriyordu.

ABD'nin Paris Büyükelçiliği İşgüderi Wilson'a 7 Haziran 1939'da, Dışişlerinden Lagarde, Hatay sınırını saptama görüşmelerinde «bir pürüz» çıktığını, Fransa'nın «Suriye topraklarında özellikle Ermeniler için bir küçük toprak parçası ayrılmasını istediklerini» söylemişti. Müzakerelerin güçlükle ilerlemesine «her karış toprak için 'karşıdan' gelen itirazlar» neden oluyordu. Lagarde'ye göre, Hatay'ın Türkiye'ye katılması olayı Fransa için bir 'başarı' değildi *(Wilson'dan, Washington'a - 1088 sayılı telgraf)*.

Türk Dışişleri Bakanlığı, Princeton kazı heyeti için ABD'ye güvence verdi ve Fransa'yla anlaşma imzalandı. MacMurray hemen Dışişlerine koştu. Eski Türk topraklarında doğan, sonradan ABD vatandaşlığına geçenlerin durumu ne olacaktı?.. Türkiye, «bu sorun için yasa çıkarmaya gerek olmadığını, başvuranların durumunu Bakanlar Kurulunun inceleyerek karar verebileceğini» söylüyordu. Ama, Washington kararlıydı, bu kez, Washington'daki Türk Büyükelçisi Ertegün çağrıldı, Dışişleri Ortadoğu Masası Şefi Murray'la görüştürüldü. ABD Türkiye'nin «sayıları oldukça çok olan bu insanlar için bir yasa çıkarıp çıkaramayacağını, mallarının ve haklarının bu yoldan güvenceye alınıp alınmayacağını» öğrenmek istiyordu. Elçi Münir Ertegün İç ve Dışişleri Bakanlarıyla konuşacağını bildirdi.

Bakan Hull, sorunu bir nota «teatisiyle» çözmeyi, Türkiye ise, ülkede bulunan ABD'lilere verilen hakları Hatay' daki vatandaşlarına da tanımayı önerdi.

Türk - Amerikan ilişkilerinde bu yıl yer alan ticari anlaşmada ABD, «Küba'ya tanınan hakların Türkiye'ye de verilebileceğini» öne sürdü. O sırada ABD ihracatının toplamı 6.400.000 dolardı. Fakat, Büyükelçi Ertegün, Ortadoğu Şefi Alling'le yaptığı konuşmada, ticaret anlaşmasının imzalanmasından sonra Türk ihracatının durduğundan yakındı *(611.6731/626 kayıtlı arşiv belgesi)*.

ABD'ye Türk ihracatının durmasının ilk nedeni, Almanya'nın Türk hammaddelerine daha fazla ödenti yapması, bir başka nedeni de içerdeki fiyatların ABD alıcılarını ka-

çırmasıydı. Ayrıca, Türkiye'nin elinde «artık hiç dolar» kalmamıştı.

Türk gümrük rüsumundaki indirimler, öteki ülkelere de tanınınca, Almanlar Türkiye'den daha fazla mal almaya girişmişlerdi. Buna karşılık, ABD'den mal almak isteyen Türk işadamları resmi kurun üzerine yüzde 40 fazla prim ödüyorlardı. Bütün bunlar ABD'ye ihracatı arttırmaya çalışan, oradan mal almak isteyen Türk Hükümetini tedirgin ediyordu. Büyükelçi, tütün dışında Türkiye'den ABD'ye yapılacak dışsatımlarda resmi kurun üstündeki Türk parası değeriyle ihracat yapılmasını istiyordu. Türk Hükümetinin işadamlarına her dolara karşılık daha çok Türk lirası ödeyeceğini, —tütün dışında— Türk mallarının daha düşük dolar fiyatıyla satın alınabileceğini öne sürüyordu.

Türkiye, ABD'den acele çözüm istiyordu. Amerikan maliyesi, çeşitli çözüm önerilerine karşı çıkıyordu. Onlara göre, Almanlarla yapılan kliring anlaşması, bloke para kullanmalarına yol açıyor, Almanlar Türk mallarına daha fazla ödeme yapabiliyorlardı. Görüşme tutanağına şöyle bir not düşürülmüştü: «Türk büyükelçisinin Türk - Alman ticareti hakkında, bu müzakereler sürdürülürken yeterli bilgiye sahip olduğundan kuşku duyduk» *(611.6731/626 sayılı görüşme tutanağı)*.

İşgüder Johnson, Londra'dan şöyle bir uyarıda bulunuyordu: Türkiye, ABD, İngiltere ve Fransa ile ticaretini aynı düzeye getirmeye çalışıyor. Kendi yasaları gereği ABD, bunu kabul edemezdi. Washington, 19 Ağustosta MacMurray' dan «Londra'dan gelen bilgiye dayanarak Türk ihraç mallarına özel değer verilmesi isteğinin» Ankara'da incelenmesini istiyordu.

MacMurray bildirdi: Türkiye, ABD'den alınan malların döviz ödentilerini yapmıştı. Şubat 1939'a kadar yapılan permi başvurularını da karşılayacaktı. Döviz transferleri —belki daha sonra— yavaş gidecekti, ama tütün satışlarına dek sıkıntı sürecekti *(11 Kasım 1939 - 142 sayılı telgraf)*.

25 Kasım 1939 günü, saat 14.00 sularında, Büyükelçi MacMurray, 15 Kasıma kadar Türkiye'nin ödenmemiş borç-

larının 6,5 milyon dolar olduğunu yazdıktan sonra, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin —tarihsel değerdeki— sözcüğünü bir cümlenin içinde eriterek kâğıda geçirdi:

«...Türk Ticaret Bakanı, bugün, kendisiyle görüşen ABD Ticaret Ataşesine, aralık ayında başlayacak tütün satışlarıyla birlikte yüzde 25 oranında 'devalüasyon' yapacaklarını söyledi...» (149 sayılı telgraf).

Aralık ayında yapılacak devalüasyon, kasımda ABD'ye bildiriliyordu!

ABD ile ve yabancı finans kuruluşlarıyla içlidışlılık sorununda, nerede kalmıştık, 1970'lerde mi, 1980'lerde mi, yoksa 1939 yılı sonlarında mı?

Ticaret Bakanı 5 Aralık 1939 günü, ABD Büyükelçiliği İşgüderi Kelley'le yeni bir görüşme daha yapıyor, aslında alınan «önlemlerin dolara karşı Türk lirasının değerini düşürmek olduğunu, ancak kamuoyuna devalüasyona gidildiğini açıklayamadıkları için 'önlemler' yolunu seçtiklerini» bildiriyordu. Bu önlemlerle bir dolar, 1,6 Türk Lirası oluyordu. Ödemelerde 1,6'nın 0.35'ini Türk Hükümeti «subvanse» edecekti *(611.6731/642 arşiv kaydı, MacMurray'ın 152 sayılı telgrafı).*

MacMurray'a göre, bu yenilikler Türk işadamlarını sıkıntıya sokabilirdi.

ABD, «eski borçların» yeni kur üzerinden ödenmesini istedi, Ticaret Bakanı geri çevirdi. Ama, MacMurray'ın bir önerisi vardı Washington'a: Türkiye'nin Amerikan Export - İmport Bankasına olan borçlarını ödeyebilmesi için ABD' nin 6,5 milyon dolarlık «kredi» açmasını istiyordu. Böylece işadamları rahatlar, Türk ticareti gelişebilirdi *(159 sayılı telgraf).*

MacMurray sevinçle Türk Ticaret Bakanlığına gitti.

«Kredi» Türkiye için altın değerinde sözcüktü.

Bakana bu gelişmeleri söylediğinde, «Türkiye'nin Alley adlı bir avukattan kredi bulabileceğini içeren bir öneri aldığını» öğrendi. Türkiye, MacMurray'dan önce harekete geçmişti. Bakan, İngiltere'yle süren görüşmelerin sonucuna bağlı olarak, «Türk Lirasının yakında 'resmen' devalüe edilip altın bazına oturtulacağını» bildirdi. Bu yolla Türk

Lirasının, «yapay» değerinden «gerçek» değerine dönüşeceğini ekliyordu *(MacMurray'ın 157 sayılı telgrafı)*.

Öteki devlet paralarının doların yeni değerine göre satın alınması için bir de tüzük hazırlanıyordu.

Bakana göre, «Bu tür dövizler —1939 yılında— daha çok Türkiye'ye gelen turistlerce satılıyordu!»

BAŞKA AÇIDAN DEĞERLENDİRMELER

29 Nisan 1939'da Berlin'in hazırlattığı bir raporda, «bir savaş çıktığında Ankara'nın tutumunun ne olabileceği» üzerinde ilginç görüşler yer alıyordu:

«Güvenilir kaynaklardan alınan bilgilere göre, Türkiye, Mihver devletlerini, özellikle İtalya'yı düşman görmektedir. Politikasını buna göre ayarlamaktadır. Bu nedenle Balkan devletlerinin —Mihver'in nüfuzuna karşı— yansızlığını sağlamaya çalışmakta, Bulgaristan ile Romanya arasında bir anlaşmaya varılması için İngiltere'nin yardımından yararlanmaktadır. Mihver'in etkisini daha güçlendirmemesi için Türkiye, Balkan devletleri arasında 'bütünleşmeyi' sağlamak istemektedir.

Türkiye, bir saldırıya karşı İngiltere'nin yardımını rica etmiştir. Sovyet Rusya'dan bu konuda yakın bir işbirliği istemektedir. Savaş halinde İngiltere ile işbirliği yapma politikasını da yürütecektir. Yapabildiğince tarafsız kalmaya çalışacak ve bu tarafsızlık Mihver devletlerinin Balkanlara ya da Akdeniz'e saldırısına kadar sürecektir. Almanya'ya söz vermelerine karşın, bu konuda İngiltere ile ciddi görüşmelere girişmiştir» (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, belge, no: 384242).

Şubat 1939'da, Nazi Almanyasının Ankara Büyükelçiliğinden Müsteşar Kroll imzası ile Berlin'e gönderilen bir başka rapor, Atatürk'ten sonra «şefliğe» gelen İnönü'nün yürüteceği siyaseti anlatmakta, Atatürk'le İnönü arasındaki ayrımları sıralamaktaydı. Kroll şöyle diyordu:

«İnönü'nün devlet başkanlığına gelmesi Sovyet Rusya'ya bazı umutlar verdi. Meclisteki cumhurbaşkanlığı seçiminde Sovyet Büyükelçisi ve elçilikte çalışanların hepsi hazır bulundu. İnönü'nün cumhurbaşkanlığına seçildiği açık-

lanınca, hepsi sonucu alkışladı. İnönü'nün başkan seçilmesiyle Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin eski durumuna döneceği sanılıyor. Böylece Sovyet Rusya dünyaya 'izole' durumda olmadığını göstermek istiyor...

Atatürk'ün ölümünden bu yana Türkiye'nin Sovyet Rusya ile ilişkilerinde bir değişiklik oldu. Atatürk, özellikle son zamanlarında Bolşevikleri hiç sevmiyor ve bunu, yaptığı bütün konuşmalarında gizlemiyordu. Çevresindeki yakın dostlarına çok kez Stalin için, 'Bir hayduttan başka bir şey değildir' demekteydi. İnönü de 'kızıl' Rusları hiç sevmiyor, ama bunu açıkça söylemekten ve göstermekten çekiniyor.

İnönü, büyük komşusu Sovyetlerle dürüst ve dostane ilişkiler içinde yaşamayı istemektedir. Sovyet Rusya'dan öteki büyük devletlerle ilişki kurmasına karşı anlayış göstermesini ve tepki sergilememesini istiyor.

Çoğu Türk, yaptıklarımızı beğenmesine ve bizimle işbirliği yapmak istemesine karşın, Moskova'ya bizimle bu anlayış içinde olduklarını göstermek istemiyor.

Bugünkü dış politika yöneticileri, Bolşeviklerin yönetiminde Rusya'nın ekonomik ve politik açıdan zayıflayacağını ve Rusya'nın Türkiye için 'zararlı' olmaktan çıkacağını öne sürüyorlar...» (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, belge, no: 384234).

Kroll, Atatürk'ün son döneminde İsmet İnönü'nün başbakanlıktan istifasını inceleyen «politik» raporunda, «bir yıldan beri iki devlet adamı arasında görüş ayrılıklarının belirdiğini» yazıyor ve sürdürüyor:

«Ancak bu görüş ayrılıkları iç ve dış politikanın ana hedeflerinde değildi. Tümüyle uygulamanın taktikleriyle ilgiliydi. Bir örnek söylemek gerekirse, Sancak sorununu —Hatay— Atatürk, doğrudan eline almıştı. İnönü, Genelkurmay Başkanı Çakmak'ın yardımı ile bazı noktalarda Atatürk'e enerjik bir karşı koyma göstermişti.

Bundan başka, İnönü duygularıyla değil, mantığıyla çalışan bir insan olarak Türkiye'nin politik rolünü, gücünü ve yapabileceklerini daha iyi gördü.

Atatürk ve İnönü'nün her zaman ve her sorunda birlikte çalışmaları Türkiye'nin güçlenmesinde bir simge ola-

rak görülüyordu. Fakat zaman zaman iki devlet adamı arasındaki ayrılıklar, ülke yönetimini olumsuz dönemlere sokuyordu. Fakat, iki devlet adamı sonradan anlaşıyorlardı. Tek istekleri, Türkiye'yi kalkındırmak olduğundan, yeniden aynı paralelde çalışabiliyorlardı...» (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, belge, no: 384187).

Rahmetli Celal Bayar, Atatürk'ün son günlerinde başbakandı. Türk - Alman ilişkileri üzerinde bilgisine başvurduğumda, Atatürk'ün dış siyaset anlayışını açıklayan bilgiler vermişti:

«Başbakanlığım sırasında, Almanya'dan gelen bir heyet, Türkiye'ye Almanya ile müttefik olmayı ve 75 milyon marklık yardım yapmayı içeren öneriler getirmişti. Dışişleri Bakanı Aras'la bu önerileri aramızda görüştük, Almanya ile müttefik olmayı kabul edemeyeceğimize karar verdik. Sonra Atatürk'e gittik. Bizi dinledi, kararımızı 'isabetli' bulduğunu söyledikten sonra şunu ekledi:

'Türkiye, bir savaşta tarafsız kalmalıdır. Bir ittifak içine girmemelidir. Bu öneriyi ve sonucu kimseye söylemeyin'...»

Bayar'a göre; Atatürk, Stalin'e haydut, Hitler'e serüvenci, Mussolini'ye aktör derdi.

BEYAZ SARAY, TÜRK - SOVYET İLİŞKİLERİ İÇİN RAPOR İSTİYOR

1940 yılı, Başkan Roosevelt'in, ABD Ankara Büyükelçisi John Van A. MacMurray'dan Kasım 1939'da istediği bir raporla açıldı.

9 Kasım 1939'da MacMurray, Beyaz Saraya uzun bir rapor gönderdi.

İstenilen raporun konusu Sovyet - Alman anlaşmasıyla başlayan yeni ikili ilişkilerin Türkiye ve Türk siyaseti üzerindeki etkileriydi.

MacMurray, Türk - Sovyet ilişkilerini Ulusal Kurtuluş Savaşından alıyor, Sovyet devrimi ve Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasındaki yakınlaşmayı uzun uzadıya anlatarak sürdürüyordu.

İtalyanların Arnavutluk'u işgaliyle başlayan günlere dek geliyor, Türk - İngiliz ve Fransız ittifakını anlatıyordu. Üçlü ittifakın görüşüldüğü günlerde Türkiye'nin Sovyetlerle «danışmalar» yapacak kadar dostça ilişkiler içinde olduğunu belirtiyordu.

«*Ancak*» diyordu MacMurray, «*Sovyetlerin ısrarlı çağrıları ile Moskova'ya giden Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nu Sovyetler, Almanlarla yaptıkları anlaşma müzakereleri bitinceye dek bir turist gibi ağırlamışlardı. Oysa, Saraçoğlu bir anlaşma yapma umuduyla Sovyetlere gitmişti.*

Bir yandan Almanlarla müzakereler yapan Sovyetler, Saraçoğlu'na kabul edilemeyecek koşullar öne sürüyorlardı. Saraçoğlu döndü ve o günden sonra Türkler, Sovyetlerin Çar dönemi Rusyasından ayrımlı olmadığı kanısına vardılar, ilişkiler gerginleşti.»

MacMurray, Roosevelt'e şunları da yazıyordu:

«*Türkler, Sovyetlerin Almanya'ya yaklaşmasını, —iki dost, ama düşman iki ülkece— Polonya'nın birlikte işgalini hayretle karşıladılar. Bu hareketin altında yatan amaçları ve sonuçlarını anlamakta güçlük çektiler. Bu durumdan*

uzaklaşma, ya da bu sonuçtan elden geldiğince yararlanma isteği arasında kararsız kaldılar.»

MacMurray, Sovyetlerin Türkiye'yi İngiltere ve Fransa' dan uzaklaştırma, Üçlü İttifakı bozma çabalarının boşa çıktığını belirtiyor, Türkiye'nin bütün dünyaya müttefiklere olan bağlılığını ilan ettiğini yazıyordu *(Arşiv no: 761.6211/316)*.

Londra'dan Büyükelçi Kennedy, 22 Haziran 1940'ta, Türkiye kromları üzerinde ilk pazarlık işaretlerini veriyordu. Türkiye'nin Fransa'ya satmayı kabul ettiği krom, Alman işgal güçlerinin elinden kurtulup nasıl İngiltere'ye gönderilecekti, Londra bu konuyla çok yakından ilgileniyordu. 250 bin tonluk krom üretiminin —İngilizler— 100 - 150 bin tonunu ABD'ye devredebileceklerdi.

Savaşın bu ilk günlerinde ve savaş boyunca Türk kromu altın değerindeydi. İngiltere'nin ve ABD'nin de kroma gereksinmeleri çok fazlaydı, savaş kroma yüksek değer biçmişti. Her devlet silah yapmak zorundaydı. Krom, savaşın sonuna kadar, Türkiye'nin öteki ülkelerle ilişkilerinde gündemin ilk sırasında kalacaktı.

Washington - Londra arasındaki Türk kromuyla ilgili uzun görüşmeler, sonuçta Londra'nın Türk kromunun tümünü ABD'nin almasını öngören bir kararla biçimlendi.

Sonunda, Washington, MacMurray'a bir telgraf gönderdi, «Hükümetimiz yedek stoklar sağlamak için Türkiye' den büyük ölçüde krom almaya karar verdi» diye bildirdi. Eğer Türk Hükümeti doyurucu rakamlar öne sürerse, ABD' ye teslim koşuluyla, üretilen kromun hemen tümünü alacaktı. Ancak, «Türk Hükümetinden son günlerde sattığı kroma biçtiği fiyatın çok altında fiyat vermesi» isteniliyordu *(41 sayılı telgraf)*.

Ağustosta hâlâ krom konusu sürüncemedeydi.

«...TÜRKLER FAZLA ABARTIYOR»

Eylül 1940'ta MacMurray uzun bir rapor gönderdi:

Almanya batıda; Sovyetlerse, Besarabya ve Romanya ile ilgileniyor. Savaş, Mihver'in bütün hızıyla ülkelere saldırdığı bir aşamada... Tehlike, Balkanlara doğru iniyor...

MacMurray, bu ortamda Saraçoğlu'nun, «İtalya'nın Yunanistan'ı sadece tehdit etmekle yetineceğine» inandığını Washington'a aktarıyor. Türk Dışişleri Bakanına göre, İtalya'nın Yunanistan'dan almayı isteyip de uğruna savaşabileceği hiçbir şey yok!

MacMurray soruyor: «İtalya, Yunanistan'a saldırırsa Türkiye'nin tutumu ne olacak?»

Saraçoğlu: «Türkiye yansız kalacak. Yardımcı olacak, ama savaşa girmesini zorlayan hukuksal bir durum yok orta yerde.»

Ama Türk Hükümeti, «ortaya çıkacak yeni koşullarda kendi çıkarlarını korumak için ne gibi bir yol izlemesi gerektiğini» saptayacaktı.

Ya Bulgarların Ege'ye inme istekleri?.. Bulgarlar, Türk ve Yunan direnişiyle karşılaşacaklarını bilirlerdi, böyle bir savaşı göze alamazlardı. Türkiye, bu konudaki Bulgar güvencelerine inanıyordu. Saraçoğlu, toprak isteklerini Ege'ye kadar uzatmaya kalkarlarsa Türkiye'nin savaşacağını «Bulgar devlet adamlarına bizzat» söylemişti.

Sovyetlere gelince, Saraçoğlu'na göre, Ruslar büyük bir riske girmeksizin her fırsatı kullanacaklardı. Yeni topraklar elde etmeye çalışacaklardı. Bu istekler arasında Boğazların denetimi de vardı. Fikirlerini değiştirmeleri için hiçbir neden yoktu.

MacMurray Washington'a —yaptığı bütün bu konuşmalardan sonra— özet veriyordu:

«1) Türkler çok gerçekçi. Dünyanın bu bölgesinde çıkabilecek olayların 'geçici' olduğuna inanıyorlar. Onlara gö-

re, her şey İngiltere ile Almanya arasındaki savaşın sonucuna bağlı.

2) Türkler İngilizlere karşı yalnızca siyasal bir 'sempati' duymuyorlar, İngilizlerin bu savaşta askeri ve siyasi 'prestij' yitirmeyeceğine de inanıyorlar.

3) Tarihi geleneklerine ve deneyimlere dayanıyorlar. Ancak malzeme bakımından ciddi bir organizasyon olmadıkça, korkarım ki, gerçek askeri güçlerini gereğinden fazla değerli buluyorlar, bunun doğurduğu büyük bir inançla kendilerine olan güvenlerini fazla abartıyorlar.

Bugünkü tehlikeli durum içinde büyük bir istekle yaratmaya çalıştıkları yeni Türkiye'yi geliştirmek için barışa gereksindiklerini düşünüyorlar. Buna karşın savaşa girerlerse şimdiye kadar elde ettikleri her şeyi yitirme tehlikesiyle karşılaşabileceklerinin bilinci içindeler.

Şu sıralarda şuradan ya da buradan silah tüccarları aracılığıyla bazı yeni silahlar aldılar...» (156 sayılı telgraf).

Amerikalı gözüyle savaşın en ateşli günlerinde Ankara'nın içinde bulunduğu ruhsal ve askeri durum böyleydi işte...

MacMurray'ın Türkiye'yi anlatmasından bir gün sonra, Washington'a Moskova'daki Büyükelçisi Laurence A. Steinhardt'tan gelen telgraf da Stalin'i özetliyordu:

Moskova'daki İngiliz elçisine Mareşal Stalin, «eğer İngilizler Almanya'ya karşı savaşı yitirirlerse, Sovyetlerin Almanlarla çarpışacağını» söylemişti.

İngiliz elçisi, Stalin'in Türkiye üzerinde uzun uzun konuştuğunu aktarmıştı:

«Sovyet lideri, Rusya'nın Boğazlar rejiminde söz sahibi olması gerektiğini açıkça vurgulamıştı.»

İngiltere Büyükelçisinin Steinhardt'a söylediğine göre, Stalin, «Boğazların bir Türk - Sovyet ortak denetimi altında olmasından yanaydı ve belki de o bölgede bir ya da birkaç üsse sahip olmak istiyordu. Ama, Türk Hükümeti bir harekete geçmeden önce Sovyetlerle görüşmeler yaparak doyurucu bir izlenim verebilirdi. İngiliz, Stalin'in bu konu-

da harekete geçmeden önce Londra'nın desteğini almaya çalışacağını sanıyordu...» *(1202 sayılı telgraf).*

Oysa, Stalin 1940'ta söylediklerini, 1945 yılında uygulamaya sokacaktı.

İngiltere Büyükelçisi, Sovyetlerin Boğazlar konusundaki isteklerini beş yıl önce saptamıştı.

TÜRKİYE MİHVER'E KARŞI BİR «BLOK»TAN SÖZ EDİYOR

Washington'daki Türk Büyükelçisi,

«Tabii, bu söyleyeceklerim kişisel düşüncelerim» dedi.

Fakat, Büyükelçi Münir Ertegün'ün söylediklerini ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı ilgiyle dinlemeye başladı.

Görüşmenin başlarında savaşın gösterdiği gelişmelere değinmişler, genel durum üzerinde fikir alışverişinde bulunmuşlardı. Ertegün,

«...Savaşın sonucu Doğu Akdeniz'de bağlanacak. ABD halkının fazla ilgisi yok savaşa. Ama gelişmeleri göz önüne alınca insan, Sovyetler - Türkiye - Yunanistan ve Bulgaristan arasında Mihver'e karşı bir blok kurulması olasılığını araştırıyor...» dedi.

Büyükelçiye göre, Türkiye Boğazlar konusunda dikkatli... Sovyetlerle barış isteği var... Ülkeler yalnız başlarına çare arıyor... Almanya'nın Romanya'daki askeri güçleri Balkanlara doğru indi, iniyor... Türkiye her türlü saldırıya karşı koymak için hazır... Yine Büyükelçiye göre, «Avrupa'da her devlet bahsi müşterek bileti alır gibi kendi varlığını korumaya çalışıyor, belki kazanırım diye hesap yapıyor...»

«Ancak, şimdi bağımsızlıklarını koruyan ülkeler arasında bir blok kurulabilir. Özellikle Rusya ve Türkiye arasında, olasıdır ki Bulgaristan ve Yunanistan'la...»

Ertegün, kişisel görüşlerini biraz daha ileriye götürdü ve:

«Ancak bu blokun ABD'nin desteğine kesinlikle gereksinimi var. Bu yoldan 'felaketin' devamını engelleyecek 'makul bir imkân' bulunabilir,» diye ekledi.

Berle —bu kişisel öneri üzerinde— düşüneceğine söz verdi. Özellikle Sovyetler üzerindeki görüşlere eğilecekti. Ertegün'e, Sovyetlerle iyi ilişkilerin her zaman «zihinlerde tutulması» gerektiğini söylemişti. Bu, unutulmamalıydı.

ABD'nin, Sovyetlerle sorunları küçük çaptaydı. İhracat, vatandaşlık hakları gibi konulardı bunlar. Daha ciddi ilişkilerin kurulabilmesi için Sovyetlerin bazı noktalara özen göstermeleri gerekiyordu:

Bunların ilki, ABD'de hükümete karşı yapılmakta olan Sovyet devrim propagandasının durdurulmasıydı. İkincisi ise, güç kullanarak yeni topraklar edinme, işgal etme konusundaki Sovyet savlarıydı. Sovyetler böyle davranarak Estonya ve Litvanya'yı işgal etmişler, Finlandiya'da da aynı şeyi yapmak istemişlerdi. Geçen savaşta Sovyetler bu ülkelerin özgürlüklerini kazanmasına yardım etmelerine karşın... şimdi, böyle davranıyorlardı...

Büyükelçi Ertegün bütün bunları kabul etmişti. ABD, ilkeleriyle yaşayan bir ülke olduğu için Berle, işte böyle açık açık konuşuyordu.

Fakat, Ertegün, «bu sorunlardan bazılarının azaltılabileceğini ya da zamana bırakılabileceğini» söylüyordu. Berle, —tutanağa— bu arada krom konusunun ele alındığını yazıyordu. Elçi ise, Fransa'ya gidecek kromun Almanların eline geçmeyeceğini, eğer böyle bir olasılık doğarsa hepsini «yok edebileceklerini» bir güvence gibi öne sürmüştü *(Arşiv no: 1939/6126)*.

Berle, önemli gördüğü bu konuşmanın notlarını «ilgili masalara» gönderdi. Bu görüşme ilgi çekiciydi. Ancak iki üç ciddi sorun çıkarmıştı ortaya:

1) Eğer hiçbir devlet yardım etmezse Türkler, Almanlara karşı durabilecekler miydi? Yoksa hiç savaşmadan Almanların Türkiye üzerinden geçmesine izin verecekler miydi? Berle, Türkiye'nin karşı koyacağı kanısındaydı.

2) Türkiye, Almanlara karşı koyarsa Sovyetler yardım ederler miydi? Yoksa, Ermenistan ve İran üzerinden Türkiye'yi «arkadan hançerler miydi»?. Varsayım olarak bu, Rusya için intihar demek olurdu. Fakat Rusların olayları açıktan düşünüp sonra da herkesin yargısının tersine bir sonuca varmaları huylarıydı.

3) Türkler şu anda Bağdat kanalıyla Arap dünyasına liderlik yapacak durumdalar mıydı? Araplarla Türkler arasındaki büyük nefret havasından işbirliği çıkabilir miydi? Türk imparatorluğunun yeniden doğması, yeniden yaratıl-

ması olanağı var mıydı?.. Elbette bu, bir olasılık değildi, ama bugünlerde hiçbir şey olanaksız değildi *(Arşiv no: 1939/6126)*.

Berle, 15 Ekimde Büyükelçi Ertegün'ü bürosuna çağırdı. Yaptıkları son görüşme üzerinde düşüncelerini söyledi. Ertegün'ün salık verdiği önerilerin altında ABD ile Sovyetler arasındaki ilişkilerin gelişmesi yatıyordu.

«Acaba Büyükelçinin incelenmesini istediği bir şey, örneğin somut bir öneri ya da salık vereceği başka şeyler var mıydı, bunları öğrenmekten büyük bir memnuniyet duyacaktı.»

Berle «somut öneriler» noktasına gelince, Ertegün, düşüneceğini söylemişti. Ertegün, savaşa girme koşulu olmamasından söz ediyordu, çünkü Türkiye büyümek isteyen bir ülkeydi. Ancak bir haftaya kadar bazı şeyler olabileceği yolunda «kişisel görüşleri» vardı. Türkiye'nin müttefiklerin zaferinden kuşku duymadığını belirtiyordu *(Arşiv no: 1939/6554)*.

KONU: ALMANLAR SALDIRIRSA TÜRKİYE NE YAPACAK?

ABD Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu masasında, «Türkiye üzerinde değerlendirmeler» sürüp gidiyordu.

Ortadoğu Masası Şefi Alling, 16 Ekimde Bakan Yardımcısı Berle'ye bir not gönderdi:

«Notunuzdaki sorulara yanıt: Almanlar Boğazlara karşı bir harekette bulunurlarsa, Türklerin savaşacağından emin olabileceğimizi düşünüyorum. Askeri görüş, Türklerin Alman ordularının yürüyüşü karşısında uzun süre direnemeyecekleri biçimindedir. Fakat, ben Almanların Anadolu yaylalarından ve Toros Dağlarından kolaylıkla geçemeyeceklerini sanıyorum. Yalnız bu konuda bir yeni soru ortaya çıkıyor:

Almanlar Süveyş Kanalına mı, yoksa Irak petrol alanına mı ilerleyecekler?

Büyük olasılıkla, her ikisini de deneyecekler. Her ne kadar Musul petrol alanını almaları Almanya'ya rafine ürün sağlamazsa da, hiç olmazsa boru hattıyla Hayfa'ya giden akaryakıtı kesme olanağını bulacaklar. Irak'taki küçük rafinerinin üretimini Avrupa'ya aktarmaları zor olacak.

Biz, Rusya'nın Türkiye'ye karşı ne bugün, ne yarın bir askeri harekete girişmeyeceği kanısındayız. Şu nedenlerden dolayı aşağıdaki sonuçlara vardık:

a) Ruslar giderek Mihver'in amaçlarından çok kaygı duyar oluyor.

b) Rusya, iç zayıflıklar nedeniyle savaşa katılmak istemiyor.

c) Mihver, Türkiye'de başarıya ulaşırsa, herhangi bir askeri riske girmeden, büyük olasılıkla Mihver'le ortaklaşa Boğazlar çevresinde, İran'da önemli ufak toprak parçaları elde etmeyi umut ediyor.

ç) Biz, Türklerin Arap ülkelerine lider olabilme olasılığını kuşkuyla karşılarız. Araplar, Türkleri sayarlar. Ama

bugün bile Türklere tam inandıklarından kuşkuluyuz. Araplar, oldukça yeni bir olay sayılan Hatay sorununu anımsıyorlar. Haziran sonlarında Nuri Paşa, Türkiye'nin Irak ve Suriye'den toprak istemi olmadığı güvencesini almak için Ankara'ya gitmişti. Böyle bir güvencenin istenmesi bile Iraklıların Türkiye'den kuşku duyduklarının kanıtıdır.

Ama, Türklerin etkili olabileceği başka bir grup var: Sâdabat Paktı üyeleri. Türkiye - İran - Afganistan - Irak arasında. Türkiye bu ülkeleri 'canlandırabilir'. Türkler belki bu olasılığı aramışlardır, ama bu konuda bilgi sahibi değiliz. Doğaldır ki İran ve Afganistan, Almanların Türkiye'yi işgalini önleyecek bir davranışta bulunamaz.

Ankara, bu ülkelere yaklaşmasının Sovyetlerin kuşkusunu çekeceğini bilir.

Ne bizim, ne Sovyetlerin ve ne de İngilizlerin Türkleri Mihver'e karşı savaşa girmek için kandırabileceğimizi sanmıyorum.

Türkler konusunda politik davranışımız zorlukla kazandıkları bağımsızlıklarını korumalarını salık vermek olabilir. Fakat asıl sorun şu: Elimizde onları 'ikna edecek' kesin bir öneri var mı?.. Türkiye'nin askeri malzeme edinmesinde 'özel kolaylıklar' gösterdik, bunu sürdürmeliyiz...»
(Arşiv no: 1939/6126).

BU ARADA SOVYETLERE DANIŞMA GEREKSİNİMİ

Washington'daki değerlendirme günlerinde, Moskova' da başka bir gelişme gözleniyordu:

Türk Büyükelçisi, Ankara'dan dönmüş, Molotof'la uzun bir görüşme yaptıktan sonra, ABD Elçisi Steinhardt'a geniş bilgi vermişti:

Elçi, Sovyet Dışişleri Bakanına, «Alman - İtalyan - Japon ittifakına Rusya'nın tepkisini» sormuştu. Molotof, «Eğer bu pakt, üç ay önce Almanların ezici zaferlerinin sürdüğü bir sırada yapılsaydı, Avrupa ile Asya'yı bölme fikri bir değer ifade ederdi» demişti:

«Ancak, son üç aydaki gelişmelerden sonra pakt, sadece sözcüklerden öte bir şey değildir. Avrupa ile Asya'nın bölünmesi savaşı kazananlara ait olacaktır.»

Türk Büyükelçisi —Steinhardt'a göre— Molotof'un beyanlarından, seçtiği sözcüklerden Mihver'in başarıya ulaşacağını kabullenmeye hazır olmadığı ve ABD'yi bu savaşta şimdiden İngiltere'nin müttefiki olarak gördüğü gibi bir izlenim edinmişti.

Büyükelçinin Romanya'daki gelişmelerle ilgili bilgi istemine Molotof, «hiçbir danışma yapılmadığı» yanıtını vermiş, ancak «Sovyet Hükümetinin uygun bir zamanda Almanlardan bilgi isteyeceğini» söylemişti.

Bu kez soru Molotof'tan gelmişti: Almanlar, Balkanlarda daha fazla ilerlerse, Türkiye'nin tutumu ne olacaktı?

Büyükelçi, Molotof'a: Türk Hükümetinin varolan anlaşmalar çerçevesinde bütün bağlantılarını yerine getirmeye karar verdiğini, ancak Yunanistan'ın savunmasında hiçbir sorumluluğu olmadığını, Yunanistan'ın İtalya tarafından işgalinde Trakya da bu işgalin sınırları içine girerse Ankara'nın, bunu, Türk topraklarına öncü bir hareket kabul edeceğini ve elindeki bütün güçlerle Yunanistan'ın yanında savaşacağını anlatmıştı.

Büyükelçi, Suriye'yi işgal edebilmek için Mihver kuvvetleri Türkiye'den geçmeye kalkarlarsa, silahla karşı koyacaklarını da Molotof'a bildirmişti.

Ankara, ayrıca Bulgaristan'ın Mihver denetimi altına girdiğini, Bulgar askeri hazırlıklarının Türkiye'ye karşı olabileceğini düşünüyordu.

Büyükelçiye göre, üç ay önce Molotof, Ankara'dan Balkanlardaki herhangi bir harekete müdahale etmemesini istemişti. Ama şimdi, aldığı izahattan sonra, bir tutum değişikliği içinde görünüyordu.

Steinhardt'ın sorusu üzerine Türk elçisi, Sovyetlerden bir güvence almadığını söylemiş, «çeşitli olasılıklar gerçekleştiğinde Türkiye, Sovyetlerin yansızlığını koruyacağına inanıyor» demişti.

Steinhardt, «Türkten», ülkesinin bir milyon insanı seferber ettiğini, İtalyanların Boğazlardan bir milyon asker getirse de geçemeyeceğini öğrenmişti. Çanakkale'nin ne denli geçilmez olduğunu geçen savaşta İngilizler görmüşlerdi.

Taraflar görüşmeden; Molotof Türk tutumunda herhangi bir çelişki olmadığı için, Türkler de Sovyet politikasında bir değişim görmedikleri için aynı ölçüde memnundu *(1360 sayılı telgraf)*.

MacMurray da Balkanlardaki gelişmeleri «Türk Hükümetinin kararlılık içinde izlediğini» bildiriyordu.

Ama, bu olayların geliştiği günlerde, 12 Kasım 1940'ta ABD'nin Berlin'deki İşgüderi Morris, Molotof'un Alman başkentine geldiğini bildirirken, «Burada Almanların bütün Boğazlar bölgesini Ruslara vermek istediklerine dair söylentiler var» diye yazıyordu. Sovyetler, «Boğazların kendilerine vaat edildiğinden» söz ediyordu, Morris'e göre, Molotof'un Berlin ziyaretinin ana amacı, «Boğazları istemek ve almakla» ilgili olabilirdi. Ama, eğer Almanlar Ortadoğuya doğru ineceklerse Sovyetlerle böyle bir anlaşmaya niçin girsinlerdi?.. Morris, «Almanların Boğazları işgal edip sonra Sovyetlere vermeleri düşünülemez» diyordu.

Almanlar gözlerini Balkanlara ve doğuya çevirdikleri sırada, Türkiye üzerinde —ABD belgelerine göre— işte, bu türlü değerlendirmeler, haberleşmeler yapılıyordu.

Ankara Hükümeti ise, «saldırı olursa savaşmak, ama tersine gelişmeler gerçekleşirse savaşa girmemek» için, kuşkuyla, kaygıyla dolu yeni bir yıla giriyordu.

İKİNCİ BÖLÜM

1941'LERDE...

17 Şubat : Türk - Bulgar dostluk anlaşması Ankara'da imza edildi.

27 Şubat : İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ve Genelkurmay Başkanı Sör John Dill Ankara'ya geldi.

1 Mart : Bulgaristan, «Üçler Paktına» katıldı.

2 Mart : Alman orduları Bulgaristan'a girdi.

5 Mart : İngiltere, Bulgaristan ile diplomatik ilişkilerini kestiğini ilan etti.

11 Mart : Amerika, «demokrasilere» yardım tasarısını kabul etti.

18 Mart : Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Kıbrıs'ta İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile bir görüşme yaptı.

24 Mart : Türk - Sovyet saldırmazlık bildirileri Ankara ve Moskova'da yayımlandı.

5 Nisan : Irak'ta darbe oldu, Raşit Ali Geylani iktidara geldi.

6 Nisan : Almanlar, Yunanistan ve Yugoslavya'ya saldırdı.

7 Nisan : Yunanistan'da İngiliz, Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinin bulunduğu Londra'da resmen açıklandı.

10 Nisan : Yunanistan'da İngiliz güçleriyle Almanlar karşılaştı.

17 Nisan : Yugoslav ordusu Almanlara teslim oldu.

21 Nisan : İngiltere, Yunanistan'daki kuvvetlerini çekmeye başladı.

20 Mayıs : Alman paraşüt birlikleri Girit'e indi.

3 Haziran : İngilizlerle De Gaulle'cü birlikler Suriye'yi işgale başladı.

18 Haziran : Türk - Alman saldırmazlık paktı Ankara'da imzalandı.

22 Haziran : Alman orduları Rusya'ya saldırdı. Türkiye,

Sovyet - Alman savaşında yansız kalacağını açıkladı.

30 Haziran : Vichy Hükümeti, Sovyetlerle siyasal ilişkilerini kesti.

7 Temmuz : Amerikan kuvvetleri İzlanda'yı işgal etti.

12 Temmuz : Rusya'da Stalin hattı yarıldı. Sovyet - İngiliz anlaşması imzalandı.

9 Ağustos : Roosevelt ile Churchill «Atlantik görüşmesini» yaptılar.

14 Ağustos : Atlantik bildirisi yayımlandı.

10 Ekim : Başkan Roosevelt, Kongreye bir mesaj yollayarak «tarafsızlık» yasasının değiştirilmesini istedi.

17 Ekim : Sovyet Hükümeti ve kordiplomatlar Moskova'yı terk etti.

12 Kasım : Başkan Roosevelt bir demeç verdi, «Özgürlük, uğrunda dövüşülmeye değer bir şeydir» dedi.

7 Aralık : Japonlar Pearle Harbour'a baskın yaptı.

8 Aralık : Amerika ve İngiltere Japonya'ya savaş ilan etti.

11 Aralık : Amerika, Almanya ve İtalya'ya savaş ilan etti.

23 Aralık : Roosevelt ile Churchill'in Washington'da görüştükleri açıklandı.

«DAHA GÜNEYE İNMEK!»

Bükreş'teki ABD Büyükelçisi Gunther, karşısında oturduğu Romen Devlet Başkanı Jon Antonescu'yu dikkatle dinledi:

«Romanya'daki Alman askeri gücünün daha da artmasının tek nedeni olabilir» diyordu Antonescu:

«Daha güneye inmek!»

Antonescu, «Eğer Bulgarlar, Alman askerlerinin ülkelerine serbestçe girmesine izin veriyorlarsa, bundan bize ne?» diye ekliyordu.

Gunther bir neden öne sürdü:

«Almanlar, Bulgaristan'ı işgal ederlerse, sorunla Türkiye'nin ilgilenmesi gerekebilir ve Türkiye, Alman askerleri burada büyük yığınak yapmadan saldırabilir.»

Bu görüşme yapıldığı sırada tarih, 10 Ocak 1941'di *(22 sayılı telgraf)*.

Almanların yeni topraklar yutma isteği bitip tükenmiyordu. Sıranın Bulgaristan'a, oradan da Yunanistan'a geleceğini gösteren kaygılı günler yaşanıyordu.

Savaştan önce ve savaş içinde Türkiye, Bulgaristan'dan sürekli kuşkulanıyordu. Dostluk ilişkilerini pekiştirmek istiyor, ama bir yandan Trakya sınırında gerekli askeri önlemleri de alıyordu. Pek çok başkentte, Türklerin ilk fırsatta Bulgaristan'a saldırması olasılığından söz ediliyordu.

Aynı gün saat 19.00'da ABD Büyükelçisi Steinhardt, Moskova'dan Washington'a gönderdiği (49 sayılı) telgrafta:

«Dün gece buradaki Türk Büyükelçisi ile ilginç bir konuşma yaptığını» bildiriyordu:

«Büyükelçi, Ali Haydar Aktay, bana, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof'a yaptığı ziyareti anlattı. Aktay, Molotof'a Sovyet Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Sobolof'un son

Sofya ziyaretinin nedenini sormuş. Molotof şöyle yanıtlamış:

'Sovyet Hükümeti, Bulgaristan'ı Türkiye'nin rahatsız edebileceğini, bir Türk saldırısına karşı Almanya ve İtalya'dan güvence istediğini duymuştu. Bulgaristan'a bir yardımlaşma anlaşması önermesini Sobolof'tan istemişti.'

Molotof'a göre, Bulgarlar Türkiye'den bir 'rahatsızlık' geleceğine inanmadıklarını Sobolof'a söylemişler, bir Sovyet - Bulgar yardımlaşma antlaşmasından yana olmamışlar.

Büyükelçi Aktay, Sovyetlerle Türkiye arasındaki 1929 anlaşmasına göre, Türkiye'nin izni olmaksızın Sovyetlerin Türkiye'nin de ilgili olduğu konuda böyle bir antlaşma imzalamasının pek uygun olmayacağını anımsatınca, Molotof, sakin bir sesle,

'Sadece bir sondajdı, zaten bir sonuç da çıkmadı' demiş.

Ama, Molotof hemen Türkiye ile Bulgaristan arasında yapılan bazı görüşmelerin içeriği üzerinde bilgi verip veremeyeceğini Aktay'a sormuş. Bu, belki bir karşı çıkış... Aktay bunu şöyle yanıtladı:

'Ankara Hükümeti, Bulgaristan'daki büyükelçisine iki ülke arasındaki statükonun korunması ve Balkanlara başka güçlerin girmesine karşı birlikte çalışmalarını öneren bir talimat göndermişti. Ne var ki, bu girişimden sonuç çıkmayınca, Sofya'daki Türkiye Büyükelçisi istişarelerde bulunmak üzere Ankara'ya gitmişti'...»

Ali Haydar Aktay, ABD Büyükelçisine «Ortadoğudaki durumla ilgili görüşlerini» de aktarmıştı:

«Türkiye, Yunanistan'ın Almanlara karşı savunulması için Trakya'dan bir harekete girişmezdi. Ama, kendi sınırlarını 'ciddi biçimde' koruyacaktı. Kendi savunmasını zayıflatmadan —asker göndermek dışında— Yunanistan'a her türlü yardımı yapmaya hazırdı.»

Almanya'nın Türkiye'ye karşı harekete geçmesi durumunda, İngiltere'nin savaşı kazanacağı olasılığını göz önünde tutan Sovyetler Birliği, Türkiye'ye saldırmazdı. Fakat Büyükelçi, İngiltere'nin savaşı yitireceğini gösteren ilk belirtiler ortaya çıktığında, Sovyetlerin Türkiye'ye saldıracağına inanıyordu.

Aktay'a göre, hükümetinin Sovyetler karşısında takın-

dığı 'tavır' ve sürdürdüğü ciddi tutum sonucu, iki ülke arasındaki gelişmelerde belirli bir gelişme gözetiliyordu.

Steinhardt'ın Moskova'daki Romanya Büyükelçisinden aldığı bilgi, bazı varsayımları destekliyordu:

14 Ocak 1941 gecesi yapılan bu konuşmada ABD elçisi, Almanların Romanya'dan ocak ayı içinde asker ve malzeme nakli için 1500 vagon istediklerini öğrenmişti. Romanya Büyükelçisi «ülkesindeki Alman yığınağının Bulgaristan ile Yunanistan'ı işgal edebilecek büyüklükte» olduğunu belirtmişti *(77 sayılı telgraf)*.

Gunther'in Bükreş'teki araştırmaları sürüyordu:

Romanya Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cretziarnu, Gunther'e, 17 Ocak günü «Almanların, Türkiye'ye saldırmayacağı kanısında» olduğunu söylemişti. Gunther, Washington'a, «Romanya'da bir Sovyet-Alman savaşının olası görülmediğini» bildiriyordu.

«Ne var ki» demişti Cretziarnu, «Türkler, harekete geçmek için Almanların Bulgaristan'ı işgalini hukuki açıdan yeterli bir neden olarak görebilirler.» Genel Sekretere göre, Almanlara İstanbul'u işgal etmeleri hiçbir kazanç sağlamazdı. Eğer Almanlar, Sovyetlere savaş açmayacaklarsa Boğazları kapatmanın ne yararı olurdu ki... Almanların, Türkiye - Suriye - Filistin üzerinden Mısır'a doğru bir harekette bulunmaları da söz konusu değildi.

Cretziarnu, «Bulgaristan'ı işgal ettikten sonra Almanlar, Yunanistan'a saldırabilirler» diyordu *(17 Ocak 1941 - 49 sayılı telgraf)*.

ABD'nin Sofya Büyükelçisi Earle —21 Ocak 1941 günü— Amerikan Deniz Kuvvetlerinin 'gayri resmi gözlemcisi' olarak Bulgaristan'da bulunan Albay Donnavan'ın, Bulgar Dışişleri ve Savaş Bakanı ile yaptığı konuşmayı aktarıyordu:

«Bulgaristan, Almanların ülkeyi işgal etmesini bekliyor. Durumdan memnun değiller. Ama, Almanlar saldırırsa karşı koymayacaklar...» (27 sayılı telgraf).

1941 Şubatının ilk günü Moskova'da Steinhardt, Türk Büyükelçisi Aktay'la yine buluştu. Büyükelçinin «Sovyet

resmi makamlarından aldığı bilgiye göre, Almanların Bulgaristan ile Yunanistan'ı işgal etmeleri durumunda, Sovyet tutumu Almanların Romanyayı işgali sırasındakine benzer olacak.» Ama, «Almanlar Trakya'ya girmediği sürece Türkiye'nin hiçbir harekette bulunmayacağını» da eklemişti Aktay.

Dışişleri Bakanlığı 12 Şubat 1941 günü, Türk - Yugoslav ve Bulgar Büyükelçilerini çağırarak, ABD'nin «savaş içindeki politikası»nı anlatmıştı. Sofya Büyükelçisi Earle'ye gelen metinde, «ABD, ulusal güvenliğini korumak için İngiltere'nin savaş gereksinimlerini 'geniş çapta sağlamak' niyetindedir» deniliyor ve ekleniyordu:

«Bu, ABD dış siyasetinin temelini teşkil eder. ABD, İngiltere'nin savaşı kazanacağına inanıyor ve bu nedenle İngiltere'nin zaferi kazanmasına kadar bütün ihtiyaçlarını karşılamayı üstleniyor...» *(ABD arşiv no: 1939/835-740.0011)*.

16 Şubat 1941 günü akşamüzeri, Ocak 1936'da ABD'nin Ankara Büyükelçiliğine atanan John Van A. MacMurray:

«Sonuç, Türk Dışişleri Bakanlığınca tam bir sürpriz olarak nitelendi» diye yazdı.

«Dışişleri Bakanlığından öğrendiğime göre, Bulgaristan Hükümeti, Türklerin öne sürdüğü koşulları kabul etti. Yarın bir anlaşma imzalanacak. Anlaşma (a) Karşılıklı saldırmazlığı, b) dostane ilişkilerin geliştirilmesini, c) iki ülke arasındaki ticaretin artırılmasını, d) basın yayın organlarındaki tutumun sertlikten uzaklaştırılması gibi hükümleri içeriyor.

Türkler, bu anlaşma metninin Balkan Antandı ve İngiltere ile yaptıkları ittifakla çelişmediğini söylüyorlar, ama 'düşman' propagandası Türkiye'nin böyle bir anlaşmayı Almanların Bulgaristan'a yapacağı bir oldubitti karşısında imzaladığını yayacaktır» (31 sayılı telgraf).

Türk - Bulgar anlaşması 17 Şubatta imzalandı, Büyükelçi Gunther ise, üç gün sonra «Alman hayranı» diye nitelediği Antonescu ile yaptığı görüşmeyi Washington'a iletti:

«Antonescu, Almanların Boğazları işgal etmeyeceğini söyledi. Ancak, eğer Almanlar Türkiye'ye saldırır, Türkler direnirse Sovyetlerin Kafkaslardan saldırıya geçeceğini belirtti. ABD askeri Ataşesi Yarbay Ratay da, Alman çevrelerinde aynı kanının varlığından söz ediyor» (20 Şubat 1941- 166 sayılı telgraf).

Ankara'da Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, ABD Elçisi MacMurray'a güvence veriyor, «Bulgaristan'la yapılan anlaşmanın İngiltere ile olan ittifaka, Balkan Antandına aykırı olmadığını» belirtiyordu. Türklere göre, Sobolof, Bulgaristan'la bir pakt imzalamak istemişti, Türkiye ise uzun süredir Bulgarlarla «dostane ilişkiler kurmak» istiyordu *(37 sayılı telgraf)*.

Bu sıralarda, Bulgaristan Başbakanı parlamentoda «Sofya'nın Mihver yanlisi pakta gireceğinden söz ediyor, Alman işgaline karşı çıkmamakla 'Balkanlarda barışın sağlanabileceğini'» belirtiyordu. Bulgar parlamentosu Alman işgalini 20 oya karşılık 140 oyla onaylıyordu *(Earle'den, merkeze, 2 Mart - 99 sayılı telgraf)*.

Saraçoğlu, sigarasından derin bir nefes çekti:

«Doğrusu» diye başladı: «Bulgarların Alman işgaline böylesine kolay izin vermelerine hayret ettim. Hiç değilse bir ay sürecek bir Bulgar direnişi bekliyordum.»

3 Mart günü, MacMurray, Dışişleri Bakanıyla görüşüyordu; Saraçoğlu, «Almanların Bulgaristan'ı işgaliyle Türk sınırlarında yeni bir durum yaratıldığını» belirtiyor, «bu durumun, Türkiye kadar Yunanistan ve Yugoslavya için de bir sorun yaratabileceğini» söylüyordu. Saraçoğlu'na göre:

«Almanlar ister güç kullanarak, ister başka yollardan —Boğazların denetiminden Irak petrol alanına, Hindistan veya Süveyş Kanalına kadar uzanan bir şeritte— Türkiye'yi uzun süreli amaçlarında kullanmak istiyorlardı» (50 sayılı telgraf).

MacMurray, Washington'dan gelen 19 Mart tarihli —30 sayılı— telgrafı ilgiyle okudu. ABD Dışişleri Bakanlığı, «Moskova Büyükelçiliğimizden gelen bilgiler» diye başlıyordu telgraf:

«İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi, İstanbul'dan döner dönmez, Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Vişinski'yle görüştü. Ona, 'Türk Hükümetinin, olabilecek bir Alman saldırısına karşı koyarken, Sovyetlerin de Türkiye'ye saldıracağından ciddi kaygı duyduğunu' belirtti.

10 Martta Vişinski, Moskova'daki Türk Büyükelçisini çağırdı. Elçiye, 'Sovyet Hükümetinin Türkiye ile arasındaki saldırmazlık paktına Ankara'nın güvenebileceğini ve Türkiye, toprak bütünlüğünü savunmak için silaha başvurursa bu durumu Sovyetlerin varolan anlayış ve tarafsızlıkla karşılayacağını' içeren bir bildiri okudu.

Vişinski, bu deklarasyonun bir nota biçiminde Türk Büyükelçiliğine verilmesi istemini kabul etti. Nota, 11 Martta Türk Büyükelçiliğine verildi.

15 Martta Türkiye'nin Vişinski'ye sunduğu yanıt notasında, Sovyetler Birliğinin gösterdiği güvene teşekkür ediliyor, Sovyetlerin verdiği bu güvenceler dikkate alınıyor ve Türkiye'nin benzeri durumda Sovyetler Birliğine aynı güvence duygularıyla bağlı kalacağı belirtiliyordu.

Türk Büyükelçisi, daha sonra, Vişinski'den bu iki notanın yayımlanmasına izin vermesini istedi.»

Washington'dan bir başka «bilgi» 26 Martta Moskova'da, Steinhardt'ın önündeydi:

«Normal basın toplantısında bir gazeteci, Türk - Sovyet saldırmazlık paktı hakkında bilgi istedi. Özellikle geçen aylar içinde —geçici de olsa— birçok ülkenin bağımsızlığını yitirdiği bir dönemde, Sovyetler Birliği gibi büyük bir gücün, bir komşusu saldırıya uğradığı zaman tam yansızlık olan tutumunu yinelemesi —ülkemiz açısından— doyurucu bir yoldur, yanıtını verdim» *(365 sayılı telgraf)*.

AYNI GÜNLERDE ÖTEKİ YÖRELER

Ocaktan başlayarak «cephede» bazı yeni gelişmeler izleniyordu.

27 Ocakta Roma Büyükelçisi Phillips, «—Hitler'in karargâhı— Berchtesgaden'da Almanların, İtalya'nın Arnavutluk ve Yunanistan'a saldırısını destekleme kararı verdiğini» öğreniyor, gece yarısına doğru bu bilgiyi Washington'a aktardıktan iki gün sonra, «Almanların, Yunanistan' daki durumu tam anlamıyla çözmek niyetinde» olduğunu iletiyordu *(126 - 134 sayılı telgraf)*.

İtalyan ordusunun başarısızlıklarını iki bölgede de Almanlar üstlenmiş görünüyorlardı

Phillips, Roma'da «Almanların, İtalyan savaş gücüne güvenmediklerini» saptamıştı. Roma'daki Alman yetkilileri, Yunan Başbakanı Metaksas'ın ölümünden sonra Yunanistan'ın durmadan kötüye gittiğini, bir «Alman işbirliğiyle bu sorunların çözülebileceğini» söylüyorlardı *(134 sayılı telgraf)*.

Atina'dan 8 Şubatta Mac Veagh —diplomasinin cilvesi— «Brezilya elçisinden, Yunan Dışişlerinin bir Alman saldırısı beklediklerini öğreniyordu». Henüz Türk-Bulgar anlaşması imzalanmadığı için, Brezilya elçisi Türklerin, «Almanlar, Bulgaristan'a girerlerse saldırıya geçme olasılıklarının güçlü» olduğundan söz ediyordu. Türk Askeri Ataşesi de ABD'li meslektaşına, Almanların Trakya'ya doğru ilerleyebileceğini, Sovyetlerin de Kafkasya'da büyük güçler bulundurduklarını belirtiyordu. Türk ataşeye göre, «Almanlar yakında Bulgaristan'a girecekler, sonra Selanik'i, belki bütün Yunanistan'ı işgal edecekler, Bulgar askerlerini de Türklerin herhangi bir hareketini önlemek için kullanacaklardı.»

Öte yandan Atina'daki Dışişleri Bakanlığı müsteşarı

dahil, hemen bütün gözlemcilerin birleştiği nokta şuydu: Almanlar Bulgaristan'da —Roma'da olduğu gibi— sadece bir askeri denetim sağlamakla kalmayacaklar, İngilizlerin burada açacakları bir doğu cephesini önleyerek, ekonomik yararlarını koruyacaklardı; amaçları böyle değerlendiriliyordu.

«Yunan Kralı bana» diye sürdürüyordu Mac Veagh, «...Almanların, Yunanistan'a saldırmaları çok, ama çok güçlü bir olasılık dedi. Bu saldırıya karşı bizim, ancak üç tümenimiz var. İngilizler bir topçu alayı göndermeyi vaat ettiler. Türkiye'nin tutumu ise... belli değil» *(63 sayılı telgraf).*

Mac Veagh, Brezilya elçisinin Bulgaristan'ın Atina elçisinden aldığı bilgileri —14 Şubat günü— aktarırken, «Türkler, von Papen'e saldırıya uğramadıkları takdirde savaşa girmeyecekleri konusunda güvence vermişler. Son birkaç gün içinde Alman hava kuvvetlerine ait bazı uçaklar Selanik'in doğusunda keşif uçuşları yapmışlar» diyordu *(74 sayılı telgraf).*

Ama, bir iki gün geçince Mac Veagh, Atina'daki Türk Büyükelçisinin, «Türk - Bulgar anlaşmasından sonra Almanlar bu ülkeye girerlerse, Türkiye'nin savaşa gireceği konusunda Atina Hükümetinin kuşku duymamasını tekrar tekrar söylediğini» Washington'a bildiriyordu.

Tabii, gelişmeleri, Ankara'nın belirli tutumunu bilenlere ters gelen bu sözleri —telefonların dinlendiğini bilen— Büyükelçi, «gözdağı» vermek için söylemiş olabilirdi.

Türk - Bulgar anlaşmasına, —hükümet denetimindeki— Yunan basını pek ilgi göstermemişti. Bu arada Kahire'den Büyükelçi Fish —82 sayılı telgrafıyla— merkeze, Mısır'a gelen İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile General Dill'in Türkiye ile Yunanistan'ı ziyaret edeceğini bildiriyordu. Fish'in 22 Şubat tarihli —86 sayılı— telgrafına göre, Eden, Balkanlarda bir hareket yapma konusunda «kararsızdı.» Varacağı kararı Türkiye'ye de bildirecekti. ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull, Mac Veagh'a, 25 Şubat gece yarısına doğru «...Girit'teki İngiliz askerlerinin gereksinildiğinde Bulgar sınırına gitmeye hazır...» olduğunu iletiyordu. Yunan yetkililerine bakılırsa, İtalyan güçleri «Arnavutluk'ta kansere yakalanmıştı», Almanlar, Bulgaristan'dan Yunanistan'a yürüyeceklerdi *(102 sayılı telgraf).*

Yunanistan ezilecek miydi, İngiltere güvence verdiği Atina için ne yapacaktı?.. Bu diplomatik trafik içinde önemli tek soru buydu.

Mac Veagh, Atina'ya gelen Eden'in Türkiye'yi ziyaretten sonra kararını açıklayacağını, İngiltere'nin Girit'ten değil, Mısır'dan üç tümen İngiliz askerini Yunanistan'a getireceğini öğreniyordu.

Moskova'dan Steinhardt, «...Bildiğiniz Alman kaynakları...» diye nitelediği odaklardan aldığı bir haberi uçuruyor, «Almanya'nın, Yunan Hükümetine askeri güçlerini Arnavutluk sınırından çekerse, İtalya ile Yunanistan arasındaki çatışmaya son verdireceğini vaat ettiğini» iletiyordu. Bu telgraftan ancak bir gün sonra, «bir Alman kaynağı, Almanların Yunanistan'a saldıracağını bildirdi» diye kısa bir metin yazıyordu *(398 - 402 sayılı telgraf)*.

Mac Veagh'a göre, Eden diyor ki: Almanlar Yunanistan'da hava üsleri edinmenin peşinde. Ama «bu üslerin savaş üzerinde büyük etkisi olmayacak. Eden, Yunanistan'ın savaşa hazırlanmasının uzun zaman alacağını söylüyor, İngiliz birliklerinin gelip gelmeyeceği sorusuna, bu konuda kimseye hiçbir şey söylemiyorum» diyor *(113 sayılı telgraf)*. Fakat iki gün sonraki telgrafında Mac Veagh «Pire'ye dört bin İngiliz askeri geldi» diyecektir.

Cordell Hull, Mac Veagh'a bilgi gönderdi. «Eden, Yunan Kralını İngiliz birliklerinin ülkesine gelmesi için 'ikna' etti. Bu kuvvetlere komuta etmek üzere General Wilson gizlice Yunanistan'a gidecek» diyordu *(83 sayılı telgraf)*.

Yunanlılar, Türkiye'nin nasıl davranacağını hâlâ bilemiyorlardı, huzursuzdular *(121 sayılı telgraf)*.

İngiliz Başbakanı, işte bu sıralarda Başkan Roosevelt'e bir mektup gönderdi:

«Yunanistan'la birlikte olmaya karar verdik» dedi. Ekledi:

«...Kahire'de General Wavell ile General Dill, uzun müzakerelerden sonra Yunanistan'daki savaş şansımızın iyi olabileceğine karar verdiler. Bu nedenle Nil ordusunun büyük bölümünü Yunanistan'a gönderiyoruz. Olanaklar elverdiğince savaşı havadan destekleyeceğiz.

Sayın Başkan, bu hareketin tehlikelerini siz de takdir edersiniz. Bu durumda Yugoslavya ile Türkiye'nin davranışı önem taşır. Eğer Yugoslavya, Arnavutluk'taki İtalyan geri hatlarına saldırırsa birkaç hafta içinde neler olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Bütünüyle durum değişebilir.

Türkiye ile Sovyetlerdeki, her şeyden önce Yugoslavya'daki ABD büyükelçilerinin ortaklaşa yapacakları etkilerin bu dönemde çok büyük değeri olacağını, hatta olasıdır ki, dengeyi değiştireceğini söylemem gereksizdir» *(ABD arşiv no: 740.0011)*.

Dışişleri Bakanı Cordell Hull, ABD Başkanı Roosevelt'e Churchill'in gönderdiği mektubu inceleyen yazısında:

«...Daha önce de söylediğim gibi, bu koşullar altında yapabileceğimiz her şeyi yaptığımız kanısındayım...» diyordu.

Churchill, Yunanistan'daki savaşı kazanabilmek için Yugoslavya'nın İtalyanlara saldırması, Türkiye'nin bu savaşta yerini alması gerektiğini biliyor, ABD'nin bu ülkelere 'baskı' yapmasını istiyordu.

Hull ise, Başkana yazdığı yazıda, «...Türkiye ve Balkan ülkeleri devlet ve hükümet başkanlarına Başkandan bir mesaj gönderildiğini, bunda İngiltere'ye olan ABD yardım vaadinin açıkça belirtildiğini, ABD'nin geniş kaynaklarının İngiltere'ye ve saldırıya uğrayan öteki ülkelere koşacağının irdelendiğini» vurguluyor, «Burada ve o ülkelerdeki temsilciliklerimiz aracılığıyla Alman kuvvetlerine karşı koyacak Balkan ülkeleri nezdinde ne yapılması gerekiyorsa hepsinin yapıldığını» söylüyordu.

«...Alman güçlerinin ülkelerine girmelerini ya da topraklarından geçmesini engellemek, karşı koymak için Türk ve Yugoslavya Hükümetleri, İngiliz Hükümetinin hava ve kara kuvvetleriyle yardım güvencesi vermesi gerektiğini söylemektedir...» diyordu Cordell Hull.

Hull, İngiltere Büyükelçisinin ziyareti sırasında bu bilgileri vermişti. 12 Mart 1941'de —bu nedenlerle— ABD'nin elinden geleni yaptığını Başkan Roosevelt'e bildiriyor, tabii bir «rezerv» de koyuyordu:

«Durum değiştikçe yapabileceklerimizi incelemeye devam edeceğim» *(1939/897a)*.

AYNI AYLARA VE DAHA SONRAKİ GÜNLERE TÜRKİYE'DEN BAKIŞ

Fransa, «çökmüştü.»

Ocak 1941'de İngiltere'den Genelkurmay Başkan Yardımcısı Korgeneral Cornwall ile daha önce Ankara'da hava ataşeliği yapan Elmhurst Türkiye'ye geldi.

Fransa'nın işgalinden sonra, 1939 Üçlü Antlaşması çerçevesinde Türkiye ile askeri işbirliği planlarını gözden geçireceklerdi. Kamuoyunda çeşitli söylentiler vardı. Başlıcası, İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa zorlamak için bu heyeti gönderdiği yolundaydı.

MacMurray, «ABD elçiliğindeki kanının bu ziyaretin Türkiye'yi savaşa zorlamakla ilgili olmadığını» Washington'a bildirdi *(10 sayılı telgraf)*.

Artık MacMurray devredeydi. Ocak 1941'den başlayarak Washington'a telgraf üstüne telgraf gönderecek, oradan talimat alacak, İngiliz meslektaşı ile Ankara üzerinde kimi konularda «baskı» yapacaktı.

24 Ocak, soğuk bir gündü; akşamüzeri MacMurray, Türk ve İngiliz kaynaklarına dayanarak askeri danışmaların «doyurucu» geçtiğini yazıyordu.

«Bu kaynaklardan aldığı bilgilere» dayanarak, yazacağı şu koşullarda Türkiye'nin savaşa gireceğine inanıyordu:

— *Herhangi bir taraftan Türkiye'ye saldırı gelirse,*

— *Almanlar Bulgaristan'a girerse,*

— *Selanik'in alınması olasılığını doğuracak bir Mihver ilerlemesi gerçekleşirse Türkiye çarpışacaktı.*

Saraçoğlu, aynı gün MacMurray'a, «Bulgarların hiç ol-

mazsa Almanların ülkelerinden geçmesine 'isteyerek' izin vermeyeceğini umduğunu» söylemişti.

Cordell Hull —9 Şubatta— ABD Başkanının siyasal tutumunun Türk Hükümetine bildirilmesini istiyordu:

Başkan Roosevelt, 29 Aralık 1940'ta yaptığı bir konuşmada ülke savunmasını süratle planladıklarını söylemiş, «İngiliz savaş gereksinmelerini bu planın bir parçası olarak görüyoruz» demişti. Başkana göre, ABD ulusal savunma siyasetinin temeli buydu. Durumdaki gelişmelerin bu çabalarının artırılmasına yol açtığını, «İngiltere'nin savaşı kazanacağına inandıklarını» belirtmiş, şunu eklemişti:

«ABD'de savaş malzemesi üretimi geniş çapta başlamıştır. Zafere kadar İngiltere'nin gereksinimlerini karşılamaya yönelik çalışmalarımız sürecektir.»

Başkan, «Bugün herhangi bir ülkenin Nazilerle, ancak bütünüyle teslim olarak barışa erişebileceğini» söylemiş, sözlerini, «Bugünkü siyasetten ayrılma olanağımız yoktur» diye bağlamıştı.

Türk Hükümetinin, Roosevelt'in mesajından hemen haberi oldu.

Bu arada Cordell Hull, MacMurray'ın başka bir konuda, «ABD Kongresinde görüşülmekte olan ve Başkana saldırıya uğrayan, ya da saldırı tehdidi altında bulunan ülkelere savaş malzemesi sağlama yetkisini veren 'Ödünç verme ve kiralama' yasası üzerinde» Türk Başbakanı Dr. Refik Saydam'a bilgi vermesini istiyordu *(12-14 sayılı telgraflar)*.

Washington'dan gelen bu «bilgi verme» istemlerinin bir anlamı vardı:

Steinhardt'ın —15 Şubat günü— konuştuğu Türk Büyükelçisi «Almanların kısa süre içinde Türkiye'ye saldıracağına inandığını» söylemiş, «Kesinlikle savaşacağız» demişti. Elçi, Sovyetlerle Türkiye arasındaki ilişkilerin «rutin konuları görüşmekten öteye gitmediğini» eklemişti. Ankara'daki Sovyet elçisiyle, hükümetinin «herhangi siyasal bir müzakere yapmadığını» da bildirmişti.

Son günlerde Almanların Japonya'ya Sovyetlerle bir anlaşma yapması için baskı uyguladıklarını söyleyen Büyükelçi Aktay, Berlin'in «ABD ile Japonya arasında savaşın başlamasını istediklerini» vurgulamıştı *(287 sayılı telgraf)*.

MacMurray, Hull'dan gelen mesajı Dr. Refik Saydam'a verdi.

Türk Başbakanı, «gerek şahsi, gerekse hükümeti adına Başkana teşekkürlerini» bildirdi.

Görüşmenin «nezaket faslı» tamamlanmıştı.

Dr. Saydam, parmağıyla mesajdaki «tecavüze uğrayan devletlere yardım» paragrafını gösterdi, bu bölümün «Türkiye'yi de ima ettiğine» ilişkin bir şeyler söyledi. Bu fırsattan yararlanarak da Dr. Saydam, MacMurray'a Türkiye'nin tutumunu açıklamaya başladı.

18 Şubat, akşamüzeri saat 16.00'da MacMurray, «Türk Başbakanının açıklamalarından edindiği izlenimleri» aşağı yukarı şu biçimde Washington'a geçiyordu:

Savaşın başından beri Türkiye, İngiltere ve ABD'nin desteklediği amaç ve ideallere bütün kalbiyle inanıyordu. Savaşa zorlansa bile sonuna kadar bu görüşleri desteklemekten vazgeçmeyecekti. Fakat —tabiatiyle— koşulların Türkiye'nin bilfiil savaşa girmesini önleyecek biçimde gelişmesini umut ediyordu. Savaşa zorlandığı takdirde kendi kaynaklarının sınırlarını hesaba katmak zorundaydı. Ortak çıkarlara en iyi biçimde nasıl katkıda bulunacağı konusunda, gelişmelere göre karar vermesi gerekebilirdi.

Türkiye'nin elinde gerekli askeri malzemenin bulunmaması, şimdilik sadece «savunma» hareketlerine girişme olanağını doğuruyordu. Bir olası saldırı nedeniyle savunma için kuvvetlerini bütün olanaklarıyla ayakta tutmakta ve İngiliz-Fransız kredilerine ek olarak halkını «yoksulluğa düşürecek ölçüde» para harcamaktaydı.

Dr. Saydam sordu bana: «ABD'den askeri malzeme gelebilir mi?»

Yanıtladım: «Mesajın içeriğine göre, bu olanaksız değil.»

Saydam, daha sonra, ABD'de Türk Hükümetinin tutumunu değiştirip değiştirmediği yolunda bir kanı olup olma-

dığını öğrenmek istedi. Resmi çevrelerde böyle bir duygu olmadığını belirterek söze başladım, «ancak, kimilerinin kafasında böyle bir fikrin bulunduğunu gösteren belirtiler» gözlendiğini söyledim. Bir ABD radyosunun Türk - Bulgar anlaşmasını «Türklerin, Alman ve Bulgar hareketi ne olursa olsun 'bir kenarda' duracağı» biçiminde yorumladığını ekledim.

Dr. Saydam, bu görüşe hemen karşı çıktı. «Bu anlaşmanın gerçek etkisinin Bulgaristan'ı Türkiye'ye karşı 'koşulsuz yansızlığa' bağladığını, Türkiye'nin İngiltere'ye karşı olan bağlantılarını koruduğunu» savundu.

Balkan Antandını sordum. Dr. Saydam, sade bir yanıt verdi:

«Romanya boyun eğdikten sonra Balkan Antandının pratikte ne değeri olabilir ki...»

Bulgaristan'daki Alman hareketini sorduğumdaysa, yine kısa bir yanıt alıyordum:

«Türk hükümeti, elindeki sınırlı olanaklar içinde bağlantılarını ve sorumluluklarını yinelemekten daha öteye bir şey söyleyemez. Tutum saptaması gelişen koşullara bağlıdır» (34 sayılı telgraf).

MacMurray, Saydam'la görüşmesinden hemen sonra, Ankara'nın uyguladığı «dış siyaseti» bir kez de Washington'daki yetkililere anlatmak gereğini duyacaktı.

Büyükelçi Münir Ertegün, ABD Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Şefi Murray'a gidiyor, ABD basınından yakınıyor, «Alman birlikleri Bulgaristan'a girerse, Türk birliklerinin bu ülkeye saldırmayacağını, eğer böyle davranılırsa 'Almanya'ya savaş ilan etmek zorunluğunun doğacağını,' tabii arkasından Sovyet saldırısının geleceğini» anlatıyordu.

Genel Sekreter Numan Menemencioğlu, MacMurray'a Bulgaristan'la yapılan anlaşmanın amacını uzun uzadıya anlatıyor, «Bulgar halkınca anlaşmanın desteklendiğinden kuşku duyduğunu» söyledikten sonra, «Alman baskısı altında ve Sovyet entrikaları içinde çalışan bir hükümetle yapılan bu anlaşmanın istenilenden daha düşük düzeyde olduğunu» vurguluyordu.

Menemencioğlu, bir bakıma «huzursuzluk» duyduğu gelişmeleri dile getiriyordu:

İngiltere'de ve ABD'de Alman propagandasının yaygınlaştırdığı gibi; Türkiye, Balkanlarda olup bitenle ilgilenmiyor değildi. Dahası, bu yoldan hareketle, Almanların Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a geçmelerine «yeşil ışık» yaktığına değinen haberlerden rahatsızdı. Bulgaristan ile Türkiye'nin birbirine saldırıdan kaçınmasıyla ilgili maddenin müzakerecilerce «her türlü saldırıdan, özellikle Yunanistan'a karşı bir saldırıdan kaçınılacağı» anlamına geldiğini söyledi. Taraflar, bunun bir Alman işgalinden sonra Bulgar toprağından yararlanılmamasını amaçladığını biliyorlardı.

Ancak Menemencioğlu —MacMurray'a göre— «siyasal ve askeri açıdan Bulgaristan'ın Alman hareketine karşı koyma olanağı olmadığını» itiraf etmişti. İki ülkenin varolan bağlantılarının gerçekte tek taraflı olduğunu da eklemişti. Çünkü, Bulgaristan'ın böyle bir bağlantısı olmamakla birlikte, Türkiye'nin İngiliz ittifakı ve Balkan Antandıyla «Yunanistan'a belirli vaatleri» bulunduğunu, bu nedenle «hareket özgürlüğünü» saklı tuttuğunu öne sürmüştü.

MacMurray'ın değerlendirmesine göre: Bulgar anlaşmasının, «olumsuz gelişmeleri geçici olarak» durdurması umut ediliyordu. Mihver'in Ankara temsilcileri memnundu. İngilizler ise, anlaşmanın gerçeği yansıtmadığını söylüyorlardı *(37 sayılı telgraf)*.

Saydam'dan sonra Menemencioğlu ve Washington'da da Münir Ertegün, doğan kuşkuları dağıtmak için sürekli çalışıyorlardı. Ertegün, 25 Şubatta Bakan Yardımcısı Summer Welles'e gitti, «Türkiye açısından hiçbir şeyin değişmediğine, Ankara'nın bağlantılarına sadık olduğuna» ilişkin güvence verdi.

Daha doğrusu, Ankara, İngiltere ittifakıyla batıdan kopmak istemiyordu.

Ne çare, bu kez Alman «çalımları» başlayacaktı:

25 Şubat, gece yarısı. MacMurray'ın telgrafı şifreleniyor:

«...*Öğrendiğime göre, Alman Dışişleri Bakanlığının bir*

yetkilisi, Türk Büyükelçisi Gerede'yi çağırdı. Yugoslav Büyükelçisine anlattıklarını yineledi, 'Almanya'nın Ege Denizi'ne çıkma' nedenleri, neydi?' bunu açıkladı.

Fransa düştükten sonra Almanya, Avrupa'nın en büyük gücü olmuştu. Sovyetler Birliği'nin, Almanya'ya karşı çıkması bir düştü. Türk Hükümetinin, bu gerçeği bilmesi gerekirdi. Türk basınının Almanya aleyhindeki yazılarını, Türklerin İngilizlere duyduğu sempatiyi olumlu karşılayabilirlerdi, hatta İngilizlerin ordularını denetleme gezisine çıkmalarına da hoşgörüyle bakabilirlerdi. Ama... Bir tek İngiliz uçağı Türkiye'de üslenirse, Almanya hemen harekete geçerdi.»

MacMurray şöyle diyordu: «*İnanmak gerekir ki, Almanların Bulgaristan'a getirdiği her birliğe karşı, aynı güçte bir birliğin Türkiye'de üslenmesi için İngilizler 'baskı' yapıyor.*

Türkler ise, kendi hava üslerinin etkili harekete girişebilecek kadar gelişmediğini ve en küçük yabancı bir birliğin topraklarında üslenmesinin İngilizlerin karşılamayacağı bazı tepkiler doğuracağını söylüyorlar. Gerçekte bazı kolaylıklar sağlanmasında İngilizlerle işbirliği yapıyorlarsa da, bu hazırlıklar bitmeden, herhangi bir olay çıkmasına izin vermeyeceklerini belirtiyorlar.

Buradaki diplomatik ve askeri İngiliz kaynakları, kendi hükümetlerinin, Türkleri duygusal ve teknolojik durumlarının izin verdiğinden daha hızlı kışkırttığı kanısındalar.

Bu kaynaklar, İngiliz Hükümetine, Türklerle olanakları elverdiğince 'azami' ölçüde işbirliği tavsiye etmek niyetindeler» (41 sayılı telgraf).

Bu görüşmelerin, değerlendirmelerin yapıldığı günlerden bir gün —27 Şubat 1941'de— yakışıklı İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. Eden, yardımcılarıyla Ankara'ya geldi.

—46 sayılı telgrafında— MacMurray, «İngiliz meslektaşım Büyükelçi Hugessen beni çağırdı, Eden ve General Dill' le görüşmemi sağladı» diyor.

Eden, bu görüşmede Başkan Roosevelt'in Özel Danışmanı Hopkins'le yaptığı konuşmalardan övgüyle söz etmiş, hele —nedense o yıllarda Balkanlarda ve Ortadoğuda sürekli ge-

zinen Amerikan deniz kuvvetlerinin gayri resmi gözlemcisi— Albay Donnovan'ın 'hizmetlerine takdirle' değinmişti ('Takdir' edilen bu hizmetlerin neler olduğu telgraflarda geçmiyor).

46 sayılı telgraf metni özetle şöyle:

McMurray, «basında izlemelerine karşın, Türklere, pek üzerinde durmadıkları ABD'nin 'amaç ve olanakları hakkında bilgi vermenin' yararlı olacağını» Eden'e söyledi.

İngiltere Dışişleri Bakanı, MacMurray'a sordu:

«Türklerin ittifaka sadakatine güvenilebilir mi, güvenilemez mi?»

MacMurray, «Güvenilebilir» dedi, ekledi: «Ancak Türkler, verdikleri sözü yerine getirirken, çok titizleneceklerdir. O denli titizleneceklerdir ki, 'baş ağrısı' verebilirler. Ancak verdikleri sözü yerine getirmede azimli ve cesaret sahibidirler.»

MacMurray, son görüşmelerinde Türk Başbakanının, Türkiye'nin «sadakatine kuşku duyulup duyulmadığını öğrenmek istediğini» de anlattı. Eden, «Türklerin bu konuda anormal ölçüde duygusal olduklarını biliyorum» dedi.

MacMurray, Eden'e, Dr. Saydam'la konuşmasından izlenimleri ve «Türklerin, ABD'yi yakından bilmedikleri için Başkan Roosevelt'in konuşmalarından ABD siyasetini çıkaramadıklarını» aktardı.

Eden, hemen sordu: «ABD'nin maddi kaynaklarını Türklere de açabileceği konusuna tepki gösteriyorlar mı?»

MacMurray'ın, «bunun üzerinde fazla durmadıklarını» belirtmesiyle Eden, «Türklerin de —İngilizler gibi— ABD sanayiinin savaş dengesini bozabileceğini 'idrak' edip etmediklerini» öğrenmek istedi.

Araya giren General Dill, Almanların bile bir zırhlı tümen yaratabilmek için 4 yıllık bir süre gerektiğini kabul ettiklerini söyledi. Eden'le Dill, «Türklerin bu konudaki noksanlarını henüz anlayamadıkları kanısında» olduklarını belirttiler.

Eden ve General Dill, «mevsim koşulları izin verir vermez Bulgaristan'ın Yunanistan veya Türkiye'ye karşı yapılacak bir Alman hareketinde üs olarak kullanılacağını» askeri olasılıklar arasında kabul ediyorlardı. İngiltere Büyükelçisi Hugessen, Türk görevlilerin «mevsim koşullarının eylül ortalarında düzeleceğine inandıklarını» söylemesi üze-

rine, General Dill, bu sürenin İngilizlere 7 hafta zaman kazandıracağını belirtti.

Eden, «Her gün önemlidir» dedi.

MacMurray, «Yeni bazı görüşmeler olacağından durum üzerinde —şimdilik— yorum yapmak istemiyorum» diyor, telgrafı sonuçlandırıyordu *(46 sayılı telgraf).*

Eden'in gelmesiyle başlayan «değişik beklentileri» MacMurray, 1 Mart günü saat 20.00 dolaylarında biçimlendirdi:

«Daha fazla bilgi beklememe karşın hemen belirtmeliyim ki, Eden ve Hill, burada yaptıkları görüşmeler sonunda, Türkiye'nin kendine özgü koşullar altında savaşa girmesinin bu ülke için dezavantaj olacağı kanısına vardılar.

Türklerle oldukça içten ve dostane bir anlaşma yaptılar: Almanya Yunanistan'ı işgal etse de, Türkler savaşa girmeyecekler. Hatta Türkiye'ye saldırı olmadığı sürece 'bir kenarda' duracaklar. Ama, bir saldırı olasılığına karşı Türklerin hazırlık yapmasında anlaştılar» (49 sayılı telgraf).

Tabii, bu anlaşmanın altında «fazla, daha fazla malzeme» sağlanması yatıyordu; sonraki günlerde bu «durum» bütün açıklığıyla ortaya çıkacaktı.

YARDIM MI?.. HAYDİ ABD'YE...

Türkiye'ye yardım konusu giderek yön değiştirdi...

Dışişleri Bakanı Hull'un 3 Mart günü, İngiltere Büyükelçisi Lord Halifax'la yaptığı konuşmanın tutanağı:

«Bu görüşmede Büyükelçi, Türkiye'ye yapılacak yardımın İngiltere kanalıyla mı, yoksa doğrudan ABD tarafından mı yapılacağını öğrenmek istedi. Ben de, Türkiye'ye askeri malzeme yardımında uygun koşullarda bütün işbirliğini göstereceğimizi, Washington'daki yetkili çevrelerle konuştuktan sonra kendisine bilgi vereceğimi söyledim» diyordu *(ABD arşivi: 1939/8817)*.

İngiltere'nin askeri yardımı ABD'ye yönlendirme çabası Washington'da sürerken, Ankara'da «Almanların Bulgaristan'ı işgalindeki amacın; Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'ya saldırıya geçmek olduğu» tartışılıyordu. MacMurray, Washington'da İngiliz elçisinin, Bakan Hull'la buluştuğu gün, MacMurray da Ankara'da Saraçoğlu ile birlikteydi ve MacMurray, Saraçoğlu'nun bu kaygılarını dile getirdiğini bildiriyordu. Almanlar, Boğazları denetim altına alacak. Irak'a, Süveyş'e, Hindistan'a Türkiye üzerinden ulaşmak isteyecekti. Saraçoğlu, «Bütün gücümüzle direneceğiz» diyordu. MacMurray, «Peki ama, Sofya'nın Mihver'le anlaşması, aranızdaki ikili anlaşmaya aykırı değil mi?» diye sormuştu.

Saraçoğlu, «Kesinlikle!» demişti. «Uluslararası hukuka da aykırıdır.»

Oysa, antlaşmalara, hukuka saygının değil, askeri oldubittilerin geçerli olduğu bir dönem yaşanıyordu.

MacMurray'a göre Saraçoğlu, «İngilizlerle yapılan görüşmeleri hükümetinin 'çok doyurucu' bulduğunu» söylemekle yetinmiş, «daha öteye bilgi vermekten kaçınmıştı» *(50 sayılı telgraf)*.

Bu arada Türkiye, Boğazlara mayın döşediğini öne sü-

rerek, geçecek gemilerin «kılavuz kaptan» almalarını duyurmuştu.

İngilizler, o sıralarda Ankara'ya bilgi veriyorlar mı, vermiyorlar mı, belli değil, belgelerde de görünmüyordu. Fakat 7 Mart 1941 günü, Washington'da Hull'un çalışma odasında yapılan toplantının tutanağında —özetle— şu satırlar yer alıyordu:

«İngiltere ve Avustralya büyükelçileri geldi. İngiliz elçisi benden, Başkanın Türkiye'ye yapılacak yardımın İngiltere kanalıyla yapılıp yapılmaması şıklarından hangisini tercih edeceğini öğrenmemi istedi. Elçi, dışişlerimiz için hazırladıkları bir notu da bıraktı.»

İngiliz «notunda,» Türkiye'ye 25 milyon sterlinlik yardım yapmayı vaat ettikleri belirtiliyor, ancak bu yardımların o gün için İngiltere'yi «riske» sokabileceği öne sürülüyor, eğer Türkleri ABD yardımının geleceğine inandırabilirlerse «krizin denge değiştireceği» yazıyordu.

Gelişmeler bu aşamaya gelirken, Moskova'nın sesi duyuldu:

ABD Elçisi Steinhardt, «Bana bilgi veren kaynak; Sovyetlerin, büyükelçileri aracılığıyla Ankara Hükümetine Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye söz verdiğini söyledi» diyordu. Kaynak, Steinhardt'a, bu sözün, silah sağlama anlamına geldiğini bildirmişti. Ancak aynı istihbarat Moskova'nın asıl amacının Almanların Türkiye'ye saldırması kaygısından çok, Ankara'nın Japon - Alman - İtalyan antlaşmasına kaymasından kaynaklandığını verdiği bilgilere eklemişti *(455 sayılı telgraf)*.

Steinhardt'tan beş gün sonra, 14 Martta —o tarihte CIA kurulmamıştı— sıfatı belli, ancak işlevi açık olmayan ünlü Albay Donnovan, Londra'dan Hull'a, oradan MacMurray'a başka bilgiler aktarıyordu:

«...Eğer Almanya, Türkiye'ye saldırır ve Türkiye kendini savunursa, Sovyetler, Berlin'le işbirliği yapmayacak!..» (28 sayılı telgraf).

DOST DEDİĞİN...

Büyükelçi Ertegün, Hull'u ziyaret etmişti; tarih 15 Mart 1941.

Dışişleri Bakanı Cordell Hull, tutanağa, «Türk Büyükelçisi bana, Hitler'in Ankara'ya gönderdiği bir mesajı getirdi» diye yazdırdı.

Hitler, bu mesajında, «Alman Hükümetinin arzu etmemesine karşın savaşa girdiğini, Avrupa'daki İngiliz etkisini yok etmek istediğini, bu nedenle İngiltere'nin Yunanistan'a girmesini engelleyecek önlemler aldığını» bildiriyordu.

Hitler, Bulgar ordusunun da harekete katılmasını istemişti. Fakat, böyle bir hareketin Türkiye'ye karşı olacağını öne süren Bulgarlar ona katılmamıştı.

Hitler, hareketin Türk toprak bütünlüğüne karşı olmadığına ilişkin güvence veriyordu Ankara'ya. Türkiye varolma savaşımı verirken, iki ülke arasındaki ilişkilerin ileride daha dostane bir anlayış içinde sürdürüleceğine inanıyordu. Hitler, bu bölgede toprak edinme amacında olmadığını, «tehlike» kalkar kalkmaz Balkanlardan çekileceğini de belirtiyordu.

Yunanistan ve Bulgaristan'ın ekonomik alanda Türkiye ve Almanya ile işbirliği yapmak zorunda olduklarını söyleyen Hitler, «savaştan sonra toprak düzenlemeleri yapılırken Türkiye'yi zarara sokacak bir davranış izlemeyeceğini» vurguluyor, «Eğer alınacak Türk önlemleri beni zorlamazsa, herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için Alman ordusuna Türk sınırlarından uzak durmalarını emrettim» diyordu.

Hull, mesajı gönderdiği için Türk Cumhurbaşkanına teşekkür etti.

Ancak, alaylı bir sesle,

«Hitler, bu tür mesajları işgal ettiği 12 devlete de göndermişti» dedi.

Bu sözlerinin altında yatan anlam açıktı.

Hull, tutanağı şu cümleyle bağladı: «Bu sözlerim üzerine büyükelçi de güldü» *(ABD arşivi: 1939/9148)*.

Bu arada MacMurray, Londra'dan Donnovan'ın verdiği bilgiyi Menemencioğlu'nun doğruladığını bildiriyordu.

GİZLİ TÜRK ŞİFRELERİ

Saraçoğlu, «özenle gizlenen» Kıbrıs gezisinden döndü; 21 Mart 1941.

Türk Dışişleri Bakanı, Kıbrıs'ta İngiliz Bakan Eden'le üç gün süren görüşmeler yapmıştı. MacMurray «gizlenen görüşmelerle» ilgili bir çerçeve çizdi, «Sansasyonel varsayımlara karşın bu görüşmede yeni hiçbir program ele alınmamış, daha önceki planlar üzerinde» konuşulmuştu *(73 sayılı telgraf)*.

MacMurray İngiltere'nin zaferi için tüm maddi olanaklarını harcamaya kararlı olan ABD temsilcisinden, İngiliz meslektaşının, Kıbrıs görüşmelerinin içeriğini «gizlediğini» yakınarak yazıyordu.

Ama, MacMurray'ın «başka kaynakları» vardı, buralardan aldığı bilgiye göre, Kıbrıs'ta Türkiye - İngiltere ve Yunanistan arasında stratejik bir değerlendirme yapılmıştı. Sonuçta, «Türk topraklarına bir saldırı yapılıncaya ve Türk ordusunun tümü teçhiz edilip hava alanları geliştirinceye değin Türkiye'nin savaşa girmemesi» kararlaştırılmıştı.

Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi de ABD'liye yakınıyordu:

Türkiye'nin ülkesine «aktif yardım» yapmayacağını duymuştu. Üzüntülüydü. Ne de olsa bir diplomattı Yunanlı ve «Ama haklı Türkiye» diyordu. Menemencioğlu ise, Türkiye'nin neden Yunanlıların yanında savaşa girmeyeceğini MacMurray'a anlatıyor, «böyle bir savaş Türkiye'nin elindeki kısıtlı güçlerin israfı» olur diyordu.

Saraçoğlu - Eden görüşmesinin içeriğini sonradan öğrendiği için telgrafın geciktiğini belirtip Washington'dan özür dileyen MacMurray, aldığı bilgilerden sonra, «Türk politikasının değişmediği yolundaki yargısının pekiştiğini» Amerikan dışişlerine bildiriyordu: Türk sınırlarına bir saldırı olmadığı sürece... Türkiye, savaş dışındaydı.

Bu arada MacMurray, savaş içi casusluğun belirgin örneklerinden birini öğrenmiş, merkeze bildirmişti: «Almanlar, Türklerin gizli şifrelerini çözmüşlerdi...» *(67 sayılı telgraf)*.

Birkaç gün sonra da Türk Büyükelçisi, Washington'da Hull'a gidiyor, «geçen hafta gizlice verdiği Hitler'in mesajına İnönü'nün yanıtını getirdiğini» söylüyordu. Bu bilgiler, sadece ABD ile İngiltere'ye verilmişti. İnönü karşı yanıtında Hitler'e, Türkiye'nin bir saldırıyı önlemek için barışçı siyaset izlediğini bildiriyor, sınırlara yapılacak herhangi bir saldırıya karşı Türk «azmini» dile getiriyor, bu kararlılığın İngiltere ile yapılan antlaşmayla da doğrulandığını belirtiyordu. Balkan Antandının, bölgede barışı korumayı amaçladığını, Almanların da burada barış istediğini bildirmesine dikkatlerin çekildiğini söyleyen İnönü, «Balkanlarda Türkiye ile Almanların ortak görüşe sahip olduğuna» değiniyordu.

İnönü, bir yargısını da özenle açıklamıştı: Almanlar, Türk topraklarının bütünlüğüne, ülkenin bağımsızlığına özen gösterdiği sürece, Türk - Alman askerleri karşı karşıya gelmeyeceklerdi!

Türk Büyükelçisinin gizliliğe bu denli önem vermesini göz ardı etmeyen Hull, gösterilen güvene teşekkür ediyor, «bu tür fikir alışverişlerinin sürmesini» diliyordu *(Arşiv no: 740.0011)*.

Washington'daki gizli bilgi alışverişleri sürerken, Moskova'nın Türkiye ile ortak bildiri yayımlanmasına istekli göründüğünü —aynı gün— MacMurray öğreniyordu.

Ortak bildiride, Türkiye bir savaşa girerse Sovyetler Birliği'nin de saldırıya geçeceği yolunda başında yer alan haberlerin doğru olmadığı açıklanacaktı.

Basındaki haberler Sovyet Hükümetinin tutumuyla çakışmamaktaydı. Türkiye saldırıya uğrarsa, Moskova'nın yansızlığına güvenebilecekti. Tersi bir durumdaysa, Moskova da Türkiye'ye güvenebilirdi *(79 sayılı telgraf)*.

Bu haber de nereden çıkmıştı, İngilizlerin ta Washington'a uzanan «baskı istekleri» meyvesini veriyor muydu? Çünkü MacMurray 25 Martta acele bir telgraf hazırlıyor, «Kıbrıs görüşmelerinde Türklerin, Yugoslavlarla yeni bir anlaşma için 'zemin yoklaması' yapmayı kabul ettiklerini» öğrendiğinden söz ediyordu. İki ülke arasında bir anlaşma olur ve Selanik'e herhangi bir saldırı yapılırsa, Türkler bunu bir savaş koşulu değil, hayati bir durum kabul edeceklerdi.

Telaşa gerek yoktu: MacMurray daha sonra öğrendi ki, Türkiye Yugoslavya'daki elçisine «sonuç vermeyecek bir talimat» gönderivermişti *(80 sayılı telgraf)*.

Türkiye ile ABD arasında «askeri gereksinimlerin karşılanması» ile başlayan yakınlaşma sürüyor, tırmanma belirtileri gösteriyordu: 26 Martta Bakan Yardımcısı Welles, Ertegün'e, «Türkiye'ye verilecek obüslerin İngiltere eliyle ulaşacağını» bildirmişti.

MacMurray ise Bakanına «Türk yetkililerinin, Almanların Yugoslavya'ya saldırmasına çok kızdıklarını» bildiriyor, ama «Ankara'nın yansızlığını korumayı sürdüreceğini» ekliyordu *(90 sayılı telgraf)*.

DİPLOMASİ DEHLİZLERİNDE BİR GÜN

Nisan ayı başlarında, MacMurray'ı ziyaret eden ünlü Türk siyaset adamı Rauf Orbay,

«Türk Hükümeti bütün kalbiyle İngiltere'ye bağlanmıştır. Bu politikanın yanlışlığı üzerinde çeşitli fikirler olsa bile, Türk Hükümeti bu karardan dönemez. Bu nedenle İngiltere'nin zafere ulaşması için elinden geleni yapma kararlılığı içindedir» dedi.

MacMurray'a göre, Orbay —o günlerde— siyasal açıdan «gölgede» durmasına karşın, İnönü'nün «kişisel danışmanı» idi ve onun, kimi düşüncelerin İngilizlere ulaşması için ABD kanallarını kullandığına inanıyordu. MacMurray'a —sanki kişisel fikirleriymiş gibi— Türk politikasını açıklamıştı.

Orbay, «Türkiye'nin elinde yetersiz malzeme olduğunu bilen İngilizlerin, sınırları dışında başarılı bir harekette bulunamayacağını bilmeleri gerektiğini» MacMurray'a anlatıyordu.

«Bu olasılık ortadan kalktığına göre» diyordu Orbay, «Türkiye'nin müttefiklere yapacağı en büyük yardım, toprak bütünlüğünü saklı tutabilmektir.» Orbay'a göre, İngilizler ve hatta Fransızlar, bu görüşü uzun süredir yanlış anlamışlardı. İki batı ülkesinin yerine getirilmeyen maddi yardım vaatlerini de anımsatan Orbay, Türklerin ancak uygun zamanda, kendileri için planlanan biçimde savaşa girebileceğini söylüyordu.

Türkler, İngilizlere gücenmişlerdi: İngilizlerin Türk bağlılığından kuşku duymaları yol açmıştı buna. Daha kötüsü, Londra yalnızca «Türkleri savaşa sokma fikrini» benimsemişti. Eden ve Dill'in Ankara'yı ziyaretleri Londra için düş kırıcı olmuştu. Ama hiç değilse bu görüşmelerde fikirler açık seçik söylenmiş, aktif Türk askeri bu desteğin sınırlarını çizebilmişti. Daha önceki kuşkuların ortadan kalkmasına yardımcı olmuştu. Bu görüşmeler, İngilizlerin Türkiye'

nin askeri olanaklarını anlamalarına, hatta Balkan bölgesindeki herhangi bir harekette belirli, fakat oldukça «pasif» rol oynamaları kararına yol açmıştı.

«Rauf Bey» kendisiyle bir «dost» olarak konuşmaya gelmişti.

Eden'in ziyaretinden sonra, Londra'nın Türk askeri gücünü —Yugoslavya sorunuyla— yeniden müzakereye açmasıyla MacMurray'ı görmeye karar verdiğini de sözlerinin arasına sıkıştırmıştı Orbay.

Rauf Beye göre —MacMurray böyle diyordu— İngilizlerin bu çabaları Türk ordusunun savaşı yitirmesine, ülkenin harap olmasına, Almanlar karşısında tek engel ortadan kalkacağı için Ortadoğunun Mihver'in eline geçmesine neden olabilirdi. Evet, İngilizler zorlayabilirdi Türkiye'yi, ama bu sonuçları göz önünde tutmak koşuluyla...

MacMurray bu görüşmenin ertesi, hemen Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na gitti.

«Rauf»un söyledikleriyle Saraçoğlu'nun yapacağı açıklamaların biribirine uyup uymadığını saptayacaktı.

Saraçoğlu,

«Türkiye'nin, Trakya sınırında 5 kadar Bulgar, 10 kadar da Alman tümenini bağlamak suretiyle üzerine düşen görevi yaptığına inanıyorum» diyordu.

Saraçoğlu, son gelişmeler karşısında biraz kuşkuluydu. Klasik politikalarını anlatıyor, «ülkesini savunma konusundan her zamankinden daha kesin bir dille» söz ediyordu.

MacMurray, «Türkiye ile Yugoslavya'nın birbirini desteklemek için yapacakları herhangi bir şey var mı?» diye sorduğunda, Saraçoğlu duvarda asılı büyük haritada Makedonya'yı eliyle gösterdi:

«Şimdi söyler misiniz» dedi, «buradaki Türkler, 'oraya' nasıl yardım edebileceklerdir?»

Ama MacMurray, Yunanlılarla İngilizlerin Yunanistan ve Trakya'da yaratacakları boşluğa girmemenin Türkler için iyi bir strateji olmadığını söylediğinde, Saraçoğlu isteksizce yanıt verdi. Türk Hükümetinin varolan koşullarda böyle bir davranışı uygun görmediğini söylüyordu. Elçi, Saraçoğlu'nun sözlerinin içten olduğuna inanmıştı.

MacMurray için bütün bu görüşmeler, İngiliz meslektaşıyla yapacağı konuşmalardan sonra daha değerli olabilirdi.

Hugessen de, ABD Büyükelçisinin saptadıklarına koşut bazı saptamalar yapmıştı.

Kişisel görüşü, Ankara'ya gelen çeşitli İngiliz heyetlerinin ortak anlayışı şuydu: Türk ordusunun durumundan kaynaklanan askeri siyaseti herkes onaylıyordu.

«Ne çare» diye yüksek sesle düşünüyordu Hugessen, «böyle olmasına karşın Londra'daki yetkililer, İngiltere - Yunanistan ve Yugoslavya arasında kurulan birliğe Türklerin katılmasını, sembolik de olsa Yunanistan'a 'birkaç tümen' göndermesi için Ankara'nın kandırılması yollarının aranmasını istiyorlardı.»

Bu tutumu Ankara'daki diplomatik ve askeri çevreler onaylamamıştı. Bu baskılar Türklerin inadını kışkırtacaktı. Aynı çevreler bu öneri yerine, Türklerin «kendi çıkarları için bir şeyler yapmasının» daha doğru olacağını öğütlüyorlardı.

MacMurray onca görüşmeden sonra, «Türklerin 'kenarda kalma' siyasetinin geçerli hale geldiğini» saptayan görüşünü değiştirmemişti.

MacMurray, bir kez daha Saraçoğlu'na gitti. Alman - İtalyan ortak bildirisinden sonra Türk siyasetinde hiçbir değişiklik olmadığını gösteren bilgiler aldı.

MacMurray, Saraçoğlu'na Türk Hükümetinin Selanik'e herhangi bir kaynaktan yapılacak saldırıyı 'savaş koşulu' olarak karşılayacağı yolunda —daha önce— verdiği güvenceyi anımsattı.

«Bugüne kadar Saraçoğlu ile yaptığım görüşmelerde...» diyordu MacMurray:

«...İlk kez değişik bir davranış gösterdi. Daha önce verilen böyle bir güvenceyi anımsamadığını bildirdi... Böyle bir saldırının 'hayati tehlike' olduğunu söylemeyecek kadar kaçamak davrandığını gördüm...»

«Sonradan öğrendim ki,» diye sürdürüyordu MacMurray,

«Saraçoğlu, Yunan ve Yugoslav elçileriyle de aynı ilgisizlik, herhangi bir söz vermekten kaçınan 'kayıtsızlık'

içinde konuşmuş. İngiltere, Yunan ve Yugoslav büyükelçileri bu 'pasif' tutumu, Türkiye'nin daha önceleri ortak amaçlar olarak kabul ettiği kimi ilkelerden vazgeçmesi biçiminde yorumlamışlar. Huzursuzlukları ciddi boyutlarda.»

Tabii, Orbay'ın söylediklerini MacMurray, İngiltere Büyükelçisine aktarmıştı.

Hugessen, rica ediyordu...

Meslektaşını kıramadı MacMurray, Orbay'la bir görüşme daha yaptı.

8 Nisan günü Rauf Beye, «kişisel görüşü» olarak «İngiltere'nin Türkiye'den askeri harekete geçmesi konusunda hiçbir şey beklemediğini» söyledi. Eden'in Türkiye'ye müttefik olarak verdiği güvencelere bağlı olduğunu ekledi.

«Fakat, Türk resmi kaynaklarında ve basında da görüldüğü gibi, müttefiklere karşı Türkiye'de 'ani bir soğuk tutum' hissediliyordu.» Bu saptamayı örneklerle pekiştirmeye yönelen MacMurray, özellikle son günlerde Türklerin büyükelçiler düzeyinde «gizliliği koruyarak» bilgi vermediğini söyledi.

Bu tutumu, ABD Hükümetinin hiçbir «zorunluluğu olmadığı halde» Balkan ülkelerine verdiği güvence ile kıyasladı.

Rauf Bey, «bu tür eleştirilerin yıpratıcı olduğunu» söyledi. «Söyleyin Mr. MacMurray» dedi, «ne gibi yapıcı adımlar atılabilir?»

MacMurray, «daha ciddi öneriler yapma konumunda» olmadığını bildirdi: Ancak Türk Hükümetinin, hiç değilse dostlar arasında siyasal açıdan ilgisizlik ya da soğukluk yaratacak olumsuz tavırlar takınmasının büyük 'psikolojik' tehlikelerini göz önünde bulunduracağına olan umudunu da koruyordu.

Rauf Bey, başka bir öneride bulundu: Eğer İngilizler Türklerin bağlılıklarından kuşkuya düştülerse, Büyükelçi Hugessen, Cumhurbaşkanı İnönü'yle görüşüp aklındaki bütün pürüzlerden kurtulabilirdi.

Rauf Bey,

«Bu görüşme, eğer fikir ayrımları varsa, karşılıklı güvensizliğe düşmeden önce çözümler sağlayabilir» dedi.

BİR ELÇİ ASKERİ DURUMU DEĞERLENDİRİYOR

MacMurray, «Rauf Beyin salık verdiği yöntemi 'derhal' yerine ulaştırmıştı.»

Oturdu, Ankara'daki durumu özetlemeye başladı:

— Türkiye «kesinlikle» savaşa girmeyecekti. Saldırıya uğrarsa elindeki olanaklarla «belki yetersiz, ama cesaret ve inatla savaşacaktı.»

— Savaşırsa Polonya gibi herhangi bir hattın ya da kentin tutulmasına benzer anlamda askeri hareket yapmayacaktı. Bulgar sınırındaki Çakmak hattı ya cepheden kırılabilir, ya da Yunan Trakyasından gelecek birliklerle çevrilirse, Türkler Çatalca hattı diye bilinen ikinci hatta çekilecekler, daha sonra da İstanbul ve Çanakkale Boğazlarındaki mevzilere gireceklerdi. Hatta olasıdır ki, Anadolu'nun içlerine çekilerek düşmanı «rahatsız edecek» savaşları sürdüreceklerdi.

— Bu durum, eğer İngilizler askeri malzemeyle ilgili vaatlerini yerine getirmiş olsalardı, farklı olabilirdi. Fakat Türkler, ordularının donanımı için Fransızların hiçbir şey yapmamalarını, İngilizlerin de «bir ölçüde» yapabilmelerini kırgınlık göstermeden kabul ediyorlar.

— Ordularının akıl almaz ölçülere varan ruhsal durumuna karşın, askeri güçlerini modern savaş kurallarına ve koşullarına göre kullanmak üzere düzenliyorlar. Gerçekte yapabileceklerinin ötesine taşan isteklerle «ikna edilmek» istemiyorlar.

MacMurray, «bir bölüm aydın 'dostlarının' tersine inancını» yazıyordu:

«Türk ordusunun üzerine bir savunma görevi düşünceye kadar Türkiye'nin 'yansız kalma' kararının çok akılcı bir karar olduğuna inanıyorum ve Türklerle bütün kalbimle aynı kanıdayım, onları destekliyorum» *(92 sayılı telgraf).*

MacMurray, böyle düşünüyor, böyle yazıyordu.

Ne çare İngiliz yetkilileri aynı yargılarda birleşmiyor, yapılan uyarıları dinlemiyorlardı.

İngiltere Büyükelçisi, Türk Hükümetinden —MacMurray'ın telgrafını gönderdiği aynı gün— İtalya ve Almanya ile ilişkileri kesmesini, bu iki ülkenin Türkiye'de bulunan vatandaşlarının ya enterne, ya da sınırdışı edilmesini «resmen» istemişti.

Yugoslav Hükümeti de Bulgarların sınırlarına yapılan saldırıya katıldığını, bu nedenle Türk Hükümetinin Balkan Antandı uyarınca yükümlülüklerini yerine getirmesini —Büyükelçisi aracılığıyla— Ankara'ya bildirmişti.

ABD elçisi «öte yandan» da haber alıyordu: Almanya Büyükelçisi von Papen, başlayan yeni askeri hareketin Türkiye'ye karşı olmadığını içeren Berlin güvencesini Türklere iletmişti.

Türk Hükümeti de Yugoslavya ve Yunanistan'daki askeri harekete katılmayacağını von Papen'e açıklamıştı.

MacMurray, gece yarısı bu bilgileri Washington'a taşıdı *(93 sayılı telgraf)*.

Türkiye'nin şu ya da bu nedenle savaşa girmemesi, batı çevrelerinde, ilgili devlet merkezlerinde huzursuzluk yaratıyor, Ankara'yı etkileyeceği sanılan yeni baskı yöntemleri araştırılıyordu.

VARSAYIMLAR...

Washington da merak etmişti...

Hull, Ankara'ya, «Washington'daki Yugoslav elçisinin Balkan Antandı gereğince Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini» söylediğini, bu konunun araştırılıp sonucun bildirilmesini buyurdu.

Berlin, ABD İşgüderi Morris ise, Ankara'dan önce Türk Büyükelçiliği müsteşarından aldığı bilgiyle Washington'un merakını gideriyordu:

«Türkiye, bu antant gereğince neden savaşa girsin?.. Biz, bu ülkelerle bir 'Balkan savunma anlaşması' yapmak istedik. Ancak kabul etmediler. Eğer böyle bir savunma anlaşması yapılsaydı, işte o zaman, tam beş milyon asker Balkanları koruyacaktı» *(1376 sayılı telgraf)*.

Doğrulayıcı bilgiler MacMurray'dan ulaştı:

11 Nisan, akşamüzeri MacMurray, «Türkiye'de hava değişiyor» diyordu. «Basın dahil yetkili çevreler, Balkan ülkeleri daha önce bir savunma paktını kabul etselerdi, bugün durum böyle olmazdı, gibisinden sözler söylüyor, yazılar yayımlıyorlardı.»

Ama, «Değişiklik sadece bu yönlerde değildi.» MacMurray'ın öğrendiğine göre, Trakya'da ve hatta Bandırma üzerine kadar Alman keşif uçaklarının gelmesine «resmen» izin verilmişti. Ama, bu haber sorulduğunda Türk yetkilileri, «asla böyle bir şeyin» olmadığında birleşiyorlardı.

«Alman yanlısı» bu görüntüler, müttefikleri şimdi «biraz kuşkuya düşürmüştü.» Kuşkunun kaynağı ise, «Türkler kendi güvenliklerini düşünerek müttefikler lehinde hiçbir harekete geçmezler» biçimindeki söylentilerdi.

Fakat MacMurray'ın yargısı kesindi: «Belirtmem gerekir ki, Türkiye'nin Mihver'e yöneldiğini gösteren hiçbir belirti yok!»

12 Nisan başka bir «değişiklik» getirdi:

Hugessen, İnönü'yü görmüş, yaptığı konuşmadan «tatmin olarak» ayrılmıştı. Daha önce Saraçoğlu ile konuşurken Türk davranışında son zamanlarda görülen soğukluktan ve ilgisizlikten yakınmıştı. Türkiye'nin Mihver'e yöneldiği yolundaki söylentilere değinmişti.

Saraçoğlu, aynı içtenlikle yanıtlamıştı: «İngilizler, İtalya ve Almanya ile ilişkilerimizi kesmemizi istedi. Eden, askeri yardım vaatlerinin hiçbirini yerine getirmedi. Tabii, Türklerde de Londra'nın Türkiye'yi savaşa sokmaya çalıştığı kuşkusu belirdi.»

«Türk», söylentilerde değinilen saldırmazlık paktı önerisinin henüz Berlin'den gelmediğini, ancak «böyle bir önerinin gelebileceğini sandığını» sözlerine eklemişti.

İlk kez, batılılar bir Türk resmi yetkilisinden Almanya ile Türkiye arasında bir saldırmazlık paktı imzalanacağına değinen cümleler işitiyorlardı.

Hugessen'in İnönü ile yaptığı konuşmaya Saraçoğlu ve İngiliz Generali Cornwall da katıldı.

Daha başlarda ortak çıkarlarda anlaşmaya varıldı. Hemen arkasından askeri durum konuşmalara egemen oldu, savaşta beklenebilecek gelişmeler görüşüldü.

Trakya'daki savunma hatlarını «görmekten» yeni dönen Cornwall, Meriç sularının alçalmasından sonra şimdi Dedeağaç'ta bulunan Alman zırhlı tümenlerinin Çakmak hattına saldırabileceğini, arkadan kuşatılacak bu hattın böylece bir «tuzak» haline dönüşebileceğini, Türk birliklerinin şimdiden Çatalca hattına çekilmesinin daha doğru olacağını anlattı.

Trakya'da bir askeri hareket olursa, İngiliz birliklerine komuta edeceği sanılan Cornwall, günün koşullarında Türkiye'nin savaşa katılmasının «süratle gelecek bir felaket» olacağını, Türkiye'nin savaşa girişinin en azından gelecek yıla bırakılması için her türlü çabanın gösterilmesi gerektiğini anlatıyordu.

MacMurray, «İşittiğime göre» diyordu, «İngilizlerin savaşa girmeleri için Türklere baskı yapmasını sağlamak

amacıyla burada olan Yugoslav subaylar da Cornwall'la aynı kanıda olduklarını belirtmişler.»

Yunan elçisi de bir konuda rahatlamıştı: Türk topraklarına sığınmış olan Yunanlı görevlilerle polislerin Alman ileri kuvvetleriyle sınır arasındaki tarafsız bölgeye geçebilmeleri için Türk makamlarından güvence almıştı *(98 sayılı telgraf)*.

Berlin'den Morris, tam bu sırada Washington'a bir «müjde» verdi:

von Papen, Berlin'e geliyordu! Morris'e göre, bu ziyaret, Türklerin Almanlarla bir pakt imzalaması için düzenlenmişti, Ortadoğuda değişen askeri ve stratejik durum, Türkler üzerinde Alman baskısını başarıya ulaştırabilirdi *(1479 sayılı telgraf)*.

18 Nisanda «Türklerin morali düzelmiş görünüyordu.» Basında çıkan yorumlar hem siyaset adamı, hem de yazar olan kişilere aitti. Yorumlar daha çok «bir yeri» suçlar gibiydi; Akdeniz'deki durumu. Balkanlardaki durumun buradaki ülkelerin askeri bir pakt istememelerinden kaynaklandığı hâlâ belirtiliyor, İngiltere ve ABD'nin hâlâ Yugoslavya ve Türkiye'ye gereken askeri malzemeyi vermediğinin önemli etken olduğu yazılıyordu.

Fakat, «Türkiye, ABD'den ne tür askeri malzeme istediğini o güne dek söylemiş değildi» *(MacMurray - 101 sayılı telgraf)*.

Tabii, Almanya ile yapılacak saldırmazlık paktı, kulisin güncel konusuydu.

26 Nisanda ABD'nin Berlin'deki işgüder «adamı» Morris, Washington'a, «Türk Büyükelçisinden öğrendiğime göre, von Papen Hitler'le birkaç görüşme yapmasına karşın, Türkiye'ye uygulanacak politika hakkında 'kesin bir ipucu' öğrenemedi» diye yazdı *(1611 sayılı telgraf)*.

von Papen, Hitler tarafından tekrar çağrılacağını ve birkaç gün içinde yeniden Türkiye'ye döneceğini umut ediyordu.

Türk Büyükelçisine göre, von Papen içten bir Türk dostuydu, elinden geldiğince Türkiye'ye «büyük baskı yapılmamasına» çalışacaktı. von Papen'le yaptığı görüşmede Büyükelçi, «Almanların günün koşulları altında askerlerini

Türkiye üzerinden serbestçe geçirmek istemeyeceği» izlenimini almıştı.

Morris de Türk elçisine bilgi veriyordu: «Bazı kaynakların» Alman askerlerinin Türkiye üzerinden geçip geçmemesini bir koşula bağladığını anlattı. Bu kaynaklara göre, eğer Alman ve İtalyan güçleri Süveyş'e varabilirse, sorun kalmayacaktı. Mısır'da yenilen Almanya'nın, Türkiye'den «serbest geçiş hakkı» istemesi pekâlâ olanaklıydı.

«Türk», böyle bir durumda «Türkiye'nin baş eğme yerine, savaşacağını» söylemişti. Almanlar, İstanbul - Berlin arasındaki demiryolunun yeniden çalışır duruma gelmesini istiyorlardı. Eğer Almanlar gerekli malzemeyi sağlarsa Türkler bu konuda üzerlerine düşeni yapacaklardı.

Morris —Gerede için— bir not düşüyordu telgrafına: Büyükelçi uzun süredir burada hizmet görüyor, «pronazi» olmasa bile «ülkesine bir 'müdahale' dışında Almanlara karşı bir uzlaşma siyaseti izlenmesinden yana.»

Mayısla birlikte savaşın bütün cephelerde kızışacağını gösteren belirtiler yoğunlaştı. Menemencioğlu, «Türk Hükümetinin görüşünü açıklarken İngilizlerin 'kötü bir dönem' geçirme olasılığını kabul etmediğini» bildiriyordu. «İngilizlerin direnme gücüyle gelecek yıl koşulları değiştirme yeteneklerine duyulan Türk inancının sarsılmadığını» söylüyordu.

Menemencioğlu —6 Mayıs günü— MacMurray'a, «Almanların son aylarda gösterdiği başarıların Türkiye'ye karşı varolan tehlikeyi arttırdığını» vurguladı.

Almanlar hem Dedeağaç'tan, hem de Yunan adalarından Boğazlar üzerinde 'olumsuz bir denetim' sağlamışlar, ayrıca ülkenin Ege kıyılarını 'abluka' altına almışlardı. Irak'taki Alman yanlısı davranışlara son gelişmeler eklenince, Türkiye «gerek İngiltere gerekse ABD'den yapacağı askeri malzeme alımına güvenemezdi.»

«Bu nedenle 'yetersiz' olan stoklarına güvenmek zorundaydı» *(132 sayılı telgraf)*.

Menemencioğlu, bu gerekçeleri bir saldırmazlık paktı-

nın altyapısını hazırlamak için mi söylüyordu? Yoksa, olayları sadece gerçekçi bir gözle irdelemeye mi çalışıyordu.

Nitekim, MacMurray telgrafında, «Menemencioğlu'nun, eğer Almanlardan bir saldırmazlık paktı önerisi gelirse, bunu 'gerçekçi gözle' inceleyeceklerini söylediğini» yazmıştı.

Menemencioğlu bir başka ek daha yapmıştı: Almanlar, Türkiye'nin yansızlığını korumasına, toprak bütünlüğüne, siyasal bağımsızlığına gölge düşürmeyecek bir öneride bulunurlarsa Türk Hükümeti bu öneriyi dikkate alabilirdi.

Yıl 1941'di; «Numan Bey» Almanların Sovyetlere saldırmayacağını düşünüyordu.

BİR DÖNÜŞ İLE BAŞLAYAN

von Papen —15 Mayıs— Türkiye'ye döndü, hemen Saraçoğlu'na gitti.

Yunan adalarının işgali, Doğu Akdeniz'deki benzeri davranışlar, hepsi, «geçici askeri gereksinimlerden» başka bir şey değildi!. Türkiye'nin kaygılanacağı hiçbir şey yoktu. Hele bir savaş bitsin, hele barış görüşmeleri başlasın, Hitler toprak konularındaki uygulamalarda Ankara'nın fikrini alacaktı. Papen, iki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesini de istiyordu.

MacMurray, von Papen'in İnönü ile yaptığı görüşmede bu noktalara değinildiğini öğrenmişti *(151 sayılı telgraf)*.

Acaba, von Papen'in dönüşüyle başlayan «son durum» MacMurray'ın yazdığı gibi miydi?

ABD Büyükelçiliğindeki «kamuoyu değerlendirmesi» şöyleydi:

«Hitler'in 4 Mayısta Atatürk'ü öven konuşması, basında Almanya'nın Türkiye üzerinde hiçbir 'emeli' olmadığı biçiminde yorumlanmıştı. Türkiye'nin İngilizlere karşı tutumunda bazı olumsuz işaretler olduğu —etkili devlet adamlarıyla, örneğin Rauf Orbay'la yapılan özel söyleşilerde— seziliyordu. Bu değişim daha çok maddi olanaklara dayanıyordu.

Ancak, Türkler İngiliz zaferiyle toprak bütünlüğünü 'muhafaza' edeceklerine inanıyorlardı. Yansız kalarak İngiltere'nin Ortadoğudaki yararlarına hizmet ettiklerini söylüyorlardı.

İngilizlerin bir gün Türk yansızlığından söz ederken, ertesi günü Almanlarla savaşa girmesini istemesinden rahatsızlar.

Ankara'daki çevreler şöyle diyor: İngilizler Türklere, tank, top ve uçak vereceklerini vaat ettiler. Ama daha sonra bu malzemeyi yitirilecek bir savaş için alan seçilen Yu-

nanistan'a gönderdiler. Savaş orada yitirilecekse, bu malzeme Türkiye'ye gönderilemez miydi?

İngiliz donanmasının Almanlara karşı yenilgiden sonra, Yunanistan'daki askeri güçlerini tahliye etmeye uğraşmasına karşın, Ege'deki adaların stratejik değerine dikkat edilmiyordu. Adaların işgal edilmesi, sadece İngiltere'nin bu denizlerdeki eylem özgürlüğüne karşı bir 'dezavantaj' yaratmakla kalmıyor, bu sonuç aynı zamanda Türkiye'nin batı kıyılarında İngiliz işbirliğiyle hazırlandığı hava üsleri dahil, savunma hazırlıklarına da olumsuz etkiler yapıyordu.»

MacMurray, Türk kamuoyunda bu değerlendirmelerin yapıldığını belirttikten sonra kişisel yargılarını sıralıyordu:

«Türk liderleri bu büyük savaşta birdenbire Türkiye'nin küçük bir devlet olduğu, çıkarlarının dikkate alınmadığı bilincine vardılar.

Cumhurbaşkanına yakın çevreler, eğer bu tür kanılar yaygınlaşırsa İnönü'nün saptadığı İngiliz taraftarı siyasete olan güvenin, Cumhurbaşkanının kuşku götürmez liderliğinin sarsılacağını, bu sonucun 'milli birliği tahrip edeceğini' söylüyorlar.

Milliyet duyguları henüz olgunlaşmamış, fazla duygusal olan Türk halkı arasında bu olasılığın varlığı göz ardı edilemez. Sonunda Türklerin sağlam duracağına inancımı yinelerken, benim ve İngiliz meslektaşımın bu yargıda 'yalnız' kaldığımızı söylemeliyim. Görüşlerine değer vermemiz gereken birçok diplomat, Türklerin Alman baskısı altında ezileceği kanısında.

Türk kamuoyundaki gelişmelerin benim beklemediğim bir biçim aldığını 'itiraf' ederim. Fakat bunun, temel durum üzerinde bir değişiklik anlamına geldiğine henüz 'ikna' olmuş değilim» (156 sayılı telgraf).

BİR PAKT KUŞKULARI ARTIRIYOR

Mayıs ayı sonlarında, Türk basını ABD elçisinin Washington'a yazdığı «yardım konusunda Türklerden hiçbir girişim gelmiyor» kanısını —sanki— yanıtlamak istedi:

Elçiliğe göre, «Türk basınında ABD'nin Türkiye ve benzeri küçük devletlere silah yardımını ağırdan aldığını irdeleyen yakınmalar» vardı. MacMurray, resmi olmayan bu yakınmaları —basın o yıllarda Türkiye'de devlet denetimi altındaydı— hemen Washington'a iletti, gelmesi olası resmi yakınmaları karşılayabilmek için «hemen geniş bilgi gönderilmesini» istedi *(168 sayılı telgraf)*.

Fakat asıl, «öteki» sorun gündemdeydi.

İngiltere'nin kuşkuları bir ölçüde sahneye giriyordu: Türkiye'nin birden Mihver cephesine geçivermesi bütün hesapları allakbullak edebilirdi. Hele Ankara'nın Berlin'le askeri işbirliğine kadar gidecek bir 'anlayışı' kabul etmesi, esasen zayıf olduğu Ortadoğuda İngiltere'nin bütün «yararlarını» bir anda olumsuz yöne itebilirdi,

İngiltere, Türkiye'nin savaşa «fiilen katılmasını» istiyordu, bütün baskılara karşın, bunda başarı sağlayamayınca, hiç değilse yansız kalmasının savaşın yazgısında önemli bir rol oynayacağını da biliyordu.

Türkiye'yi savaşa sokamamıştı, çünkü vereceğini söylediği askeri malzemenin hemen hiçbirini sağlayamamıştı. Türk devlet adamlarının öne sürdüğü bu «sakıncalı tutumdan» sonra, Londra'nın Ankara'ya verebileceği bir gözdağı, ya da yapabileceği bir baskı kalmamıştı.

1941'lerde Alman zaferleri biribiri ardına gelirken Londra'nın bellibaşlı çabası Türkiye'nin yansız kalmasına dayalı olabilirdi. Fakat, işte bu sırada Berlin'le Ankara arasında bir «saldırmazlık paktı» olayı ortaya çıktı.

Adı bile niteliğini anlatacak olan saldırmazlık paktı, acaba Almanya ile Türkiye'nin biribirine savaş açmasını önlemeye mi yönelikti, yoksa başka «vaatler», «gizli protokollerde» yer alacak mıydı? İngiltere kuşkulanıyordu, batılı diplomatlar da Ankara'da son günlerde esen «soğuk havanın» bu olasılığa dayalı olabileceğini düşünüyorlardı.

Kuşkuları giderek büyüyünce Londra, Washington'daki Büyükelçisi —Churchill Kabinesinden önceki hükümette dışişleri bakanlığı yapan— Lord Halifax'ı, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Summer Welles'e gönderdi.

Halifax, diplomatik dille saldırmazlık paktı üzerindeki kaygılarını dile getirdi.

«Halifax, Washington'dan Türk Hükümetinin Almanlarla imzalayacağı paktın ABD kamuoyunda 'çok kötü bir etki' yapacağını Ankara'ya duyurmasını istiyordu.»

Halifax'ta, paktın anaçizgilerini gösteren bilgiler de vardı, bunları Welles'e anlattı. Ayrıca, bu konuda «Majestelerinin hükümetince» hazırlanan bir notayı Welles'e verdi:

«Majestelerinin hükümetindeki bilgiye göre, pakt taslağında Türk - İngiliz - Fransız üçlü antlaşmasıyla ilgili hiçbir 'kayıt' yoktu. Bu, İngiliz Hükümetinin kuşkulanmasına yol açmıştı.

Türk yetkililerinin Ankara'da İngiliz Büyükelçisine verdiği metne göre, Almanya ve Türkiye, birbirine saldırmaktan kaçınacaklar, toprak bütünlüklerini koruyacaklar ve 'ileride ortak çıkarlar üzerinde birbiriyle dostane danışmalar yapacaklardı.'

Majestelerinin hükümetinin yorumu şöyleydi: Türk Dışişleri Bakanlığı Alman Hükümetinden 'ısrarla' paktın dibacesine 'mevcut antlaşmaların korunduğunu' gösteren bir madde konulmasını istemişti. Almanlar istemeyerek böyle bir hükmü 'ancak dibaceye' koymayı kabul etmişlerdi. Ancak, İngiltere'ye göre Türk - İngiliz ittifakına 'açık biçimde' değinilmiyordu.»

İngiltere Büyükelçisi Hugessen, Saraçoğlu ile görüşmüş ve hükümetinin görüşlerini söylemişti:

«Aslında Almanlar, bu paktı Sovyetler Birliğine 'baskı

yapmak' için istiyorlardı. Böyle bir paktın hızla gerçekleşmesini isteyen Berlin, Türkiye'nin güneyindeki askeri durumun giderek düzeldiğini görüyor, Suriye ile İngilizler arasındaki ilişkilerin olumlu düzeye gelmesiyle yararları açısından ortaya çıkacak olumsuz gelişmeleri önlemek istiyordu. Bu sonuçlar göz önünde tutulursa, Türk Hükümeti bu paktı imzalamakta 'acele' davranmamalıydı.»

Hugessen, tıpkı Washington'da Halifax'ın söylediği gibi, «Pakt, zamansızdı, bu tür Türk - Alman anlaşması dünyada kötü bir etki bırakacaktı» diyordu:

«Majestelerinin hükümeti, Üçlü İttifakın 'özellikle' korunması gerektiğini Ankara'ya bildirmişti, bu paktı hoş karşılayamazdı» *(ABD arşivi: 1939/13013)*.

Hull - Halifax görüşmesinin yapıldığı 15 Haziran günü, akşamüzeri ABD Dışişleri Bakanından MacMurray'a bir «talimat» geldi:

Halifax'ın verdiği bilgiler Halifax adı kullanılmadan Ankara'ya, «tümüyle güvenilir gizli bir kaynaktan alınan bilgiler» diye aktarıldı. Türk ve Alman Hükümetlerinin saldırmazlık paktı için müzakerelere giriştikleri bildirildikten sonra, Washington'un «talimatı» yazılıyordu:

«Türk Hükümetine böyle bir paktın ABD kamuoyunda 'çok kötü etkiler' yapacağını bildiriniz.»

Fakat, bu talimatın dikkati çekici yanı şu cümlelerde yatıyordu:

«Türk Hükümetinin de bildiği gibi, ABD'den ödünç verme ve kiralama yasası ile çok değerli askeri malzeme almışlardır. Türk Hükümetinin siyasetindeki bir değişiklik halinde, doğaldır ki, bu yardım sürdürülemez» (90 sayılı telgraf).

Biz, sadece 1964-65'lerde Türkiye'nin antlaşmalardan doğan hakkını kullanarak Kıbrıs'a yapmayı düşündüğü askeri müdahalenin Başkan Johnson'un mektubuyla önlendiğini biliyorduk. Başkan Johnson —o sırada— Kıbrıs'a yapılacak müdahalede ABD silahlarının kullanılamayacağını «sert bir dille», hatta kaba bir üslupla bildirmiş, Türk müdahalesini önlemişti. 1970'lerde haşhaş sorunuyla başlayıp 1974'te Kıbrıs'a asker göndermemizden sonra ABD, Türkiye'ye «askeri —hatta ekonomik— ambargo» uygulamıştı. ABD'nin bu tehditleri sürüp gitmişti. Hatta, değişen koşullarda Türk - Sovyet ilişkilerinin olumlu ve ılımlı bir havaya girmesini de pek hoş karşılamamıştı.

Oysa, ne görüyorduk: «Yardım sorununu» Türkiye'ye baskı yapabilmek için daha 1941'lerde bir 'silah' gibi kullanmayı düşünmüştü. Eğer Türk - Alman paktı imzalanırsa ABD kamuoyunda doğacak «kötü yargıyı» öne sürecek, aslında Türk silah gereksinmelerini bu paktı önlemek için baskı unsuru olarak kullanacaktı. Dünden yakın yıllara dek değişen neydi ki?..

O yıllarda, elimizde silah yoktu, ekonomik durum iç açıcı değildi. Çevrede savaş... Türkiye stratejik konumunu kullanarak savaş dışı kalabilmekten başka hiçbir çareye sahip değil. Almanlarla imzalayacağı saldırmazlık paktı ise —herhangi bir değeri olmayacağını Hitler'in davranışlarından bilmesine karşın— bir süre rahat bir soluk almasını sağlayabilirdi.

Öykü değişik biçimler alarak sürdü...

MacMurray, Hull'un talimatını aldığı gün, öğleden sonra Washington'a bir telgraf gönderdi *(192 sayılı telgraf)*.

Hugessen'le görüşmüştü. Paktın dibacesinde «her iki tarafından varolan bağlantılarına üstü kapalı biçimde» değiniliyordu. Bu anlatımın, İngiltere ile olan ittifakı amaçladığını Türk yetkililer söylüyorlardı. İngiltere, birkaç haftadır Türklerin Almanlarla —gene bir yakınma— müzakereler yaptıklarını, «ancak savaş dışında kalabilmek için çaba harcadıklarını» biliyordu. İngiltere şunu da biliyordu: Türkiye'nin Eden ve Dill'le yaptığı görüşmelerde saptanan siyaset, bu girişime uygundu.

Ancak, Hugessen'in kanısına göre, bu gelişme Türk-İngiliz ilişkilerine olumsuz bir etki yapmazdı. Ne var ki, Ankara'daki «İngiliz», Türklerin Almanlarla yaptığı görüşmeler «bu noktaya» gelinceye kadar İngiltere'ye bilgi vermemelerini, istişare etme gereğini duymamalarını fazla vurgulamadan eleştiriyordu.

MacMurray, Hugessen'in hükümetinin Türklerin psikolojik durumunu göz önünde tutmadan Ankara'nın davranış değiştirdiği gibi bir yargıya varmasından, «bu paktın varsayılan Türk tutumunun ilk adımı olarak değerlendirmesinden» kaygı duyduğunu iletiyordu.

ABD Büyükelçisi de Hugessen'in yargılarına katılıyordu. O da Türklerin İngiltere'yle saptadığı ortak siyasete uygun davrandıklarını söylüyordu. Ancak, MacMurray sütten ağzının bir kez daha yanmaması için «geçen Şubatta imzalanan Bulgar anlaşması gibi Türklerin 'yanlış bir hareket' yapmaları olasılığının dikkate alınması» gerektiğini yazıyor ve «merkezi» uyarıyordu.

Fakat MacMurray, Hugessen'in varsayımına bir yerde katılıyordu:

Almanların Türklerle böyle bir pakt imzalamalarının asıl nedeni, Sovyetlere saldırma amaçlarından kaynaklanıyordu.

O sırada, Almanya'nın güneyini sağlama alarak Rusya'ya saldıracağı düşüncesi giderek gelişiyordu.

Ama, MacMurray —16 Haziranda— «Türklerin İngiltere'den kopmasına olanak yok» diye bildirdi *(195 sayılı telgraf)*.

Aynı gün, Hull'dan Ankara'ya bir başka telgraf geldi.

Hull, Büyükelçisinin görüşlerine katılıyordu, «yardım» konusundaki fikrini değiştirmişti.

«*...Türklere, saldırmazlık paktından vazgeçmeleri için bütün çabayı gösterin...*» diyordu Hull ve ekliyordu:

«*...Yardımın kesilebileceğinden Türklere hiç söz etmeyin...*»

ABD niyeti arşivlerde kaldı, ama değişmedi. O sırada «yardımın kesilmesi» sorunu yatışmıştı *(92 sayılı telgraf)*.

MacMurray edindiği bilgiyi, 18 Haziranda aktardı: «*von Papen'in dibaceyi kabul etmesinden sonra pakt metni 'parafe' edildi, yarın açıklanacak!*»

18 Haziranda Türk - Alman saldırmazlık paktı imzalanırken MacMurray, «paktı önlemek için artık yapılacak hiçbir şey kalmadığını» bildirdi. Aynı günün gecesi geç vakitlerde kısa telgrafının gerekçesini açıklayan uzun bir yazı hazırladı *(197-198 sayılı telgraflar)*.

Paktın imzalandığı gün gördüğü Saraçoğlu'na bunun İngiltere'yle olan işbirliğini zedeleyeceğini söylemişti.

Saraçoğlu, «Neden zedelensin, ya da bu anlaşma ilişkileri niçin bozsun?» demişti:

«Biz, altı hafta önce Almanlarla müzakereler başladığında İngilizlere bilgi verdik. Anlaşmanın ağırlık noktası dibacesidir.»

Batılı müttefikler bozuk, Almanlar memnundu...

ABD Berlin İşgüderi Morris, bir gün sonra geç vakit şunu bildirdi: «Pakt üzerinde Alman basınında geniş yorumlar yapılıyor. Anglosakson mekanizmasına karşın, Türk ve Alman diplomasisinin zaferinden söz ediliyor.» MacMurray ise, paktın içeriğini uzun uzadıya anlatıyor, bu arada «İngiliz Büyükelçisinin görüşmelerden pek haberli olmadığını» belirtiyordu *(200 sayılı telgraf)*.

Kısacası, İngiltere'nin, daha sonra Washington'un devreye soktuğu baskılar sonuç vermemişti. Türkler, diplomatik bir mantık içinde bildiklerini yapmışlardı.

Kuşku yok, Ankara'nın o günlerde bilemeyeceği bazı olaylar Washington'da gelişmeye başlamıştı.

19 Haziran 1941'de Dışişleri Bakan Yardımcısı Gray'den öteki yardımcı Summer Welles'e bir yazı gidiyordu *(ABD arşiv no: 867.24/162)*:

«Bakan Hull bu sabah bana, Türkiye'ye karşı ABD tutumunu yeniden gözden geçirmemizi söyledi. Bu konuda İngilizlerin görüşünü de almalıyız. Bu 'gözden geçirme' özellikle Türkiye'ye verilecek askeri malzemenin 'tercihi' konusunda olmalı, dedi.»

Bu arada Türkiye'nin «kendini anlatma» çabaları sürüyordu. Summer Welles'e gelen Türk Büyükelçisi —Ertegün— MacMurray'ın Ankara'dan gönderdiği bilgilere koşut açıklamalar yapmıştı. *«Almanlarla yapılan pakt, Britanya ile olan tüm bağlantıları tam anlamıyla korumaktaydı. İngiltere ile müzakereler sırasında danışmalar yapılmıştı. Türkiye topraklarından İngiltere'ye karşı doğrudan, ya da doğrudan olmayan hiçbir harekete izin vermeyecekti» (ABD arşivi: 762.6711/17).*

Hugessen de —MacMurray'a— paktın «İngiltere ile varolan Türk ittifakını ortadan kaldırır anlama gelmediğini» söylüyordu *(207 sayılı telgraf)*.

TARİHTE SAYFA AÇMAK

22 Haziran 1941 sabahı, dünya gözlerini —savaşın yazgısını değiştirecek— yeni bir haberle açtı.

Hitler, Sovyetlere saldırmıştı.

Türk - Alman saldırmazlık paktından dört gün sonra başlayan bu savaş, batılı devletlerin «Hitler politikası»ndan kaynaklanan «beklentilerini» doğruluyordu.

MacMurray, bir gün önce Menemencioğlu'na paktı anımsatarak,

«Tarihte yeni bir sayfa açtınız» demişti.

Türk Dışişleri Genel Sekreteri, bu sözlerin etkisini hafifletmeye çalıştı:

«Askeri malzemeyi hiçbir yerden sağlayamıyoruz. Almanlar, Balkanlarda. Bize dostane ilişkileri sürdürmeyi istiyor musunuz diye sordular, pakt ortaya çıktı.»

«Ne yapabilirdik?» demeye getiriyordu.

Ama, ertesi günü MacMurray, Washington'a, paktın «olası bir Alman - Sovyet savaşının etkisiyle tasarlandığını» bildiriyor, «bu anlaşmanın doğu kanadındaki bir savaşta Almanlara güvence verdiğini» irdeliyordu. «Almanlar, Ankara'ya Sovyet tehlikesini sürekli işlemişler, Türk yetkililerinin Sovyetlerin düşman tutumuyla ilgili yargılarını pekiştirmişler ve pakt imzalanmıştı» *(280 - 212 sayılı telgraflar)*.

MacMurray bir değerlendirme yaptı, bu savaşın başlamasından sonra Türkiye'de esen rüzgârları anlattı:

Türk yetkililer, Almanya ile Sovyetler arasında savaşın başlamasını —özel söyleşilerde— sevinçle karşıladıklarını söylüyorlardı.

Bu sevinç —onların deyimiyle— «iki gangsterin uzun bir mücadele sonunda birbirlerini yiyerek yorgun düşecekleri» umudundan kaynaklanıyordu.

Aydın çevrelerde ve halk arasında bu yargı yaygındı.

«Türk basını yorumlarında yan tutmuyor. Ancak yorumlarda Hitler'in son konuşmasında söylediği Sovyetlerin Boğazlarda üs isteğine dikkati çekiyorlar. Türkiye'nin 20 yıldır içtenlikle dostluğunu sürdürdüğü, ilişkilerini tam bir güvene dayandırmak için elinden geleni yaptığı bir ülkenin bu davranışlarına duydukları 'öfkeyi' dile getiriyorlar.

Ancak basın, bu savaşta Türkiye'nin yansızlığını açıkladığını bildiriyor, ne var ki gelişmelerin özenle izlenmesi gerektiğine değiniyor. Yorumcular, savaşın sonucunu söylemekten özellikle kaçınıyor, 'Bunu zaman gösterecek' diyorlar. Birkaç gazete ise, Sovyetlerin bugüne kadar yaptığı hataların bedelini ödediğini yazdı. MacMurray —basında görülen— bu hataları sıralıyor:

Sovyet liderleri, emperyalist ülkeler arasında uzun sürecek, özellikle Almanya'yı zayıflatacak bir savaş öngörüyorlardı. Bu savaş sonunda Sovyetler Birliği 'güçlü devlet' olarak kalacaktı. Sovyet siyaseti, Almanya'nın 'karşısına geçen devletleri' yenmesine izin verdi. Şimdi de Sovyetler Birliği Almanya'ya karşı koymada tek başına kaldı.

Bir Türk yazarı, 'Sovyet savaşı' saldırmazlık anlaşmalarının ne denli değersiz olduğunu kanıtladı diye yazıyordu» (217 sayılı telgraf).

Ne çare, Moskova'nın resmi haber ajansı Tass, —Steinhardt'ın bildirdiğine göre— savaşın üçüncü gününde, «Sovyet Hükümetinin Boğazlar ve Bulgaristan üzerindeki emellerini açıklayan Hitler'i yalanlıyordu.»

ALMAN BELGELERİ NE DİYOR?..

Olayların akışı bu noktaya gelince ABD kaynaklarının yanı sıra bazı konularda Alman arşivindeki belgelere de bir göz atmak yararlı olabilir.

Ankara, Hitler'in saldırgan davranışlarından «rahatsızlık» duymakta haklıydı. Alman «Führer»inin sözlerine inanmamakta da!..

Hitler, Büyükelçi von Papen aracılığıyla 1 Mart 1941' de Türkiye'ye güvenceler gönderiyordu. *«Almanya'nın Balkan politikası ve savaşı, Türkiye'ye karşı değildi. Balkan savaşı Yunanistan'da bulunan İngilizlere karşı açılmıştı» (Alman Dışişleri Bakanlığı arşivi, belge no: 172638 - 39-40).*

Oysa, Hitler'in buyruğuyla hazırlanan «Türkiye'nin işgaline ait gizli buyruklar» savaştan sonra ortaya çıktı...

28 Ekim 1940 tarihini taşıyan birinci belge, «Bulgar ordusunun Türkiye'nin Trakya bölümünü nasıl işgal edeceğini» gösteriyordu. Saldırının amacı, «Olanaklar elverdiğince çabuk biçimde Boğazların alınması ve Türk askerlerinin bütünüyle savaştan tecrit edilmesi» idi.

İkinci belgede, Türkiye'ye saldırı tarihi de saptanmıştı: 10 Nisan 1941!

Türkiye'ye saldırı iki aşamada planlanmıştı. Alman «Führer»inin Wehrmacht'a —Alman genelkurmayına— gönderdiği buyruğa göre, Yunanistan'a yapılacak saldırıda bazı bölgeler azaltılacak, Yunanistan ile birlikte Türkiye'ye de saldırılacaktı. İkinci plana göre, Yunanistan'daki gruplar yeniden düzenlendikten sonra saldırı, 10 Nisan 1941'de gerçekleşecekti. Türkiye'ye saldırdığı zaman, Yunanistan' daki hareket dört gün önce sona ermiş olacaktı.

Öte yandan, Almanya ile yapılan paktın «ilk taslağında» saldırmazlık ilkesi başta geliyordu, ancak «Ekim 1939'

da imzalanan Üçlü İttifaktan» rastlantısal bir karakter taşıyan, Türkiye'yi dışardan gelecek saldırılardan korumak amacıyla imzalanan bir anlaşma diye söz ediliyordu. Bu nedenle, 1939 anlaşması hükümlerinin yürürlükte kalması kabul ediliyordu.

Asıl önemli yan, pakta ilişkin «gizli protokollerdi.»

Bunlara göre:

Alman Hükümeti barış görüşmeleri sırasında özellikle şu noktalarda Türkiye'nin isteklerini destekleyecekti:

a) Trakya'da Edirne'nin batısında bir sınır düzeltmesi.

b) Ege Denizi'nde Türkiye'ye yakın adalar.

c) Montreux Antlaşmasının değiştirilmesinde Alman desteği.

Ayrıca, «askeri hareket, Türkiye'nin güney ve doğu sınırlarına yaklaşırsa, Almanya, Türkiye'nin bu bölgelerdeki politik ve ekonomik yararlarını göz önünde» bulunduracaktı. Gizli protokoller Türk - Alman anlaşmasını tamamlayıcı içerikte olacaktı.

von Papen bu taslaktan sonra Berlin'e gönderdiği şifreli telgraflarda Irak için bazı askeri malzeme aktarmalarından söz ediyor; Saraçoğlu'nun, İran ve Afganistan'a gidecek malzemeye hiçbir karşı koyma isteği göstermediğini, bildiriyordu. Gerektiğinde askeri malzeme ve askerlerin Montreux Antlaşmasındaki sınırlamaları aşmadığı sürece, Boğazlardan geçmesine Türkiye'nin ses çıkarmayacağını da Berlin'e iletmişti von Papen *(Alman Dışişleri Bakanlığı arşivi, belge no: 172872-73-74-75-76-77)*.

Türk - Alman paktı geciktikçe, Ribbentrop'un sabrı taşmıştı. 4 Haziran 1941 sabahı saat 07.00'de von Papen uyandırılıyor, Reich Dışişleri Bakanından gelen bir telgraf önüne konuluyordu.

Ribbentrop, «...Bu Türkler, kendilerini ne sanıyor, Osmanlı İmparatorluğu mu?» diye Büyükelçiyi haşlıyordu. «Avrupa'nın efendisi olan Almanya'yla» bu denli oynamayı bir türlü kabul edemeyen Ribbentrop, barışta Türkiye'ye vaat edilen yeni sınırlar konusunda değişken bir üslup kullanıyordu.

von Papen'in 12 Haziran 1941'de çektiği telgraf daha ilginçti:

«...Saraçoğlu bana dedi ki: 'Türkiye gizli protokolde isteklerinin yazılmasını minnetle karşıladı. Bu anlaşma sonucunda Almanya ile Türkiye arasındaki dostluğun kurulmasıyla, Alman devletinin sonradan Türklerin isteklerini göz önünde tutacağını umut ediyor. Fakat bu durumda bir gizli protokol imzalamak istemiyor'...»

Oysa, von Papen'le yapılan görüşmelerde «Türkiye üzerinden Irak'a silah aktarılması» 27 Mayıs 1941 günü an sorunuydu. İngiltere'nin —bu arada ABD'nin— sert çıkışları sorunun karara bağlanmasını engelledi. von Papen'e Saraçoğlu daha önce, «Eğer anlaşmayı imzaladığımız zaman İngilizler bizimle ilişkilerini keserlerse hayret etmeyeceğim. Bu durumda Türkiye hiçbir bağlantıya giremeyecek ve dünya kamuoyunda sözünde durmayacak bir ülke olarak görülecek» diyordu.

Ama, Türkiye «transit geçecek silahlar», öteki sınır düzeltmeleriyle ilgili gizli protokolleri imzalamadı.

Türk - Alman paktı yalın bir saldırmazlık paktına dönüştürüldü.

TÜRK ASKERİ İSTEKLERİNDE İLK LİSTE

(ABD arşivi, 867.24/150 —28 Haziran 1941— saat 19.00)
Summer Welles'ten, MacMurray'a:

«Türkiye'ye bugüne kadar gönderilen malzemenin listesini —bilginiz için— veriyoruz. Ancak, bu listedeki yardımlar Türkiye'ye varmamış olabilir. Washington'daki Türk elçisi, 'batı dünyasında ABD'den yardım alan, yansız siyaset güden tek ülkenin Türkiye' olduğunu söylüyor. Türkiye'nin hiçbir ödeme yapmadığı askeri malzemenin listesi şu:

50 tane 155 mm. lik obüs. Bu malzemenin 'barut hakları' (1.290.000 dolar).
200 tane 2,5 tonluk kamyon.
50 tane obüs çekecek römork.
1500 tane demir kazık çakmaya yarar araç (Bu ek malzemenin değeri 500 bin dolardan fazladır).

Bunlara ek olarak Türkiye'nin yeni 35 başvurusu inceleniyor. Bunlar arasında 520 bin tane 155'lik obüs cephanesi vardır. Ötekiler:

67 bin tane siper kazma aracı.
406 tane 7-9 tonluk kamyon.
108 tane 75 mm. lik top.
300 tane yarım tonluk kamyon.
50 tane su tankı taşıyan kamyon.
7 bin tane sahra telefonu.
6500 metrelik telefon teli.
900 tane kamyon ve otomobil lastiği
Ve...
1200 tane topçu katırları için semer!..»

«Belki bunlardan daha önemlisi» diyordu yazı, *«sadece saldırıya uğrayan ülkelere gönderilen ancak Türkiye'den gelen uçak ve parçaları, kimyevi malzeme, metal gibi bazı malzeme istekleriydi.»*

Türk Büyükelçisi, bu tür malzemenin ABD'den satın

alınmasına izin verilmesini istiyordu. ABD ise, bu malzemenin Türkiye'ye ihracı konusunda henüz kararsızdı.

...Ve Welles, «Türkiye'ye, birçok ülkeden çok daha olumlu davranış gösteriyoruz» diyordu. Dışişleri Bakan Yardımcısı bu, «yardımlardan sonra, hele tanınan ayrıcalıklar göz önünde tutulursa, Türkiye'nin Mihver'in baskılarına dayanacağını, gerekirse savaşacağını, İngilizlerle ittifaka bağlı kalacağını —verilen demeçlerden daha fazla— vurgulayacak davranışlar sergilemesi gerektiğini» özenle belirtiyordu.

Savaş boyunca hem Almanya'nın, hem de İngiltere ve ABD'nin yakından ilgilendiği «krom sorunu» bu sırada yeniden gündeme geliyordu. Savaş malzemesi yapımında önemli bir madde olan kromun Almanya'ya çokça satımı, savaşın ilk yıllarından başlayarak İngiltere'yi, giderek de ABD'yi rahatsız edecekti. Bir yandan Almanya'nın savaş gücünü zayıflatmaya; öte yandan müttefiklerin gereksinimi olan bu maddeyi Türkiye'den sağlamaya yönelik davranışlar bitip tükenmeyecekti.

Türkiye, birkaç yıl sonra krom nedeniyle, iki cami arasında kalmış beynamaza dönecek, ürettiği kromu iki «cepheye» de eşit ölçülerde satabilmek için çeşitli siyasal manevralar yapmak zorunda kalacaktı.

Welles, MacMurray'a şu öğüdü veriyordu:

«Türkiye'nin temel siyasetinin değiştiğine ilişkin ABD kamuoyunda beliren duyguları değiştirebilmek için krom sorunu, Türkiye'ye olumlu bir fırsat tanıyor.»

«Ne var ki» diye sürdürüyordu Welles, «*...Türklere, krom satışları gibi ticari işlemlerde işbirliği yaparlarsa 'yardıma devam edeceğimiz veya ödünç verme ve kiralama yasasını bir pazarlık unsuru gibi kullanacağımız' izlenimini vermemelisiniz!..*»

ABD'nin Türkiye politikasını —bir açıdan— gösteren bu yazışmalardan iki gün sonra, Welles başka bir telgrafı —önemli bulduğundan olacak— gece yarısı MacMurray'a gönderiyordu *(762.6711/12)*:

Basın, Türk - Alman anlaşması çerçevesinde İngiliz filosunun Boğazlardan geçemeyeceğini yazıyordu. Fakat Almanların Boğazları kullanabileceği anlaşmada yer alıyormuş.

«'Girit' savaşları sırasında, Alman askerleriyle dolu gemilerin Ege Adaları ve Yunanistan'daki İngiliz - Yunan birlikleriyle savaşmak üzere Karadeniz'den gelerek Boğazları geçmelerine izin verildiği anımsanmalıdır. Bu, Türkiye ve Yunanistan'ın kışkırtmamalarına karşın, çıkacak bir savaşta kendi topraklarından düşman askerlerinin geçmelerini engelleyeceklerine, yansızlıklarını saklı tutacaklarına değinen 27 Nisan 1938 anlaşmasına aykırıdır. Bu açıklamalar Türklerin İngilizlere ve müttefiklerine yasakladıkları Boğazdan geçiş hakkını Almanlara vereceklerini gösteriyor.

Gerekli görürseniz, Türk yetkililerine bu konuyu danışınız ve bize bilgi veriniz».

TÜRKİYE'YE YARDIM KİMİN ELİNDE?

2 Temmuz gece yarısı MacMurray, Washington'a, «27 Nisan 1938 anlaşması, Türkiye'nin Boğazlardan askeri malzeme geçmesine izin vermesini kısıtlamaz. Yunan elçisi de aynı yargıda» diye bilgi verdi *(234 sayılı telgraf)*.

Ama, bir gün önce İngiltere, ABD'ye muhtıra vermişti: «İngiliz Hükümeti Türkiye'ye verilen askeri ve sivil yardımların kesilmesinden değil, sürmesinden yanaydı.» «Miktarında artış olmasa da sürdürülmedir» diyen İngiltere, gerekçesini de açıklıyordu:

«Eğer yardım kesilirse, bu, Ankara'yı İngilizlerin, Türklere güvenini yitirdiği ya da İngiltere'nin yardımı sürdüremeyecek duruma düştüğü yargısına götürebilir. Her iki varsayım da tehlikelidir. Ayrıca yardımın kesilmesi Arap dünyasının Almanlarla birleşmesine yol açabilir. Türkler de askeri malzeme sağlamak için Almanlara dönebilir» (ABD arşivi, 867.24/153).

MacMurray ise, «Türkiye'deki havayı» yansıtıyordu:

«...Genel durum üzerinde Türk aydın çevrelerinde kuşkular sürüyor. Almanların Balkanlarda ve Ege'de başarıya ulaşmaları, İngilizlerin yenilgisi Türkleri düş kırıklığına uğrattı.

Zaman zaman İngilizlerin Türklerden 'ittifaka' bağlılık göstermelerini istemesi, aydın çevreleri kızdırıyor. Bu arada Almanların, Irak ve Suriye'yi işgalle ilgili tehditlerini durdurmaları, Balkanlardaki ve Ege adalarındaki askeri kuvvetlerini bir ölçüde çekmeye başlamaları Türkiye'ye karşı bir 'iyi niyet gösterisi' olarak nitelendirildi, hatta övücü bir yol benimsemelerine neden oldu. Basında ve kamuoyunu oluşturan çevrelerde Almanlara karşı bir yumuşamaya yol açtı.

İşte, tam bu sırada von Papen, pakt görüşmelerine başladı, Türklerin Sovyetlere karşı olan kuşkularını Molotof'un Boğazları istemesiyle alevlendirdi. Buna karşın, Alman paktı, İngiliz-Türk ittifakına herhangi olumsuz bir etki yapmadı. Ama, Alman anlaşması, İngilizlerin 'ittifaktan' kuşkulanmalarına neden oldu.

İngilizler yardım yapmasa da Türkler, bu ittifak içinde üzerlerine düşeni yapacaklarını söylüyorlar.

Ancak, Türkler Alman-Sovyet savaşının yeni sorunlar çıkaracağını öne sürüyorlar:

Savaşı Sovyetler kazanırsa Moskova, Türkleri dikkate almadan yararlarını koruyacak. Almanlar kazanırsa, Süveyş'e inmek için ya Türkiye üzerinden geçecekler, ya da İran ve Irak'a gidecekler. Her iki sonuç, Türkiye'yi 'izole' edecek.

Bu nedenlerle Alman-Sovyet savaşının her iki tarafı güçsüz duruma getirinceye dek sürmesinden yanalar.

Türkler, moral açısından eskisi kadar güçlü değiller. Bir Alman zaferinin Türkiye'nin bağımsızlığına son vereceği kanısındalar. Hitler'in vaatlerine pek güvenleri yok.

Ne var ki, bu aşamada Türk-ABD politikası üzerinde 'tavsiyede' bulunacak durumda değilim...»

Summer Welles, yine Lord Halifax'tan öğreniyor:

Türk Büyükelçisi, Almanlarla imzalanan dostluk anlaşmasının ABD'nin ödünç verme ve kiralama yasasıyla çakışmadığını söylemişti. Ortadoğu Masası Şefi Alling ise Türk Büyükelçiliği Müsteşarı Orhan Erol'la yaptığı konuşmada, «Türklerin ABD'den bazı tahrip edici malzeme satın aldıklarını, ancak bunları içerde üretebilmek için patentlerini de almak istediklerini, özel izin verilmesini dilediklerini» öğrenmişti *(867.24/173)*.

Numan Menemencioğlu, 25 Temmuz sabahı MacMurray'ı kabul etti:

«Sovyetlerin beklenmedik biçimde direnmesi Almanları gelecek kış aylarında zayıflatacak. Bu, Anglosaksonların savaşı kazanma şanslarını artırır» dedi.

Menemencioğlu, «Türkiye, Sovyetler Birliği ya da Alman egemenliğinin Avrupa'da güçlenmesini istemez» diyordu *(269 sayılı telgraf)*.

Summer Welles, Lord Halifax'la yaptığı görüşmede, İngilizlerden yeni bilgiler almıştı.

Lord Halifax, Ankara'dan aldığı bir telgrafı gösterdi: Türk Genelkurmay Başkanı ile Hava Kuvvetleri Komutanı, Almanya ile yapılan anlaşmayı inceledikten sonra, «hiçbir değeri olmadığı» sonucuna varmışlardı. İki komutan Türk politikasının temelinin İngiltere ile varolan ittifaka dayandığını görmüşlerdi.

Sonuçta, Türk ve İngiliz genelkurmayları arasında derhal gizli toplantıların başlamasını, gizliliği sağlayabilmek için bu toplantıların Filistin ya da Mısır'da düzenlenmesini istemişlerdi. Türk askeri liderleri İngiltere Büyükelçisinden, her şeye karşın bir Alman saldırısının —hâlâ— beklenebileceğini göz önünde tutarak, Suriye ile Irak'taki savunma hazırlıklarının, olanaklar ölçüsünde hızlandırılmasını istemişlerdi *(ABD arşivi; 867.24/309)*.

Bir değişiklik gözetiliyordu:

4 Ağustosta Bakan Yardımcısı Berle, Ortadoğu Masası Şefi MacMurray'a bir yazı göndererek,

«Türkiye'ye yapılan askeri yardımın hızlandırılmasını» istedi *(ABD arşivi, 867.24/181)*.

Summer Welles de beş gün sonra MacMurray'a «aynı fikirde» olduğunu bildirirken,

«...batı kesiminde savaşan ülkeler kadar Türkiye'ye de önem vermemiz gerektiği kanısındayım...» diyordu. Welles'in bu yargısı, İngiltere'ye yardım amacından kaynaklanıyordu, «müttefiklerini desteklemek için» Ortadoğuda Türkiye'yi «bir tampon ülke» olarak kullanmak istediklerini ekliyordu. İngiltere ise, artık Türkiye'nin yansızlığından memnundu. Welles, «Türkiye'nin ABD'ye olan güveninin sürmesinde yarar gördüğünü» belirtiyordu *(ABD arşivi, 867.24/167)*.

Dışişleri Bakanı Hull'un Özel Danışmanı Lynn Edminster'e göre;

Türkiye'yi Güney Amerika ile «tercih sırasında» aynı düzeyde görmek, aslında doğru değildi. Türkiye'ye yapılan yardımlar, savunmasına katkıdan çok, birer «belirti» ol-

maktan öteye gitmiyordu. Edminster'in anladığına göre İngiltere Büyükelçisi ve MacMurray, Rusya'daki son gelişmeler karşısında Türk - Alman paktının bir yana bırakılarak, Türkiye'ye gereken bütün yardımların yapılmasını salık veriyorlardı *(ABD arşivi: 867.24/164)*.

Hull, bu gelişmelerin ışığında 15 Ağustosta MacMurray'a, «*Türkiye, krom sorununda İngilizlere daha üst düzeyde önem verirse, ödünç verme yasasıyla yardımı hızlandırabiliriz, Türkiye'yi öteki ülkelerden bazılarına oranla daha fazla 'tercih' ederiz*» diye yazdı *(141 sayılı telgraf)*.

Diplomasinin «öteki» yanındaki gelişmelerin bir yenisi, Saraçoğlu'nun «Montreux Antlaşması üzerinde İngiltere ve Sovyet Büyükelçilerinin yaptığı ortak açıklamayla» ilgili sözleriydi. Saraçoğlu, MacMurray'a «Eğer bu açıklama Almanların Sovyetlere saldırısından önce yapılsaydı, bir önem taşırdı» demişti *(304 sayılı telgraf)*.

CEPHEDE BULUŞMA

MacMurray'dan, Washington'a *(309 sayılı telgraf):*

«İngiltere Büyükelçisi bana Berlin'deki Türk Büyükelçisinin Rus cephesinde Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop' la buluştuğunu söyledi, bu görüşmede genellikle Avrupa' daki durumu ele aldıklarını özellikle belirtti.

Ribbentrop, Türke, 'Almanlar Rusları yendi, Türkler artık bize, hangi toprak parçalarını istediklerini söyleyebilirler' demişti.

Hugessen'e göre, Ribbentrop'tan yeni bir 'tehdit' gelmemişti. Ancak Türkler, bu konuşmayı ya savaş sonrası ganimetin paylaşılması, ya da Türklerin Almanlara karşı yeni bir davranış göstermeleri isteğine bağlıyorlar.

Ancak, Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Hugessen'e 'üç dört hafta önce bir üçüncü kişinin —Hugessen'le benim kanım, bu kişi emekli olan Macaristan Büyükelçisi Marissi'dir— kendisine, artık Almanya'nın Rusya'da kolay bir zafer kazandığını, Türklerin Mihver'in ya yanında, ya da karşısında olduklarını söyleme zamanının geldiğini' belirtmişti.

Bu, Türkiye üzerinde askeri baskıların artacağını gösteriyor. İngiliz kaynaklarına göre, Almanlar Bulgaristan'a iki yeni tümen getirdi. İtalya da Ege adalarındaki güçlerini pekiştiriyor. Daha az inanılır kaynaklar, Almanların Selanik'e yeniden askeri birlikler gönderdiğinden söz ediyor.

ABD elçiliği Almanların Türkiye üzerinden Ortadoğuda İngilizlere saldırıp saldırmayacağı olasılıklarını hesaplayacak durumda değil. Kişisel kanım, Almanlar, Türkleri sandıklarından da yumuşak gördüklerinden Boğazların ve Anadolu yaylalarının denetimini ele geçirmeye yönelik 'blöf' yapıyorlar.»

46 YILDIR SÜREGİDEN «YAKINMALARIN» İLKİ

İngiltere Büyükelçisi Hugessen, İnönü'yü ziyaret etti. 28 Ağustos 1941 günü gerçekleşen bu buluşmada, savaşın gidişi üzerinde yoğunlaşan konuşmalar önemli değildi. Önemli olan şuydu:

«MacMurray, 'meslektaşından' İnönü'nün ABD yardımlarının gecikmesinden yakındığını» öğrenmişti *(317 sayılı telgraf)*.

Uluslararası şu ya da bu politik nedenlerle «yakınmalarımız,» 46 yıldır sürüp gidiyor.

Ertesi günü Washington'da Dışişleri Bakanlığının bir odasında dört kişi bir toplantı yaptı.

Dördü de Ortadoğu uzmanı sayılırdı, bu bölgeyle ilgili masanın şefleri ya da yardımcılarıydı: Murray, Edminster, Meltzer, Blaizdell ve Jernegan.

Aralarında, «Türkiye'ye savaş ülkeleri kadar önem verelim mi vermeyelim mi?» sorusunu tartıştılar. Sonunda bir gerekçeyle karara vardılar:

«Türkiye'ye savaşan ülkeler kadar yardım gönderilmemeliydi, ancak Türkiye'ye demokrasi cephesi tarafından (terk edildiği duygusuna kapılmasın diye) yardım sürdürülmeliydi.»

1987'de de —bir bakıma— elbette değişen uluslararası koşullara göre, aynı mantığın geçerliliğinden söz edilemez mi?

Neyse, konumuz savaş yıllarında tırmanan ABD - Türkiye ilişkilerine Amerikan belgeleriyle bakmak!..

AL BAKALIM BİR LİSTE DAHA...

Ankara'da, o yıllarda Kızılay'da sarı badanalı bir binada oturan, hemen hemen her gün «kendine özgü kaynaklarla» İngiltere Büyükelçisiyle ve Türk Dışişleriyle ilişki kuran, Türkiye'nin sorunlarına «iyi niyetle» eğilen bir büyükelçi vardı; adı; MacMurray'dı.

MacMurray, aylar geçip Washington'dan ses çıkmayınca —belkide— öfkesi burnunda, 1 Ekim 1941 günü saat 19.00'da merkeze kısa bir telgraf gönderdi:

«Türkiye'ye askeri yardım konusu ne oldu?.. Bence verdikleri liste olumlu .» dedi *(365 sayılı telgraf).*

Bu telgraf mı etkilemişti, yoksa başka nedenler mi araya girmişti, elbette şimdi bir saptama yapma olanağı yok... Ancak, 3 Ekimde Ortadoğu Masası Şeflerinden Mr. Murray, Türk Büyükelçisini çağırdı:

«ABD yardımında artık İngiltere'yi aradan çıkaralım» dedi. «Yardım konularını iki ülkenin 'doğrudan' görüşmek istediğini» söyledi.

Büyükelçi ise, Türk Hükümeti ve halkı adına başka bir şey öne sürdü:

«Türkiye ödeyemeyeceği malzemeyi almak istemiyordu. Ancak Türkiye maddi olanakları çerçevesinde malzeme almaktan yanaydı.»

Mr. Murray, ödünç verme yasasını anımsattı, «Bu çerçevede sürdürelim» dedi *(ABD arşivi, 867.24/192).*

Yayımlanan Türk - Alman ortak bildirisinde, «Almanların Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye baskı yaptığı» yalanlandıktan sonra, 15 Ekimde MacMurray, krom konusundaki girişimlerden düş kırıklığına uğramaları nedeniyle

«Türkiye'nin savaş olanaklarına maddi açıdan katılmanın bir sorun haline geldiğini» yazıyor, ancak,

«Siyasi açıdan Türkler, Almanya ile İngilizlere aynı bakış açısıyla davranıyorlar. Türkiye, İngiltere'nin müttefiki olduğuna göre yardımı sürdürelim» diyordu.

İşte bu sırada Washington'da —21 Ekim 1941 günü— Türkiye'nin «patronu»nun kim olacağı Summer Welles ile İngiltere Büyükelçisi Halifax arasında konuşuluyordu...

Halifax,

«ABD'nin Türkiye'ye 'doğrudan' yardım yapması nereden çıkmıştı?» dedi... Buna karşıydı. Verdiği muhtıraya koşut bir konuşma yapan Halifax'ı, Dışişleri Bakanı Hull yanıtladı:

«Bir Alman - Türk krizinde Türkiye'yi desteklemek için bu yardımı yapıyoruz.»

Ama, —Hull'un tutanağına göre— iki taraf biribirini kandıramamışlardı.

İngilizler, Türkiye'ye doğrudan yardım giderse Türk - ABD ilişkilerinde, İngilizlerden «farklı» bir siyaset izlenebileceğinden kuşku duyuyorlardı. Hull'a göre, İngilizlerin istediği gibi yardımın Türkiye'ye çabuk ulaşması amaç ise, en iyi yol, doğrudan konuşup göndermek değil miydi? *(ABD arşivi, 867.24/211)*.

Aynı günlerde Türk - Amerikan ticari ilişkilerinde bir «sarsıntı» görüldü:

ABD, Türkiye'ye ihraç edeceği malların, savunma amacına yönelik olmasını istiyordu. Hull'a göre, bu zorluğu körükleyen neden, «ellerindeki ihraç mallarının askeri gereksinmelere ayrılmasıyla giderek azalmasıydı.» Türkiye ise, savunma dışında kalan malları alamamaktan yakınıyordu.

Bu arada, Washington, İngilizlerin «yardım konusundaki önerilerine» yattı. Londra'dan Türkiye'ye gidecek askeri malzemede İngiltere'nin rolü benimsendi, ancak Amerika Londra'dan «sevkiyatın biçimi ve uygulanmasıyla ilgili bilgi» istedi.

«Patron» İngiltere kalacaktı. Türkiye, gereksinimlerinin

listesini İngiltere'ye verecek, Londra bu listeyi Washington'a iletecek, malzeme ancak bundan sonra kesinleşecekti. Karar Ankara'ya geldi *(ABD arşivi, 867.24/196 - 921 sayılı telgraf)*.

İngiltere, Türk politikasında ön planda söz sahibi olma güdüsünü uzun süre koruyacak, Kasablanka konferansında —bile— Türk siyasetinde patronluğu —ABD dahil— hiç kimseye kaptırmak istemeyecekti.

Türkiye'ye yardım yapılması, ya da yapılmaması sorunu, Londra - Washington arasında pazarlanırken, Başkan Roosevelt, «Ödünç Verme ve Borçlanma Yasası»yla ilgili uygulamaları yürüten dairenin başkanı Stettinius'a —7 Kasımda— bir mektup gönderdi:

«Türkiye'nin kendini savunmasının ABD'nin savunulmasıyla hayati önemde eşdeğer olduğuna karar vermişti. Bu nedenle gerekli malzemeyi Türkiye'ye göndereceklerdi. İngiltere ve Amerika Dışişleri Bakanlarıyla bu konu, ayrıntıları görüşülecek ve çözüme ulaştırılacaktı» *(ABD arşivi, 867.24/217)*.

Türkiye'ye ABD askeri yardımıyla ilgili —bir çeşit— ilk anlaşma ya da girişimler, böyle başladı.

ABD Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'ye yardımın kural ve koşullarını saptayan bir metin hazırladı *(12 Kasım - ABD arşivi; 911.20/5128)*:

Türkiye'ye yardım, iki yoldan yapılacaktı:

Birincisi İngiltere kanalıyla sağlanacaktı. İkincisi ise, «peşin para ödenerek doğrudan doğruya» gönderilecekti.

İngiltere kanalıyla gelecek malzeme için Türkler, İngiltere ve ABD'ye gereksinim listeleri vereceklerdi. İngiltere, listenin kenarına onayına ilişkin işaret koyacak, ancak «kesin karar» ABD makamlarının olacaktı. İngiltere'nin onayladığı listedeki malzemenin Türkiye gidişinde —ulaşımı İngiltere sağlayacaktı— hiçbir gecikme kabul edilmeyecekti. Peşin ödemelerle verilecek malzeme gittikten sonra bununla ilgili listeyi ABD, İngiltere'ye verecekti.

MacMurray, anlaşma metnini alır almaz hemen Dışişlerine gitti. Metni gösterdi. Bir de basın bildirisi yayımlanacaktı. ABD Büyükelçiliğinin hazırladığı bildiri metnine Türk yetkililer «küçük bir itirazda» bulundular:

Bildiriye, «Türkiye'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak için» «ibaresinin» konulmasını istediler. Bildirideki ikinci paragraftan, «Türkiye'nin yansızlığını bozduğu izleniminin, hatta İngiltere ve ABD ile yeni bir anlaşma yaptığı gibi bir anlayışın doğabileceğini» söylüyorlardı *(430 sayılı telgraf)*.

4 Aralık 1941'de Beyaz Saray, yardım konusunu «resmen» açıkladı.

Aynı gün, Türk Büyükelçisi MacMurray'la bir toplantı yapıyor, varılan sonucun, «ABD'nin Türkiye'ye güvenini gösterdiğini» söylüyor ve hükümeti adına teşekkürlerini sunuyordu.

Ankara'dan MacMurray, açıklamanın «çok olumlu» karşılandığını, basında «Türkiye'ye ABD'de duyulan dostane duyguları, ABD'nin dış siyasetimizi anladığını içeren yazıların» görüldüğünü bildiriyordu.

Yabancı basın ise, «Türklerin durumlarını güçlendirdiğini» belirtiyordu.

TÜRKİYE İLE İLGİLİ ÖNEMLİ BİR RAPOR

27 Aralık 1941 günü, Ödünç Verme ve Kiralama Yasası bürosunda, ilgili ülkelerle ilişkileri sağlayan Ray Graham, Türkiye ile ilgili uzun bir rapor verdi.

Yardımı ve satın almaları görüşmek üzere ABD'ye —ilk kez— iki Türk subayı gelmişti.

Bu iki Türk subayının gelişine değin Türkiye ile ABD arasında doğrudan hiçbir askeri ilişki yoktu.

17 milyon nüfuslu Türkiye'nin ekonomisi tarıma dayalıydı. Sanayii hiç yoktu. Curtiss Şirketince kurulan küçük bir uçak fabrikası vardı. Ancak uçak motoru yapacak bir tesisten yoksundu. Sadece küçük çapta montajlar yapabiliyordu. İstanbul ve Ankara'da küçük birer silah fabrikası, İngilizlerin desteğiyle yapılan Karabük Demir Çelik Tesisi. Bu tesis, günde 200 ton üretim yapabiliyordu.

Türkiye'nin «tahkim edilmiş» iki savaş cephesi, Trakya' da ve Kafkas sınırındaydı.

«Türk Hükümeti, 1920 Nisanındaki milliyetçi ayaklanmadan sonra ülkenin yönetimini ele almış, geçen savaşa katılmış subaylardan oluşan küçük bir grup askerden oluşuyordu. Çok vatansever olan bu hükümet, pek çok reform yaptı. Bunların arasında (—günümüzün büyüklerinin dikkatine—) peçenin kaldırılması, bütün ülkeyi bir baştan öteki başa geçen demiryolları, çöl ortasında pırıl pırıl bir Ankara önem taşır. Bu hükümet, yaptığı her şeyden gurur duymaktadır.

Türkler, şimdi 'herhangi bir müdahale olmaksızın ülkeyi yönetmek' dileğindeler. Bu yüzden de savaşı kazanan tarafın yanında olmak istiyorlar. Türkiye, olasıdır ki —ABD hariç— bütün yabancı ülkeleri Türkiye'nin temel ulusal çıkarlarına 'düşman' görüyor.

Sovyetlerin Boğazları istediğini sanıyorlar. Geçen savaşta Almanlarla müttefiktiler. Alman yönetimindeki bir dünyada küçük bir ülke olmanın ne demeye geldiğini iyi

biliyorlar. İngilizlerin kendilerine karşı 'haris' duyguları olduğunu sanıyorlar. O kadar ki, savaştan sonra İngilizlerin savaş borçlarını ödemek için Türkiye'nin bir parçasını —örneğin Boğazları— Sovyetlere verip vermeyeceğini bilemiyorlar. Bu unsurları bir araya getiren Türkler, ABD'nin yanında olmayı yeğliyorlar. Ama, Türklerin uluslararası politikasının temel noktası, 'savaşı kazananın yanında olmaktır.'

Ordu: 750 bin kişi silah altında. Bir milyon 'ihtiyat' gücü var.

Sert; zorluklara karşı koymak için eğitilmiş ve geçmişinde savaş gelenekleri olan bir ordu.

Eski savaşın önderlerince yönetilen bir ordu. Söz konusu edilemeyecek ölçülerde klasik bir hava gücü var, tankları yok. Çok az antitank, topçusu zayıf.

Eğer müttefikler Avrupa'da saldırıya geçeceklerse Türkleri yanlarına almaları önemlidir. Türkiye, Balkanlara ve oradan da Almanya ortalarına giden doğal bir köprübaşı. Bu nedenle Türkiye dost ellerde olursa, müttefiklerin haritada, 'Buradan saldırıya geçebiliriz' diyebilecekleri bir bölge sağlanmış olabilir.

Türkiye'nin öteki cephesi Kafkaslara dayanıyor. Kafkasların bir kenarında bakir petrol alanı var, şimdi Almanların elinde. Bütün bunlar dikkate alınırsa, Türkiye'nin stratejik durumunu kimse kuşkuyla karşılayamaz.

ABD Dışişlerinin dediği gibi, biz buraya bir ölçüde yardım yaptık. Ama, yitireceğimizden çok, kazanacağımız sonuçlar alınabilir.»

İşte böyleee: «Bir ölçüde yardım yaparız. Yitireceğimiz o kadar azdır ki... Ama kazanacaklarımız!»

Hesap hep bu!..

BUYRUN BİR LİSTE DAHA!..

Washington'dan, ABD Ankara Büyükelçiliği İşgüderi Kelley'e *(26 Aralık 1941 —Saat: 18.00— 237 sayılı telgraf):*

1 Temmuzdan önce aşağıdaki malzeme Türkiye'ye gönderildi:

50 adet 155 mm. lik obüs ve parçaları.
50 adet çekici.
18.500 obüs mermisi.
200 büyük kamyon (190'ı yolda).

1 Eylül - 10 Aralık arasında:

1500 balyoz, 5 ton trisodyum fosfat.
11 makara gemi bağlama halatı.
420'şer iç ve dış otomobil lastiği.
760 ton takviyeli çelik çubuk.
116 ton çelik çubuk.

27 Kasım - 17 Aralık arası:

300 ton ferro silikon.
10 ton ferro tungsten.
4 ton krom nikelli çelik.
85 ton tungsten çubuğu.
10 ton kobalt çubuğu.
925 adet zımpara, 2520 adet bileği taşı!

(Türk Büyükelçisi 16 Aralık 1941'de Türk ulusal savunmasının 'ivedi' gereksinimi olarak —ilk kez— bir liste verdi):

72 tane 77 mm. lik top, 108.000 mermi.
36 tane 75 mm. lik dağ obüsü ve 54.000 mermi.
22 tane 22 mm. lik dağ obüsü ve 54 bin mermi ile çekiçleri.
15 bin adet 155 mm. lik obüs mermisi.
910 tane 20 mm. lik tanksavar ve uçaksavar topu, 21 milyon mermisiyle.

225 *tane M-3 hafif tank.*
9200 *tane 30 kalibreli ağır makineli tüfek.*
540 *tane tompson.*
540 *tane tanksavar topu.*
700 *tane kamyon.*
432 *tane yarım tonluk kamyon.*
500 *ambülans.*
50 *tane su tankı kamyonu.*
75 *tane benzin tank kamyonu.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1942'DE TÜRKİYE VE SAVAŞ

1 Ocak : 26 devlet «Atlantik Programını» kabul etti.
29 Ocak : Almanlar Bingazi'de.
15 Şubat : Singapur Japonlara teslim oldu.
24 Şubat : Ankara'da von Papen'e suikast.
9 Mart : İngiliz - Yunan işbirliği anlaşması imzalandı.
27 Mart : Türkiye - Bulgaristan ticaret anlaşması imzalandı.
18 Nisan : Amerikan uçakları Tokyo'yu bombaladılar.
26 Mayıs : İngiltere - Sovyetler Birliği ittifak anlaşması imzalandı.
11 Haziran : Amerika ile Sovyetler arasında anlaşma imzalandı.
8 Temmuz : Başbakan Refik Saydam İstanbul'da öldü.
9 Temmuz : Şükrü Saraçoğlu Başbakan oldu.
13 Ağustos : Moskova'da Stalin ile Churchill ilk kez görüştü.
13 Eylül : İngilizler Cherbourg'a çıkarma yapma girişiminde bulundu.
23 Ekim : 8. Ordu Mısır cephesinde saldırıya geçti.
16 Kasım : Mihver, Tunus'a asker çıkardı.
19 Kasım : Kızılordu, Stalingrad'da karşı saldırıya geçti.

STALİN, TÜRKLERE 12 ADALARLA BAŞKA TOPRAKLAR VERİLMESİNİ ÖNERİYOR

1942 yılı, Mihver'e karşı savaşan güçlerin derlenip toplandığı, savaşın yazgısını tümüyle değiştirecek anlaşmaların yapıldığı bir yıldı.

Almanların Kuzey Afrika'daki askeri başarılarına karşı, müttefiklerin karşı saldırıları güçleniyor; daha önemlisi, İngiltere ve ABD, Sovyetleri de aralarına alarak daha geniş bir «ittifak» gerçekleştiriyordu.

Ankara'nın tutumundaysa, «iki yanı gözleyip savaşın gidişine göre politika ayarlama çabaları» sürüyordu. Almanları üzerine çekmeden müttefiklere elinden gelen yardımı yapmaya çalışan bir Türkiye...

Savaşın ibresi hafifçe batılılara dönmüştü, ama bu yıl, Sovyetlerin içinde bulunduğu müttefik cephede Türkiye üzerinde önemli gizli görüşmeler yapılıyordu. Artık, Stalin sahnedeydi.

Moskova'daki İngiliz - Sovyet görüşmelerini ABD Londra Büyükelçisi Winant, 10 Ocak 1942'de ayrıntılı biçimde Washington'a aktardı:

«Stalin, savaştan sonra Sovyet sınırları ile ilgili 'gizli bir protokolün' imzalanmasını istedi. Eden, müttefik Dışişleri Bakanlarıyla bu konuda bir görüşme yapmadan, bu protokolün imzalanmasını kabul edemeyeceğini söyledi.

Stalin, bir başka antlaşma önerdi. Ancak bu antlaşma İngiliz dominyonlarını ilgilendirdiği için Eden, buna da karşı çıktı.»

ABD Büyükelçisinin telgrafında önemli bilgiler yer alıyordu:

«...Stalin, 12 Adanın Türkiye'ye verilmesini, ama adalarda Yunanistan'la ilgili bazı düzenlemeler yapılmasını... önerdi.

Görüşmeler hakkında Eden'in kabineye sunduğu raporun özet kısmında yer alan Stalin - Eden arasındaki konuşmaların birinci kısmındaki bölüme göre, Stalin, adalardan başka,

'...Türkiye'nin Bulgaristan'ın bazı kesimlerini, hatta bir olasılık olarak Türkiye'nin Kuzey Suriye'yi de alabileceğini...' söylemişti.

Eden'in sunduğu özette, Stalin'le Eden arasında geçen konuşmaların daha sonraki bölümlerinde Türkiye ile ilgili herhangi bir görüşme yer almıyordu.

Sovyet - İngiliz görüşmelerinden sonra verilen yemekte Stalin, sözü yine Türkiye'ye getirmişti. 'Resmi olmayan' bu konuşmada Stalin,

'Almanya'nın doğuya ilerlemesini önlemek için Türkiye'nin bir tampon bölge olarak savaş dışı durumunun sürmesini, bunun İngiliz - Sovyet ortak çıkarlarına yardımcı olacağını ifade etti. Hatta, Türk Hükümetinin yansızlık politikasını güçlendirmek için Türkiye'ye bazı toprâk önerilerinde bulunulmasını yineledi.»

ABD Büyükelçisine göre, «Eden, Stalin'e bu önerileriyle ilgili hiçbir vaatte bulunmamış, bu konulardaki kararın hükümetiyle yapacağı danışmalardan sonraya bırakılmasını» istemişti *(276 sayılı telgraf.*

STALİN TUTUM DEĞİŞTİRİYOR

Stalin - Eden görüşmelerinin üzerinden üç, üç buçuk ay geçmişti.

İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Sör Clark Kerr, Stalin'le uzun bir konuşma yapmıştı.

Bu görüşmenin üzerinden —ABD Büyükelçisi Standley'in Washington'a bildirdiğine göre— 'bir hafta geçtikten sonra' meslektaşı Kerr ile buluşmuş ve İngiliz, «Stalin' le yaptığı konuşmanın içeriğini» anlatmıştı:

Stalin-Kerr görüşmesi, nisan başlarında gerçekleşmişti.

Standley ise, Kerr'den aldığı bilgileri 10 Nisan 1942 gü nü, saat 18.00'de Washington'a ulaştırıyordu.

Kerr'in verdiği bilgilere göre, bu görüşmede savaşın gidişiyle ilgili konular ele alınmıştı. Ancak Stalin birden sözü Türkiye'ye getirmişti:

Stalin'e göre, «Türkiye ile İsveç, Almanya'ya doğru kayıyorlardı.»

Sör Clark Kerr, «bu kanının doğru olmadığını» Sovyet liderine söylemişti *(307 sayılı telgraf)*.

Stalin'de ilk belirgin değişim böylece ortaya çıkıyordu. Eden'e, Ege'deki adaları vermeyi önerecek kadar Türkiye hakkında ılımlı bir tutum izleyen Stalin, birdenbire Türkiye'nin «Almanlara kaydığını» söyleyerek değişik bir hava estiriyordu.

BEYAZ SARAY SÖYLEŞİLERİNDE TÜRKİYE

Churchill'in önerisiyle Washington'a gelen Molotof'la 29 Mayıs 1942'de Beyaz Sarayda bazı toplantılar yapıldı. Elbetteki konular değişikti, ancak görüşmelerde Türkiye de ele alınmıştı.

Beyaz Saray toplantılarına,

ABD Başkanı Roosevelt - Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof - ABD Dışişleri Bakanı Hull - Sovyet Büyükelçisi Litvinof - Roosevelt'in danışmanı Hopkins ve iki çevirmen katılmıştı.

Sovyet Çevirmen Pavlof ile Roosevelt'in çevirmeni Samuel Cross.

Arşiv no: Franklin Roosevelt kitaplığı 429.184-61-37'ye kayıtlı belgelere göre, bu görüşmelerden sonra iki tutanak hazırlanmıştı. Birincisi Başkanın çevirmeni Samuel Cross' un hazırladığı tutanaktı, Roosevelt'in danışmanı Hopkins de ikinci bir tutanak yazmıştı. Bu tutanakların görüşmelerden «sonra» hazırlanmasının bir nedeni vardı: Ne çevirmenler, ne de toplantıya katılanlar not almışlardı. Cross ve Hopkins, «akıllarında kalan» genel çizgileri kâğıda geçirmişti, bu nedenle iki tutanak arasında içerik açısından büyük ayrımlar yoktu, ancak «ince ayrımlar» dikkati çekiyordu.

Önce, Çevirmen Cross'un yazdıklarına bakalım:

Molotof, Churchill'le askeri durumu konuştuktan sonra Washington'a geldi.

ABD heyeti Japonların iki adada da yığınak yaptığını Molotof'a bildirdiler.

...Görüşme Türk - Sovyetler Birliği ilişkilerine gelince:

Başkan Roosevelt, Molotof'a eski yıllara oranla bugün pek içten görünmeyen Türk - Sovyet ilişkileriyle ilgili bir muhtıra hazırladığını söyledi. Muhtıra, bu ilişkilerin düzelmesi ve geliştirilmesi için ABD Hükümetinin elden gelen çabayı göstereceğini bildiriyordu.

Molotof, Başkana bu «konuyu tartışmaya hazır olduğunu» söyledi.

Aynı gün, saat 19.40.

Yemekten önceki kokteylde aynı kişiler aralarında söyleşirken, bir ara, Başkan Roosevelt dört büyüklerin (ABD - Sovyetler - İngiltere ve Çin'in) «dünyanın polisi» gibi hareket etmesini önerdi. Dört büyüklerin dışında kalan (Almanya - Fransa - Belçika - İspanya - Polonya - Macaristan ve Türkiye) gibi devletler silahsızlandırılmalıydı. Çünkü bu devletler —Almanya'nın yaptığı gibi— gizliden gizliye silahlanabilirdi, bunları denetlemek gerekirdi. Aralarında barışı tehdit edenler olursa bu devlet «ablukaya» alınmalıydı. Başkana göre, savaştan sonraki 25 yıl, bu savaş neslinin yaşamı süresince barışın korunması gerekiyordu, bunu istiyordu.

Molotof, böyle bir uygulamanın «mağrur» Türklerle Polonyalıların prestijine darbe indireceğini söyledi.

Molotof, hemen Fransa'nın dört büyükler arasına alınıp alınmayacağını sordu. Başkan Roosevelt, «Belki 10-20 yılda olabilir» dedi.

Yemek sırasında ve yemekten sonra Türkiye konusuna hiç değinilmedi.

Cross'un not almadan anımsadıkları bunlardı.

HARRİMAN'A GÖRE

Başkan Roosevelt'in Özel Danışmanı Harry Hopkins de bir «özet tutanak» hazırladı.

Hopkins'e göre, Dışişlerince hazırlandığını sandığı birkaç muhtıra Başkan Roosevelt'in masası üzerinde duruyordu. Bunlardan birisi Türk - Sovyet, öteki de Sovyet - İran ilişkilerinin düzeltilmesi konusunu içeriyor, bu ülkelere «yardım» vaat ediyordu.

...Bu konular görüşmeler sırasında atıldığında Molotof, Başkan Roosevelt'e «Sovyetler Birliği'nin İran ve Türkiye ile olan ilişkilerindeki durumu ABD Başkanından daha iyi bildiğini» söyledi.

Yemekte Başkan, Molotof'a, savaştan sonra «düşmanlarının, hatta dostlarından bazılarının silahlandırılması gerektiğini —ABD, Sovyetler, İngiltere ve belki Çin'in— 'dünyada polis gücü' oluşturmasını, ülkeleri denetleyerek genel silahsızlanmanın sağlanmasını» düşlediğini anlattı.

Molotof, «Polonya ve Türkiye'nin polis devleti dışında bırakılmasının bu iki devleti gücendirebileceğini» belirtti. Verdiği yanıtta Başkan Roosevelt, «onların ve diğer dost ülkelerin görünüşte bu gruba dahil olacaklarını» bildirdi.

Başkan, «Türkiye'nin hiçbir zaman Avrupa'yı tehdit eder duruma gelmesine izin verilmemesi gerektiğini» söylüyordu. Molotof ise, «Polonya ve Türkiye'nin mağrur ülkeler olduğunu» belirtiyordu.

Molotof, Başkana Fransa'nın dört büyüklere katılması hakkındaki fikrini sordu. Başkan, «Daha sonra olabilir» dedi. Çünkü Başkana göre, dünyada «çok polis devleti olursa bunlar kendi aralarında kavga» edebilirlerdi.

30 Mayıstaki toplantıya aynı lider grubu katıldı, Beyaz Saraydaki bu toplantıya katılan askeri şeflere Başkan, Molotof'un sözlerini özetledi.

TÜRKİYE CEPHESİ

Şubat 1942'de Londra'dan Winant, Washington'a Roosevelt'in Türkiye'ye yardımın hızlandırılması düşüncesine karşılık, İngilizlerin «yardım siyasetinin Londra'nın Ortadoğudaki savaş stratejisi açısından önem taşıdığını, bu nedenle yardımın İngiltere üzerinden yapılmasını» istediklerini bildirdi *(713 sayılı telgraf)*.

ABD'nin Ankara Büyükelçiliğinde de değişiklik olmuş, MacMurray'ın yerine Ocak 1942'de Laurence A. Steinhardt gelmişti.

Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, yeni ABD elçisine, «yardımın gecikmesinden» yakınmıştı. ABD'nin Akdeniz limanlarında büyük ölçüde malzemesi olduğunu söylemiş, Türkiye'ye bu malzemenin bir bölümünün aktarılabileceğini belirtmişti. Steinhardt ise, karşı öneride bulunmuştu:

«Türkler ellerindeki bütün gemilere krom yükleyip bu limanlara gönderebilirler, askeri malzemeyi alıp gelebilirlerdi.»

Saraçoğlu, yakınmayı sürdürmüş, «Bölgede bazı ufak tefek olaylar oluyor» demişti, «sizden küçük sondaj araçları istedik, Almanlar gelebilir diye vermediniz» *(126 sayılı telgraf)*.

Steinhardt, Rauf Orbay'la yaptığı bir konuşmadan, başka izlenimler edinmişti: İngiltere, gereksiz yere Türkiye'ye verilen askeri malzemenin gelmesini geciktiriyordu. Bazı malzemenin tam gelmediğini söylüyor, «Acaba İngiltere, bizim Almanlara karşı direnmemizi istemiyor mu, merak etmeye başladık» diyordu. Türkler, yardımı doğrudan ABD'den almak istiyorlardı.

İnönü, «Bu malzemeyi İngilizlerin, Türkiye'ye gönderecek yerde kendilerinin kullandığını» söylemişti. Örnek ve-

riliyordu: Mısır'daki ABD kamyonları İngilizlerin buyruğuna verilmişti!

İnönü, Sovyetlerin Almanya'yı yenmesinden veya zayıf düşürmesinden sonra Ortadoğuya, Avrupa'ya yayılabileceğinden söz etmişti. Açıkça söylemese bile, Boğazları Sovyetlerin ele geçirmesi isteklerinden kuşkulanıyordu.

İnönü, «Almanya'nın yenilmesiyle İngiltere ve ABD'nin Sovyet emperyalizmini önlemeye çalışacak bir duruma gelebileceklerinden de» kaygılanıyordu *(135 sayılı telgraf)*.

Steinhardt, İnönü ile —11 Martta— yaptığı konuşmanın içeriğini bildirirken, Türk Cumhurbaşkanının, «Müttefiklerin Ortadoğuda yansız kalan, ama İngiltere'yle ittifak halinde olan Türkiye'nin, savaşa girmemekle savaşa giren bir Türkiye'den daha fazla yarar sağladığını» söylediğini yazdı.

İnönü'ye göre, Türkiye'nin yansızlığını sürdürebilmesi için olası bir saldırı karşısında askeri açıdan güçlü olması gerekiyordu.

«Eğer» diyordu İnönü, en küçük malzemeyi alamazsa, yardımın gelmesi gecikirse Türkiye «kendi başına ülkeyi savunamazdı.» Hiç değilse silah üretiminde kullanılan bazı malzeme —bir süre için— bir an önce gelmeliydi.

«Almanlar eğer bize saldırmadıysa azmimizi belirttiğimiz, gösterdiğimiz içindir» diyordu İnönü. Ama «İngilizler ve ABD, gereken silahları vermezlerse, Almanların Türklerden çekinmeleri uzun süre sürmeyebilir.»

Steinhardt da, daha önceki Büyükelçi MacMurray gibi Washington'a «Malzeme gerekli, bir an önce gönderilmeli, bu sağlanmalı» diyor, «olası Alman saldırısı karşısında Türk azmi zedelenmemelidir» diye ekliyordu. Steinhardt, «1939' da imzalanan karşılıklı yardımlaşma antlaşmasında İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye verilecek yardım malzemesiyle ilgili listeyi antlaşmanın çerçevesine almışlardı» diye bir anımsatma yapıyordu.

Steinhardt'a göre, Ödünç Verme ve Kiralama Yasası gereği 3 Aralık 1941'de Washington'a Türklerin verdiği listedeki istekler «çok azdı. Türk isteklerinde fazla bir şey yoktu.»

İngiltere ise, 13 Martta Washington'a yeni bir muhtıra veriyor, «Türkiye'ye yardım konusunun kargaşaya girdiğini» bildiriyordu. İngilizlere göre, «Türkler bir yandan hükümetten hükümete bir çalışma düzeni sürdürüyorlar, öte yandan Ankara'daki müttefik temsilcilerinin her birine aynı listeyi bir kez daha uzatıyorlardı. Bu kargaşanın içinden çıkabilmek için Ankara'da koordinasyon sağlayan heyette bir ABD temsilcisinin bulunmasını istiyordu.» *(ABD arşivi, no: 867.24/288)*. Ankara, bu durumu sezmiş olmalı ki, Türk büyükelçisi, Welles'e gitti, «Yardımın süratle iletilmesi için bir yol bulmalarını istedi» *(289 sayılı telgraf)*.

Welles'in «konu üzerinde çalıştıklarını» söylemesine karşın, Büyükelçi, «Türk Hükümetinin yardım konusunda ABD ile doğrudan ilişki kurmak ve işbirliği yapmak istediğini» bildirmişti.

Bakan Yardımcısı Acheson —daha sonraki yıllarda Dışişleri Bakanı olacak— Lord Halifax'a, Türkiye'ye gidecek malzemenin İngiltere aracılığıyla ulaşması istemlerini olumlu bulmadıklarını, ama bunun İngilizlerin Ortadoğudaki politikasında Türkiye üzerindeki etkisini azaltacağını düşünmediklerini söyledi. Acheson, malzeme sağlanmasından doğan «psikolojik değeri» anlıyordu, ama malzeme gecikmesinin kötü etkiler yapacağını da biliyordu. *(ABD arşivi, 867.24/224)*.

Steinhardt, 30 Martta Washington'daki Ödünç Verme Dairesi Hukuk Müşaviri Frank Kaufmann'dan bir istekte bulundu: Türkiye, ödünç verme ve kiralama (Lend - lens) deyimini pek anlamış değildi. Türklere bu malzeme karşılığında İngiltere, ya da ABD'ye bir «ödeme yapmayacaklarını anlatmaya» çalışıyordu. Eğer bu yasayla ilgili Türkiye - ABD arasında bir «anlaşma» yapılırsa, bu deyimin içeriğini Türkler anlayıp onaylayacaklardı *(230 sayılı telgraf)*.

Washington yanıt verdi, «Haklısınız» dedi Steinhardt'a. «Bu yardıma gereksinimi olan ülkeler duraksamaya düşmemeli.» Ancak bir uyarı yapıldı:

«Sakın Türklere, bu malzemenin 'hibe' olduğu kanısını vermeyin. Göndereceğimiz talimata göre hiçbir vaatte bulunmayın!»

Sonunda —ABD askeri heyetlerinin başlangıcı olarak— Washington, Ankara'ya bir asker yetkilinin gönderileceğini, koordinasyon komitesinin genişletileceğini, Türklerin asker - sivil gereksinmelerinin bu komiteden geçeceğini bildirdi *(145 sayılı telgraf)*.

BU KEZ ALMANYA KUŞKULANIYOR

Menemencioğlu, ABD Büyükelçisi Steinhardt'a:

«Sizden yardım alacağımızın açıklanmasından sonra, Almanya Büyükelçiliği Müsteşarı Kroll geldi» dedi, «ABD ile Türkiye arasındaki yardımın içeriğini sordu. Ben de Başkan Roosevelt'in 'Türkiye'nin savunmasının ABD savunması için önemli olduğunu açıkladığını, yardımın da böylece başladığını' söyledim.»

Aralarındaki konuşmayı aktardı:

«Kroll: 'Savunma' sözcüğü bir Alman saldırısıyla ilgili olasılıktan mı kaynaklanıyor?

Menemencioğlu: Böyle kabul etmek gerekiyor.

Kroll: Peki, bir Sovyet saldırısından korkulmuyor mu?

Menemencioğlu: Hangi taraftan gelirse gelsin, Türkiye'nin savunmasıyla ilgili.

Kroll: Sovyetlerden gelecek bir saldırıda Türkiye, Alman silah yardımını kabul edecek mi?

Menemencioğlu: Hangi kaynaktan gelirse gelsin, alacak.»

Bu konuşma, von Papen'in Menemencioğlu'nu ziyaretine kadar «öyle» kalmıştı.

«Ancak» diye sürdürdü Menemencioğlu: «Birkaç gün önce von Papen geldi, Kroll'un benimle yaptığı konuşmayla bağlantı kurarak, 'Almanya, Türkiye'ye savaş malzemesi vermeye hazır' dedi. von Papen, 'Türkiye silah almayı kabul ettikten sonra Almanya ile nasıl bir anlaşma yapmayı düşünebilir?'..» diye sormuştu.

Menemencioğlu, «yeni bir anlaşma yapmayı düşünmediklerini» söylemişti: Özellikle 1939 Ocak ayında Almanya'nın 150 milyon marklık kredi vereceğini öngören anlaşmanın işlememesinden sonra, verilecek silahlarla ilgili yeni bir anlaşma yapılamazdı. Verilecek silahların bu krediden «mahsup» edilmesini istedi.

«Numan Bey,» von Papen'e Türkiye'nin çok çeşitli mal-

zemeye gereksinmediğini söylemiş ve gereksindikleri savaş araçlarını sıralamıştı:

«Tank, uçak, uçaksavar ve tanksavar topları...»

Ancak, Menemencioğlu eğer verilecekse, bu araçların «fabrikadan çıktığı gibi» gönderilmesini istiyordu. Bir heyet de bu iş için Almanya'daydı.

Menemencioğlu, Steinhardt'a: «Böylece Alman saldırısında ellerinde daha az malzeme olması sağlanacak» diyordu.

von Papen —tabii ABD bildirisine karşı olarak— bu konuda bir ortak bildiri yayımlanmasını istedi. «Numan Bey» geri çevirdi. Ancak, von Papen'den bu olayı siyasal kazanç ve propaganda aracı yapmamaları, İngilizlerle varolan ittifak aleyhine bir girişim gibi göstermemeleri için söz almıştı *(512 sayılı telgraf)*.

Türkiye, Ankara'daki yardımı koordineyle görevli komitede bir ABD'linin bulunmasını kabul etti, artık «bu konuda Türklerle bir anlaşma yapma fikri üzerinde durulabilirdi» *(568-580 sayılı telgraflar)*.

Menemencioğlu, Steinhardt'a İngilizlerin yardım göndermediklerini bir kez daha —gerekçesiyle— vurguladıktan sonra,

«Ama sakın yanlış anlamayın. Türkler cesur bir milettir. Gerekirse 400 bin kişilik askeri güçleriyle Çanakkale'de tanklara karşı savaşırlar» dedi.

Dışişleri Genel Sekreteri, son iki yıldır İngilizlerin Türkiye'ye «doğru dürüst hiçbir malzeme göndermediklerinden» yakınıyor, Ortadoğuda önemli askeri bir güç bulundurmadıklarını, bu bölgeye birkaç uçak gönderdiklerini, askerlerin de Hintli, Polonyalı, Yunan gibi unsurlardan oluştuğunu söylüyordu *(667 sayılı telgraf)*.

İngiliz Büyükelçisi Lord Halifax da, Washington'da Welles'e ABD Büyükelçisi Steinhardt'tan yakınıyordu.

Verdiği muhtırada, Steinhardt'ın Türkiye'ye gönderilen malzemenin İngilizlerce kullanıldığını, hatta malzemenin ABD'den alınıp Türkiye'ye gönderilmemekle kalmayıp bedellerinin Türkiye'ye açılan krediden düşürüldüğünü bildirdiğini vurguluyor, doğru olmayan bu bilgileri yalanlıyordu.

Halifax'a göre, Türklerden sadece ulaşım giderleri alınmıştı.

İngiltere, asla Türkiye'ye ayrılan ABD malzemesini kullanmıyordu *(ABD arşivi, 867.24/345)*.

Steinhardt ise, İngiltere'nin malzeme göndermediğinde direniyordu:

İzinle Ankara'dan ayrılacak olan Bakan Saraçoğlu ile görüşmüş, «Türkiye'ye İngilizlerin hiçbir şey vermediğini» bir kez daha duyurmuştu Bakan. Hatta Saraçoğlu, Bulgarların «bile» 2-3 motorize tümeni olduğunu belirtmişti.

Türk Genelkurmayı, İngilizlerin Ortadoğuda asker ve malzeme açısından zayıfladığı yargısındaydı. Temmuz 1942'de Türkler, bu durumdan kaygılandıklarını söylüyorlardı. Saraçoğlu bu arada başka bilgiler de vermiş, Türkiye'nin Sovyetlerle ilgili daha önceki bağlantılarına şimdiki gibi aynı anlayışla baktığını Moskova'ya bir notayla iletildiğini irdelemişti. Saraçoğlu «von Papen suikastına katılan iki Sovyet vatandaşını Türk mahkemelerinin cezaya çarptırmasına karşın, Sovyetlerin bu yönlü Türk notasına olumlu yanıt verdiklerini» bildiriyordu *(699 sayılı telgraf)*.

Türkiye, malzemenin ulaşımı için bazı önlemler arıyordu. Washington'daki Türk Büyükelçiliği Müsteşarı M. Ali Şevki Alhan, Ortadoğu masasından George Alling'e, «bazı gemiler satın alınmasına ABD'nin izin vermesini, bu gemilerin Panama bayrağı altında malzemeyi Türkiye'ye ulaştırabileceklerini» söylüyordu *(Arşiv, 867.24/55)*.

Ayrıca, Türkler yardım anlaşmasıyla ilgili bilgileri olmadığını, eğer Steinhardt bu taslağı Ankara'ya verirse üzerinde çalışabileceklerini de Alling'e söylemişlerdi.

Öte yandan Hull, Ankara'daki Amerikan yetkililerine —Kelley'e— gönderdiği bir notta, «Türk ihraç mallarının satın alınması konusundaki ABD görüşünü» anlatıyordu:

«Almanların ilgi duyduğu Türk mallarının alınması için hangi önlemlerin alınabileceğinin araştırılması istenildi. Bu araştırmaya stoklar dahil, her türlü bilgi girecekti. Özellikle Almanların ilgi gösterdiği deri, yün, tütün gibi mallar ABD'nin ilgi duyduğu türdendi» *(708 sayılı telgraf)*.

Kelley ise, araştırmalarının sonucunu bildirdi: İngilizlerle ortak bir anlayışa varılmalıydı. Örneğin İngilizler 900 bin sterlinlik deri almışlar, Türklerin önerdiği antimuana ilgi göstermedikleri için bu malı Almanlar kapmıştı. Ayrıca «belirli bir takvim içinde» Türklerin, Almanlara bazı malları verme gibi bağlantıları vardı. «Biz» diyordu Kelley, «Almanlar Türk mallarını alıp nakletmekte gecikirlerse piyasaya girip bunları alabiliriz. Türkler, bu kez, Almanlara ancak bir sonraki ürünlerini satmak zorunda kalacaklardır. Piyasaya girersek, birden fiyatlar artabilir ki, Türk Hükümeti bundan fazla memnun olmaz.»

Aralık 1942'lerde ABD piyasaya girdi ve 2.242.000 kilo yün aldı *(105-1312 sayılı telgraflar)*.

YENİ BAŞBAKAN NEDEN SİNİRLİ?

Başbakan Refik Saydam, İstanbul'da öldü.

Başbakanlığa Şükrü Saraçoğlu getirildi. Dışişleri Bakanlığına da Numan Menemencioğlu. 8 Temmuzda Başbakanlığa gelen Saraçoğlu'nu, Steinhardt 17 Temmuz 1942'de ziyaret etti.

Steinhardt, «Saraçoğlu'nda daha önceleri gördüğüm neşeli insanlara özgü ruhsal durum gitmiş yerine sinirli, kafası sorunlarla dolu bir insan gelmişti» diye yazıyordu.

İngiliz Hugessen de böyle düşünüyordu. Steinhardt Türk Başbakanının ruhsal durumunu görünce sormayı düşündüğü soruların hiçbirini yöneltemedi.

«Fakat» diye yazdı Steinhardt, «19 Temmuz sabahı Türkiye Toprak Mahsulleri Ofisi, İşgüder Kelley'e telefon etti, 'bir zahmet gelmesini' rica etti. Konuşmanın gündemi telefonda bildirilmişti: Türkiye'nin satacağı afyon!»

Ancak, TMO yetkilileri afyonla ilgili sorunları görüştükten sonra, «Türkiye'nin düşünülebilecek ölçülerin üstünde 'buğday' almak istediğini» bildirmişlerdi.

Buğdaya gereksinim o denli büyüktü ki, Türkler «askeri malzemeden önce buğday ulaşımının sağlanmasını» istiyorlardı.

Bu durum Steinhardt'a, yeni Başbakanın neden sinirli olduğunu gösteren ipucunu vermişti. Yaptığı araştırmayı Washington'a aktarırken: «Saraçoğlu, Başbakan olur olmaz, Türkiye'nin elinde daha önceki hükümetin öne sürdüğünün tersine çok az buğday stoku olduğunu saptamıştı.»

Steinhardt, «ABD ve İngiltere'ye 'çok dost' olan Saraçoğlu Hükümetinin 'durumunu düzeltmek için' Türkiye'ye buğday gönderilmesini sağlayacak tüm önlemlerin alınmasını Washington'a salık verdi» *(751 sayılı telgraf)*.

Konu, kapanmadı; tersine önemi arttı.

Bu kez, Saraçoğlu Steinhardt'ı çağırdı:

«İvedi olarak ABD'den buğday istediklerini bildirdi.»

Saraçoğlu şöyle diyordu:

«Türk ordusu elindeki silah ve malzeme ile savaşabilirdi, ama aç karna çarpışamazdı.»

Almanlar Kafkaslara doğru ilerlediği için Türkler, Trakya'daki bazı birlikleri Trabzon'a kaydırmışlardı.

Steinhardt, «ABD'de buğday var, ancak ulaşımını sağlamak zor» dedi.

«Savaş malzemesinin üzerinde bir ayrıcalıkla, ABD'nin, Türk Hükümetine buğday göndermesini» istiyordu Saraçoğlu.

Steinhardt, «Türkiye ile ilişkilerimizi güçlendirmek için» diyordu,

«Saraçoğlu'nun isteğini hemen yerine getirelim. Türkiye'ye yardım malzemesi getiren gemilere buğday yüklenebileceğini hükümete bildirmeme izin veriniz.»

Washington beş gün sonra yanıtladı: Türk Hükümetine isteğini yerine getirebileceklerini bildirmesini Steinhardt'tan istedi. Malzeme getirecek gemilere yüklenecek 15 bin ton kadar buğday, 45-60 gün içinde Türkiye'ye varacaktı. İngilizlerin Ortadoğudaki merkezlerinde buğday olabilirdi, İngiliz Büyükelçisiyle bu olasılık da araştırılmalıydı. Washington da Londra üzerine ağırlığını koyacaktı. *(752-354 sayılı telgraflar)*.

Steinhardt «müjdeyi» Saraçoğlu'na verdi; Ankara, daha büyük gemiler arıyordu. Washington, İngilizlerin 5000 ton buğday göndereceğini, hatta Irak'tan arpa alıp Türkiye'ye vereceğini bildiriyordu.

Krom sorununun bu sırada hemen devreye girmesi doğaldı, girdi de. Aslında, müttefikler savaş araçlarının yapımında ilk sırayı alan Türk kromunun Nazilere gitmesini istemiyorlardı. Türkiye daha önceden yaptığı bağlantıyı öne sürerek ürettiği bütün kromu müttefiklere vermiyordu. O yıl içinde Almanya'ya 90 bin ton krom vermek zorundaydı Türkiye. Ama, üretimin geri kalan bölümünü müttefiklere ayırabilirdi.

İngiliz Büyükelçisiyle beraber Saraçoğlu'na giden Ste-

inhardt'a, Türk Başbakanı, «90 bin tonun dışında kalan kroma karşılık, ABD'nin 100 bin ton buğday vermesini» önerdi.

Elçiler sordu:

«Peki üretimi nasıl artıracaksınız?»

Saraçoğlu, dinginlikle yanıtladı:

«Gerekirse askeri kullanıp üretimi iki katına çıkarabiliriz.»

1943'te üretim iki katına çıkmazsa, Türk kromunun Almanlarla müttefikler arasında «paylaşılmasını», bu konuda bir anlaşma yapılmasını isteyen iki büyükelçiye, Saraçoğlu,

«Anlaşma yapmam» diye yanıt verdi. «Ancak Almanlara, 1943-44'te aramızdaki anlaşmanın üstünde krom da vermem. Yalnız buna 'söz' verebilirim» *(953 sayılı telgraf)*.

Berlin'i hammadde açısından sıkıntıya düşürmek için İngilizler, ikinci kez Ankara'ya «kalitesine bakılmaksızın bütün Türk kromunu alabileceklerini» bildirdiler. Tabii, Almanlar bu görüşmeleri hemen öğrendiler, onlar da devreye girdiler ve Türkiye'nin kromu sadece müttefiklere satmasına karşı çıktılar. Sonuçta —12 Aralık günü— 8 Ocak 1943'e kadar üretilecek kromun tümünün İngiltere'ye verilmesi kararlaştırıldı *(1271 sayılı telgraf)*.

FİLM SENARYOSU OLACAK OLAYLAR

Gerçekten bir filme senaryo olabilecek serüvenler, 12 Haziran 1942 günü sabahın erken saatlerinde başladı...

Steinhardt, saat 09.15'te «bir ABD bombardıman uçağının» Ankara'ya indiğini öğrendi.

Daha ne yapacağını düşünmeye fırsat kalmadan, saat 09.18'de ikinci bir ABD bombardıman uçağının indiğini bildirdiler.

Türk resmi makamlarıyla ilişki kurmaya çalışırken, saat 10.15'te bir üçüncü uçağın haberi geldi.

İlk iki uçakta hiçbir arıza yoktu. Üçüncü uçağın sağ kanat üzerindeki motoru durmuştu, ikinci motorda da «kaçak vardı.»

Bu arada bir Türk subayı saat 09.30'da Elazığ üzerinde bir uçak görüldüğünü, ancak iniş yapmadığını, Irak ya da Suriye'ye gitmiş olabileceğini bildirmişti. Ankara'ya inen uçak personeline «çok nazik davranılmış», hemen lokantaya alınmış, yemek verilmişti.

Uçaklar neden «zorunlu iniş» yapmışlardı, şimdi ne olacaktı?.. Steinhardt havaalanına giderken bunları düşünüyordu. Alanda küçük rütbeli Türk subayları vardı. Steinhardt Amerikalı pilot ve uçak personeli ile konuşurken, Türk subayları dinlemediklerini göstermek için, arkalarını dönmek inceliğini göstermişlerdi.

ABD bombardıman uçakları Romanya'nın petrol alanı Loesti'yi bombalamaktan dönüyorlardı. Hedefe varmışlardı, 15 bin fitten bombalarını atmışlar, ancak yoğun uçaksavar ateşiyle karşılaşmışlardı. Hepsi 10 uçaktı, Ankara'ya inebilenlerin ötekilerden hiç haberleri yoktu.

Steinhardt doğruca Türk Dışişleri Bakanlığına gitti. Ama yetkililer, uluslararası kurallara göre zorunlu iniş yapan uçak personelini, «ilk önce Türk yetkililerin sorguya çekeceğini» bildirdiler. «Hepsi, Türklerin konuğuydu.»

Beklemek, sorgudan sonraki olası gelişmeleri izlemek

için Steinhardt, büyükelçiliğe döndü, fakat birden işler daha karıştı.

Yeni haberlere göre dört uçak daha Diyarbakır'a gelmiş, bir beşincisi Arifiye'ye zorunlu iniş yapmıştı. Sonuncusunun iki motoru da arızalıydı, üç yaralı vardı *(581 sayılı telgraf)*.

13 Haziran günü, Steinhardt bir uçağın Suriye'ye ulaştığını öğrenmişti.

Hani şu Elazığ üzerinde görülen... Ama haberler birden karışmıştı. Türk Genelkurmay Başkanlığınca bir uçağın Arifiye'ye indiği doğrulanıyordu, ama Yalova'ya inen bir başka uçaktan daha söz ediliyordu. Hatta bu uçakta bir ölü vardı. Genelkurmay bir başka bombardıman uçağının Mudanya'ya indiğini —doğrulanmayan haberler— arasında bildiriyordu. Kaç uçaktı, nerelerdeydi bunlar... Steinhardt işin içinden çıkamaz durumdaydı *(585 sayılı telgraf)*.

Washington'dan Hull imzasıyla gelen telgraf —aynı gün— Ankara'ya ulaştığında durum buydu. Hull, «uçakların hedefe gidiş ve dönüşlerinde Türk toprakları üzerinden uçmamaları için kesin buyruk aldıklarını» bildiriyordu. Mısır'dan kalkıp gidecekleri «menzil» bu uçuşa uygundu. «Öyle sanıyoruz ki» diyordu Hull, «filo komutanının uçağındaki motor arızası nedeniyle öteki iki uçak onu izlemiş, zorunlu inişe geçmişlerdi.»

Hull, hemen Türk Başbakanı ve Dışişleri Bakanıyla görüşerek bu bilgiyi iletmesini Steinhardt'a salık veriyor, yansız Türkiye topraklarına ABD uçaklarının zorunlu iniş yapmasından duyduğu üzüntüyü dile getiriyordu. Steinhardt, bu hareketin ne planlanmış, ne de önceden düşünülmüş olduğu konusunda Ankara Hükümetine güvence verecekti. Hemen Dışişlerine çağırdığı Türk Büyükelçisine de Hull, aynı güvenceyi ve bilgiyi verecekti *(271 sayılı telgraf)*.

13 Haziranda gün, bitmek bilmiyordu: Bu kez, Türk Dışişleri Bakanlığı bir sekizinci uçaktan söz ediyor, Türk toprakları üzerinden geçerek Suriye'ye gittiğini bildiriyordu.

Bir başka habere göre, Romanya üzerinde uçaksavar yarası alıp Yalova'ya inen uçağa Türk askeri bölgeleri üzerinde Türk uçaksavarları ateş açmıştı. Uçak vurulmuş, personelden biri ağır, ikisi hafif yaralanmıştı *(594 sayılı telgraf)*.

14 Haziran günü Steinhardt, Türklerden bir başka bilgi aldı: Mudanya'ya uçak inmemişti, indiği bildirilen uçağın Suriye'ye doğru gittiği sanılıyordu. Yalova'ya da hiç bir uçak gelmemiş, Türk uçaksavarlarının ateşiyle karşılaşan uçak —meğer— Arifiye'ye inmişti, Türk Dışişlerinin aldığı bilgiler bunlardı. Bütün bunlar, Yalova olayı haber alınmaya çalışırken doğan kargaşadan kaynaklanmıştı. Yalova'da o gün bir kaza olmuş, biri ağır, üç kişi hafif yaralanmıştı, Amerikalı pilotlarla olayın bir ilgisi yoktu.

Sonunda, gerçek kesin çizgileriyle ortaya çıkarılabilmişti: Türk Genelkurmayı dört tane Liberator tipi uçağın zorunlu iniş yaptığını, üçünün Ankara'da, birinin de Arifiye'de olduğunu saptamıştı.

Steinhardt bir «ohh» çekti *(599 sayılı telgraf)*.

Olayın ilginç yanları bundan sonra başlıyordu..

GEREKSİNMEMİZ VARSA...

Steinhardt, 15 Haziran 1942 sabahı Saraçoğlu'nu gördü.

Büyükelçiyi dinleyen Saraçoğlu, «Her şeyi anlıyorum» dedi.

«Not almanıza gerek yok Sayın Büyükelçi, söylediğim sözcükleri dilediğiniz gibi kullanabilirsiniz telgrafınızda» diye sürdürdü Saraçoğlu:

«Savaş içinde böyle şeyler olur.»

Steinhardt bir ara Saraçoğlu'nun güldüğünü ve şunları söylediğini Washington'a yazıyordu:

«...Uçakların 'akıbeti' hakkında Washington'dan bir talimat aldınız mı?»

Steinhardt, «Hayır» dedi. Saraçoğlu,

«Çok fena!.. Bizim de dört nakliye uçağına gereksinimimiz var. ABD Hükümetinin bu uçakları bize 'armağan' edebileceğini umut etmiştim...»

Saraçoğlu, söyleyeceğini söylemişti. Steinhardt, Dışişleri Bakanı Hull'dan gelen telgrafı Saraçoğlu'na okudu. Steinhardt sonra, Hull'a şunları yazdı:

«Dört uçağın Türkiye'ye inişi nedeniyle bir tepki yok. Personele konuk işlemi yapılıyor. Uçaklarsa yüksek düzeydeki resmi kişiler tarafından geziliyor.»

Steinhardt, Washington'a önerilerini sunuyordu:

«Bugünkü koşullar altında» diyordu Steinhardt, «uluslararası hukuk kuralları, özellikle Mihver ajanlarının durumu sıkı biçimde izledikleri dikkate alınırsa 'Türklerin bu uçakları savaş süresince geri vermeleri olasılığı yoktur.' Öyle sanıyorum ki, dört uçağın nakliye uçağı olarak 'Türk Hükümetine armağan edilmesi çok olumlu bir etki' yapacaktır. Aynı zamanda uçakların Türk Hükümetine armağan edilmesi, Türk Hükümetinin personelden uluslararası kurallar gereği 'kaçmayacaklarına dair söz vermelerini' istememesi, hatta personelin Türkiye'den ayrılması olasılığını doğurabilir» (607 sayılı telgraf).

OLAYA BİR «GİZLİLİK» KATILMALI Kİ...

Uçaklar, ABD Hükümetince Türkiye'ye «armağan» edilerek olay kapanabilirdi...

Fakat, serüvenin daha heyecanlı bir tırmanış göstermesi için senaryoda «gizli noktalar, gizemli araçlar» olduğunu gösterecek bir bölüm de olmalıydı.

Nitekim, Steinhardt'ın bu son telgrafında senaryoyu böylesine gizlerle örecek bir anlatım da yer alıyordu.

Büyükelçi, «...*Uçaklarda —İngiliz ve ABD yetkililerinin huzursuzluğuna neden olan— 'çok önemli ve gizli kalması gerekli araçlar' bulunuyor... Kaygımız şu: Mihver ajanları 'Türk muhafızlarla anlaşarak' bu araçları ele geçirebilir...*» diyordu.

Steinhardt, Washington'a uçakların armağan edilmesiyle ilgili önerisini bu nedenle yineliyordu, tabii elindeki şu sağlam gerekçeyle:

«...Eğer uçaklar Türk Hükümetine 'armağan' edilirse buradaki personelin uçakları yeniden kullanılır duruma getirmesine yardım etmeleri için izin almakta zorluk çekmeyiz. Bu gerçekleşirse sözünü ettiğim 'gizli araçların gereğine bakılmasına' olanak sağlanabilir...»

Washington, iki gün düşündü; 17 Haziranda Hull, Ankara'ya bir mesaj gönderdi:

«*Savunma bakanlığımız, uçakların Türkiye'ye verilmesiyle ilgili müzakerelerden önce gizli araçların sökülmesini ve personelin Türkiye'den ayrılacaklarını gösteren kesin güvence istiyor. Uçakların armağan edilmesi konusunu ABD Hava Kuvvetleri Komutanlığı ile konuşabiliriz. Bütün personelin Türkiye'den ayrılması zaman alabilir, bunu anla-*

yışla karşılıyoruz. Türk Hükümetinin vereceği 'sözlü bir güvence' de bizim için yeterlidir.»

Oysa, Türk yetkililer «uçak personelinin Türkiye'den ayrılmayacaklarına —daha doğrusu kaçmayacaklarına— ilişkin söz vermelerini» istiyordu. ABD Büyükelçiliği Hava Ataşesi yanıtında «bu konuda merkezden talimat beklediklerini» söylüyordu.

TABİİ YİNE ALMANLAR DEVREDE

18 Haziran günü, Steinhardt, von Papen'in Dışişleri Bakanlığına gelerek uçakların Türkiye'ye inmesini «doğrudan yansız siyasetin bozulması» diye nitelediğini öğrendi.

Menemencioğlu da tersine görüşler öne sürmüştü.

Fakat, o gün Steinhardt yazdığı (632 sayılı) telgrafta, «Türkler uçaklarda gizli araçlar olduğunu bilmiyorlar. Söylesem haber vermiş olacağım» diyor, ABD'nin içine düştüğü sıkıntıdan nasıl çıkacağını gösteren yöntemler sıralıyordu:

«...Uçakların yeniden uçması için gerekli onarımlar yapılırken, motor gürültüleri arasında gizli araçlar kırılıp parçalanabilir. Uçakların hemen armağan edilmesini önermekteki amacım, Türk ve Mihver ajanlarının gizli araçların varlığını öğrenmesini önlemekti. Personelin kaçmayacaklarına dair söz vermeleri uluslararası kural olduğundan, Türkiye bundan vazgeçemez. Ancak uçakların armağan edilmesi durumunda personelin kaçmasını sağlayabilir.

Kanıma göre, Türk yetkilileriyle şu anda ellerinde ve denetimlerinde olan bu uçaklar üzerinde pazarlığa girişmek, koşullar öne sürmek hata olur. Ayrıca, ABD'li personelden 'kaçmama sözü' istemeyecekleri, birkaç hafta sonra çok sıkı izlemeyecekleri konusunda güçlü bir dokundurmadan başka elimizde fazla bir şey yok. Bu nedenle hiçbir koşul öne sürmeden uçakları armağan etmeyi öneriyorum. Doğrusu, Saraçoğlu ile yaptığım konuşmada belirttiğim dokundurması dışında Türk yetkililerinden hiçbir öneri gelmedi.»

Saraçoğlu, uçakların Türkiye'de kalması için —büyükelçinin de belirttiği gibi— şakaya getiren, dokundurma sınırını aşmayan bir davranış göstermişti. Öyle bir dokundurmaydı ki, gereğini ABD düşünsün demeye gelebilirdi. İşte, bu dokundurmanın ışığında Ankara ile Washington arasında telgraflar gidip geliyordu. Herhalde Türk yetkilileri de ABD'nin varacağı sonucu bekliyordu.

Telgraf savaşını Steinhardt kazandı...

19 Haziran günü Hull'dan gelen şifre, «Hava Kuvvetleri Komutanı General Arnolds'ın kararına göre uçakları 'armağan' edebilirsiniz» diyordu. Hull, ekliyordu:

«Personelimiz uçakların kullanımında 'eğiticilik' yapmak üzere kalsınlar. Ancak —lütfen— Türk Hükümeti, subay ve uçak personelimizi 'kaçmama sözüyle' bağlamasın. Onları, orada eğitici personel olarak kabul etsin. Türk Hükümetinin zamanla personelin ayrılmasına izin vereceğini umut ediyoruz. Uçakların devri işlemine gizli araçlar sokulmamalı. Bu araçlar derhal size teslim edilmeli. Uçaklar nakliye uçağı olarak kullanılacağından, Türk yetkilileri bu isteği anlayışla karşılayacaklardır.

Eğer ABD personeli uçakların denetimini alırlarsa gizli araçların sökülüp ortadan kaldırılması olanağı vardır. Amaçlarımızın büyük bölümü gerçekleşinceye kadar Türklerle müzakereleri sürdürünüz.»

Steinhardt'ın bu buyrukları almasının üzerinden altı gün geçti. Bu arada neler oldu; havaalanı çevresinde Mihver ajanları gezdi mi, fotoğraflar çekildi mi, uçakların içine girip kolaçan edebilmek için Gestapo'nun adamları bazı girişimler yaptı mı?.. Bütün bunlar, ancak bir senaristin yaratıcı gücüne kalıyor.

Steinhardt, 25 Haziranda Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede «şu durumu» saptıyordu:

«1) Türk yetkilileri, personelden, kaçmayacaklarına ilişkin söz verme, isteminden vazgeçtiler. Müzakereler sırasında böyle bir istekte bulunmayacaklar.

2) Müzakereler süresince personel —kaçmayacaklarına söz verdikleri için— Ankara içinde özgürce gezebilecekler.

3) Müzakereler boyunca uçaklardan hiçbir şey çıkarılmayacak.

4) Türk Hükümeti şimdi, uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde uçakların armağan edilip edilmeyeceğini araştırıyor.»

Steinhardt'ın verdiği bilgiler arasında bir de «Ancak» diye başlayan şu cümle bulunuyordu:

«*...ABD, Türkiye'ye 12 tane A-30 uçağı verilmesini daha önceleri kabul etmişti. Türk Hükümeti, bu dört uçağın 8 adet A-30'la değiştirilip değiştirilemeyeceğini de inceliyor...*»

BİR BAŞKA SORUN

Steinhardt, yeni bir sorunun çıktığını bildirdi:

Türkiye'de daha önce «enterne» edilmiş 3 Alman, 11 İtalyan, bir İngiliz ve birkaç Rus, Fransız, Yunanlı havacı bulunuyordu. Alman Büyükelçiliği çok önceleri Dışişlerine başvurarak bunların serbest bırakılmasını istemişti. Bu listeye 28 ABD'li havacı eklenirse, Almanların istemlerini geri almaları beklenebilirdi.

«Hayretle öğrendim ki» diyordu Steinhardt, «Almanlar istemlerini yinelemişler.»

Saraçoğlu'nun bir kuşkusu vardı:

«Almanlar, Doğu Akdeniz'de yakın bir gelecekte olası görülen Mihver hareketlerinde bazı uçakların Türkiye'ye zorunlu iniş yapmalarını göz önünde tutarak, bu 'son örneği' ellerinde koz gibi tutabilirler.

Saraçoğlu'nun kuşkularını paylaşıyorum. Saraçoğlu, durumu Türk Genelkurmayı ile görüşecek, bu nedenle yazdıklarım 'geçici bilgilere' dayanıyor. Esasen Bakanlığımızın onayını almadan herhangi bir söz vermek istemiyorum» *(663 sayılı telgraf)*.

Washington, on üç gün Ankara'dan ses çıkmadığını görünce, —8 Temmuz 1942'de— taşan sabrını Hull imzasıyla bir telgrafa döktü:

«*...Bombardıman uçaklarımızla ilgili müzakereler hakkında bilgi verir misiniz?..*» *(325 sayılı telgraf)*.

Steinhardt, Washington'a ne diyecekti?.. Daha önceki telgraflarına eklenecek yeni bir bilgi yoktu, müzakereler bilinen çerçevede yürüyordu.

Birkaç gün önce Menemencioğlu, Büyükelçinin sorusu üzerine, «Sizi de bizi de doyuracak bir çözümün hukuksal yanları inceleniyor» demişti. Steinhardt'a göre, Başbakanın ölümü bazı gecikmelere yol açmıştı. Türkler, Mısır'daki askeri gelişmeleri izliyorlardı *(724 sayılı telgraf)*.

ÇÖZÜM...

Başbakan Saraçoğlu, özel kalem müdürünü çağırdı, yetkililerin yanına gelmesini istedi.

Türk Başbakanının yanında uzun süre görüştüğü Steinhardt oturuyordu. Yetkililer geldi, Saraçoğlu «ABD Büyükelçisinin yanında» onlara şu buyrukları verdi:

«...Enterne edilen havacıların —araçları almaları için— uçağa girmelerine izin verilecekti.

Mühürlenen uçaklar ABD personelinin yanında açılacaktı.

ABD'li personel gizli araçları (ilk kez söyleniyordu, bu araçlar şifre araçlarıyla gizli şifrelerdi) alacak, ABD Büyükelçiliğine teslim edecekti.

Uçaklarda bulunduğu bildirilen 15 bin dolar da Büyükelçiliğe verilecekti...»

Çözüm, 24 Eylül 1942 günü gelmişti *(951 sayılı telgraf)*.

Steinhardt'ın Saraçoğlu ile yaptığı uzun konuşmanın içeriği neydi, anlaşılmıyordu.

Kesin olan bir şey varsa, bu da 11 Ekim 1942 günü İşgüder Kelley'in, merkeze,

«Uçaklarda bulunan gizli bombardıman nişan haklarıyla, öteki gizli araçların bugün Büyükelçiliğe teslim edildiğini» bildirmesiydi. Arifiye'deki araçlar ise —o günler Türkiye'de bir 'bayram' tatili olduğu anlaşılıyor— daha sonra alınacaktı. Bunlar, «özel kurye» ile gönderilecekti *(1008 sayılı telgraf)*.

«ESCAPE FROM TURKEY!...»

Hollywood senaristleri son savaşta Türkiye'de geçen bir serüven filmi hazırlasalar, kuşku yok, çekilecek filmin adını «Escape» koyarlardı, ya da «Escape from Turkey»!

ABD belgelerinden yararlanarak, ama bu belgeleri düş güçleriyle süsleyerek yazacakları senaryoda olayları abartıp renklendirerek sunabilirler, film başlangıcına da inandırıcılığını pekiştirmek için, «Bu film, Amerikan havacılarının kahramanlığını gösteren gerçek bir öyküdür» diyebilirlerdi.

Türk senaristlerine böyle bir öykü yazıp filme çekmeleri salık verilemez. Doğrusu, Alman gizli ajanlarıyla kaynaşan ABD elçiliğinde olup bitenleri bir filmde saptırmadan yazabilmeleri, hele üst düzey yetkililerıyle yürütülen pazarlıkları gerçeğe uygun biçimde yansıtabilmeleri hayli zor.

Amerikan kahramanlığını övmek, Türk gururunu sergilemek!..

Tersini yapmak ise, filmin, sansür heyetimizin özenli incelemesinden geçmesine olanak vermez...

İyisi mi, biz filmden gerçeğe dönelim!..

Eskişehir —iklimi bilindiği için söyleyelim— o Aralık ayının 14'ünde soğuktu.

Konuksever Türkler, sabah Amerikalı havacılardan Teğmen Nathan Brown, Wilbur West, Eugene Ziegel; Çavuş Jimmie Briscoe, Ula Taylor ve George Charles'e sıcak çay ikram ettiler.

Her şey yolundaydı. Ankara'daki Liberator uçaklarından biri Eskişehir'deki hava üssümüze onarılıp çalıştırılmak üzere gönderilmişti. Hiç kuşkunuz olmasın, ABD'li personel de «eğitici» nitelikleriyle uçağın uçuşa hazırlanması için Eskişehir'e gelmişti.

Liberator uçağı alanın bir yerinde yatıyordu.

ABD'li havacı personel uçak üzerinde çalışıyordu.

Bir nakliye uçağı kazanacaktık. Hiç yoktan, ayağımıza tıpış tıpış gelen yepyeni bir uçak... Türkler, Amerikalı havacıların herhangi bir eyleme geçmeyeceklerinden kendileri kadar «emin» idiler.

Sonra, bir uçağın güçlü motor sesleri duyuldu... Sonra, Liberator uçağı pistte yürümeye başladı... Sonra, havaalanı kulesine, telsiz bölümüne herhangi bir mesaj gelmedi...

Uçak, 14 Aralık 1942 günü pistte hızlandı, kalktı, burnunu güneye çevirip uzaklaştı gitti. Türkler, Eskişehir'deki Amerikalıların günlerdir «kaçışın hazırlıklarını, planlarını» yaptığını nereden bilsinlerdi!..

Bu, ilk «kaçıştı...» Türk yetkililer, ABD'li personelin birer ikişer yok olup gideceğini biliyordu, ama «uçağı alıp gideceklerini sanmıyordu, daha doğrusu beklemiyordu.»

Steinhardt, bir gün sonra Washington'a olayı duyururken uçağın «bilinmeyen bir yöne» gittiğini yazdı. Türk Dışişleri, «resmi olmayan bir protestoda» bulundu. Ama, bu «kaçış»tan sonra yeni bir sorun ortaya çıktı:

Türklere göre, Mihver temsilcileri şimdi, bu olayı müttefiklerden yana bir hareket olarak değerlendirecekti. Bu nedenle Türk yetkilileri, uçağın «derhal geri verilmesini» istiyordu.

Steinhardt, *«Dışişleri Bakanlığımız ikisi hasar görmüş bu dört uçağın gizli araçları gereçleri sökülüp bize teslimiden sonra, Ankara'nın bu 'lütufkâr' davranışını karşılamak üzere Türklere 'armağan' edildiğini anımsayacaktır»* diyor ve ekliyordu:

«Uçağın hemen geri verilmesini öneririm. Ancak 'kaçmama sözü' vermeyen uçak personelinin geri dönmesi için bir neden göremiyorum. Uçağı geri getirecek yeni personelin burada bir zorlukla karşılaşacağını sanmıyorum. Ancak, bu olayla ilgili yapılacak bir ABD propagandası burada kalan 'enterne' personelin kaçması olasılığına zarar verecektir» (1295 sayılı telgraf).

15 Aralık günü, Steinhardt Washington'a gönderdiği telgrafa önemli bir not koydu:

«Bundan önceki ve bugünkü telgrafıma verilecek yanıtların 'şifre büyükelçi tarafından çözülecek' koşuluyla gönderilmesi ricasıyla...»

Çünkü, Büyükelçi Steinhardt o gün, «Eğer uçak geri verilir, 7 enternenin kaçışı gizli tutulursa, Türk askeri makamlarının bu eylemlerin yinelenmesinde zorluk çıkarmamaları olasıdır» diyordu *(1302 sayılı telgraf)*.

Steinhardt'ın uçağı geri getirecek personelin nasıl gelip döneceği sorununa bulduğu çözüm de aynı telgrafta yer alıyordu:

«Uçağı Eskişehir'e getirecek personel sivil giysiler giyer, Türk Büyükelçiliğinden vizeli pasaport taşırsa, hiçbir engel çıkmadan buradan ayrılabileceklerdir.»

İkinci, «kaçış» olayı, hemen aynı gün gerçekleşti!..

«Türklere söz vermeyen 'enterne' havacılardan Yüzbaşı Frederick Nesbitt ile Yüzbaşı Lyman Smith, dün, Ankara'da kaldıkları yerden kaçmışlardı» (1302 sayılı telgraf).

Fakat, ABD belgesine göre, ABD Büyükelçiliğinin, «Bu kaçıştan hiç haberi yoktu»?!.. O kadar habersizdi ki!..

«Şimdi» diye sürüyordu telgraf, «her iki havacı İskenderun'dan Port Sait'e hareket etmekte olan İngiliz bandıralı Gienbank gemisinde bulunuyorlar.»

Büyükelçiliğin sağladığı bir otomobil, «gerekli yerlere verilen bilgi» ve sonra... İskenderun'dan kalkan gemide iki Amerikalı yüzbaşı!.. Her iki olay da, «temiz işti...»

Sorun, uçağın geri verilmesi mi?.. Washington'un «şifresi Büyükelçi Steinhardt tarafından açılması koşuluyla» (664 sayılı) gönderdiği telgrafta,

«Verdiğiniz bilgiler General Arnolds'a ulaştırıldı. Mısır'daki ABD askeri makamlarına uçağın Türkiye'ye geri verilmesini buyuruyor. Sivil giysili, vizeli pasaport taşıyan personel kullanılacak,» deniliyordu.

Ve... «The End»!..

Hayır öykü bitmedi.

Yazışmalar hızlandı: Steinhardt'la Washington arasında pek çok telgraf gidip geldi. Amerikalılar uçağın 30 gün

içinde yeniden onarılacağını bildirdiler. Ancak Mart 1943'te onarımı biten uçağı «Türk vizeli pasaport taşıyan, 'gerçekten sivil personel' geri getirdi.»

«Enterne subaylar» sorunu Türk Hükümetinin o denli başını ağrıtmaya başladı ki!..

Sonunda, Amerikalı, Alman... ve daha başka ulustan ne kadar «enterne insan» varsa, bir kararla hepsi ülkelerine geri gönderildi.

Herhalde o ABD'li subaylarla, öteki Alman, İtalyan subaylarıyla savaşan iki tarafın insan gücüne büyük katkı sağlanıldı.

İster inanın, ister inanmayın, belgelerde öykü böyle anlatılıyor.

Bütün bu olayların arasında, ABD belgelerinde bir de Boğazlardan geçiş sorunu yer alıyor.

25 Eylül 1942'de Hull, Steinhardt'a gönderdiği telgrafta, «Almanların, Vichy Hükümetinden Karadeniz'de kullanmak üzere 140 bin ton yük kapasiteli gemiler istediğinin» öğrenildiğini bildirdi.

Bu bilgiyi Washington, Almanların Vichy Hükümetine verdiği bir notadan öğrenmişlerdi. 'Karşılıklı casusluk' sürekli yürütüldüğünden, Alman yanlısı kabul edilen Vichy Hükümeti içindeki kimi müttefiklere sadık personel, bu notayı «yürütüp» müttefiklere vermiş olmalıydı. Esasen Hull da «elimize geçen kopyadan» söz ediyordu.

Hull, «Fransızların Almanlara kendi bayraklarını taşımayacak 75 bin tonluk gemiler sağlayacağını sanıyoruz. Bu bilgiyi 'gizlice' Türk yetkililerine aktarın, eğer bu gemiler Boğazlardan geçecek olursa ne yapacaklarını bilsinler. Gemilerin savaş malzemesi taşıyacağı açıktır» diye ekliyordu.

Beş gün sonra Kelley, bilgiyi Türklere aktardığını, «ilk kez duyduklarını söylediklerini», ancak konuyu «dikkatle inceleyeceklerini» bildirdi.

Hull, elindeki bilgiyi Moskova Büyükelçiliğine de gönderdi. «İngilizlerle birlikte, bu gemilerin Boğazlardan geçmemesi için Türkiye'ye baskı yapmaya karar verdik» diyordu.

İngilizler, Sovyetlerle de konunun görüşülmesini istemişlerdi. Hull'a göre, Almanlar bu kez Türklerden Sovyetlere gidecek «başka» gemilere izin vermemelerini isteyebilirlerdi.

Hull, Moskova'daki «adamına» bir, ya da daha fazla Fransız gemisinin yola çıktığını öğrendiklerini iletti. Gemiler yakında Boğaz önlerinde görünebilirdi. Henderson, Sovyetlerle ilişki kurup hemen bilgi vermeliydi.

Moskova'dan Henderson, 27 Ekim günü, «Sovyetlerin, İngiltere ve ABD ile aynı fikirde olduğunu» Hull'a bildirdi. Bu gemiler, ancak Karadeniz'de yardımcı gemi olarak kullanılabilirdi, Boğazlardan geçmeleri Montreux Antlaşmasına aykırıydı.

Sovyetler, gemilerin çıkışına izin verilmemesi için İngiltere ve ABD ile Türkiye'ye başvurulmasını öneriyordu.

29 Ekimde Washington —Steinhardt Ankara'da yok— Kelley'e ya iki müttefikle beraber, ya da tek başına Türk Hükümetine, «İngiliz kaynaklarına göre bir ya da fazla geminin Çanakkale'ye geleceğini» bildirmesini söyledi. İngiltere hukuksal yollara başvurarak eğer gemiler Çanakkale'den geçerse İstanbul'da alıkonmalarını sağlamaya çalışacaktı.

—Washington'da olan— Steinhardt, bu gemilerin Boğazlardan geçmesine Türklerin izin vermeyeceği kanısındaydı.

Kelley, Menemencioğlu'nu gördü, gemilerin ticari değil, askeri amaçla yola çıktıklarını söyledi. «Numan Bey» yardımcı gemilerin niteliğini Montreux Antlaşmasının tanımladığını, «bu nedenle Türk Hükümetinin askeri amaçlarla kullanılacak ticaret gemilerini yardımcı askeri gemi sayamayacağını» belirtti.

Kelley diyordu ki: «Numan Bey, Montreux Antlaşmasının ikinci ekinin 6. maddesinin askeri amaçlarla kullanılacak ticaret gemilerinin yardımcı askeri gemi sayılabileceği yolundaki maddesini anımsamadı. Bu yüzden bu antlaşma çerçevesinde Türkiye'nin bu gemilerin geçmesine engel olamayacağını söylemedi.»

Menemencioğlu, konuyu hukuk müşavirliğine gönderecekti. Gemiler geçiş izni istediklerinde ortaya çıkabilecek teknik ve hukuksal sorunların varlığını inceletecekti ve izin vermeyecekti *(467-535-536-537-947-1115 sayılı telgraflar)*.

Steinhardt, Ankara'ya dönmüştü. 26 Kasımda, «ABD Deniz Ataşesi, Boğazlardan Ege'ye doğru dört tane Mihver şilebinin geçtiğine dikkatimi çekti. Her ne kadar ticaret gemisi gibi görünüyorlarsa da, askeri amaçlarla kullanılacaklar. İngiltere Türkleri protesto etti. Eğer 'meslektaşım' doyurucu yanıt alamazsa, ben de protesto edeceğim» cümlelerini içeren bir telgraf gönderdi *(1554 sayılı telgraf)*.

Türk - Sovyet ilişkileri konusunda, 1942 yılında ABD irdelemelerinin ilginç yanı, Washington'un bu ilişkilerin gelişebilmesi için Moskova'nın Türkleri, toprak istekleri olmadığına 'ikna' etmesini önemli bir koşul olarak görmesiydi *(194 sayılı telgraf)*.

Saraçoğlu, Steinhardt'a Türk - Sovyet ilişkilerinin uzun bir tarihçesini yapmış, ancak bu açıklamalarını bir istekle kapamıştı:

«Türk Hükümeti, ABD Hükümetinin Sovyetlerle yapacağı görüşmelerde Türk çıkarlarını ilgilendiren konularda bilgi vereceği umudunu taşıyor...»

Bu gelişmelerin ışığında 1943 yılına giriyorduk...

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1943... SAVAŞTA YENİ CEPHELER

18 Ocak 1943 : Sovyetler Leningrad'ı kurtardılar.
23 Ocak 1943 : İngiliz orduları Trablus'a girdi.
30 Ocak 1943 : Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Adana'da Churchill'le görüştü.
31 Ocak 1943 : Alman ordusu, Stalingrad'da Sovyetlere teslim oldu.
16 Şubat 1943 : Sovyetler, Harkov'u aldı.
21 Mart 1943 : Müttefikler Tunus'ta saldırıya geçti.
11 Mayıs 1943 : Churchill, Başkan Roosevelt'le görüşmek üzere Washington'da.
10 Temmuz 1943 : Müttefikler Sicilya'ya asker çıkardı.
13 Temmuz 1943 : Doğu cephesinde Sovyet karşı saldırısı başladı.
25 Temmuz 1943 : Mussolini Başbakanlıktan düşürüldü.
17 Ağustos 1943 : Roosevelt'le, Churchill arasında Quebec görüşmeleri.
3 Eylül 1943 : İtalya, müttefiklerle mütakere imzaladı.
6 Eylül 1943 : Almanlar, Güney İtalya'dan çekilmeye başladı.
13 Ekim 1943 : İtalya, Almanya'ya savaş ilan etti.
19 Ekim 1943 : Üç büyük devlet Dışişleri Bakanları Moskova'da toplandı.
28 Kasım 1943 : Roosevelt —Churchill— Stalin Tahran'da buluştu.
4 Aralık 1943 : İnönü - Roosevelt - Churchill arasında Kahire görüşmesi.

Buluşmayı sağlayan Başkan Roosevelt'ti.

25 Ocak 1943 günü, ABD Londra İşgüderi Matthews'i Başbakan Churchill, Downing Street 10'daki çalışma bürosuna çağırdı.

Önüne bir kâğıt koydu...

Matthews, yazının altındaki imzaya baktı...

Franklin D. Roosevelt!

Matthews, (651 sayılı) telgrafında doğrudan Başkana bilgi veriyor,

«Talimatınızı içeren telgrafı Ankara'daki Büyükelçimiz Steinhardt'a derhal ilettim» diyordu.

Hangi bilinmez zorunluluk etkisiyle şu garip uygulamanın —bir süre— yürütüldüğü anlaşılmıyor: O günlerde telgraflar Washington'dan doğrudan Ankara'ya gönderilmiyor, Londra'daki ABD elçiliği «aracı üs» olarak kullanılıyordu. Bu yöntem belki gizliliğin korunabilmesi amacından kaynaklanmıştı. Bir süre bu tür telgraflar Washington'a Londra üzerinden gidip gelecekti.

Ankara'ya iletilen mesajında Roosevelt, Türk Cumhurbaşkanı İnönü'ye bir «ricasını» duyuruyordu.

ABD Başkanı, kısaca «Benimle danışmalar yapan Başbakan Churchill, yakında Kahire'ye gidecek. Sizinle, ya da başbakanınızla uygun göreceğiniz ve gizli kalması istenilen bir yerde konuşmak istemesi olasılığı var. Başbakan Churchill'in dilerseniz sizinle ya da başbakanınızla buluşma olanağı bulacağını içtenlikle umut ediyorum» diyordu.

Steinhardt, İngiltere Büyükelçisi Hugessen'le görüştükten sonra Başbakan Saraçoğlu'na gitti. Roosevelt'in mesajını İnönü'ye iletmek istiyordu. Saraçoğlu, Churchill'in görüşme istemini «memnuniyetle karşıladığını», İnönü'ye bu

buluşmanın gerçekleşmesini salık vereceğini söyledi *(686 sayılı telgraf)*.

Bir gün sonra, 27 Ocak 1943 günü, Matthews, «Başkana» kaydıyla gönderdiği gizli telgrafta, «İngiltere Dışişleri Bakanlığının Ankara'daki büyükelçiliklerinden aldığı bilgiyi gördüğünü, İsmet İnönü'nün Churchill'le görüşmeyi 'büyük bir memnuniyetle' karşıladığını» bildirdi.

Ancak, Ankara'nın buluşma için bir «dileği» vardı.

İnönü, böyle bir buluşmayı Türk topraklarında yapmaktan sevinç duyacağını eklemiş, nedenini de açıklamıştı. Eğer buluşma Türk toprakları dışında yapılırsa, anayasa gereği Cumhurbaşkanının bir «vekil» ataması gerekecekti. Böyle bir atamayı yapabilmek için TBMM ile danışmalarda bulunmak zorunluğu doğacak, o zaman da «görüşmenin gizli kalmasını» sağlamak zorlaşacaktı.

Yok eğer Churchill Türkiye dışında buluşmakta direniyorsa, o zaman İnönü, Başbakanı ile Genelkurmay Başkanını göndermekten «memnuniyet duyacaktı.»

İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu yanıtı «beklemediği ölçüde doyurucu» bulmuştu. Ancak, Londra'nın «Churchill'in güvenliğini sağlayabileceklerinde Türklere 'fazla güveni' yoktu. Eden, Türkiye'ye daha önce Saraçoğlu ile buluştukları yeri —Kıbrıs'ı— önermeyi düşünüyordu» *(691 sayılı telgraf)*.

Doğrudan Matthews'in deşifre etmesi koşuluyla Steinhardt'tan gelen —çok gizli— telgrafın Washington'a «acele» iletilmesi isteniliyordu. Tarih, 27 Ocak 1943, saat 19.00'du.

«Görüştüğüm İnönü, aşağıdaki mesajın size iletilmesini rica etti» diyordu Steinhardt. İnönü, Roosevelt'e özetle şu yanıtı veriyordu:

«Türk ordusunun bugün üretilen silahlarla donanımı ve Türkiye'nin genel savunma güvenliğini ilgilendiren sorunlarda Başbakan Churchill'le benim veya başbakanımızın Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri adına görüşme isteğini belirten mesajınızı büyük bir memnuniyetle aldım. Olumlu yanıt gönderdim.»

Bu mesaja ek olarak, İnönü'nün Churchill'e gönderdiği yanıtın metni de telgrafta yer alıyordu. Yanıt, bir bakıma,

Roosevelt'e gönderilen metnin içeriğindeydi. Ancak İnönü, «Bu görüşme istediğiniz zaman Türkiye'de bir yerde yapılabilir» diyor, kendisinin yurtdışına neden çıkamadığını anayasadan kaynaklanan engel ve gizlilik öğesi açısından açıklıyordu. Eğer Churchill, Türkiye dışında bir yerde buluşmakta direnirse, Başbakanını —örneğin— Kıbrıs'a gönderebileceğini ekliyordu. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Başbakana eşlik edebileceğini, ya da İngiltere Kurmay Başkanıyla «başka bir yerde buluşabileceğini» belirtiyordu.

Steinhardt'a İnönü, «bu kararında Roosevelt'in etkisinin büyük olduğunu» söylemişti *(697 sayılı telgraf)*.

SÖZ VERME... ALMA...

İnönü, Churchill ile Adana'da buluştu.

2 Şubat 1943'te Steinhardt, Washington'a «Adana'dan dönen İngiltere Büyükelçisinden aldığı bilgileri» aktarıyordu.

«İngiltere, yararlarına aykırı gelecekse, ya da ülkenin başına büyük bir felaketin gelmesine yol açacaksa, Türkiye'nin savaşa girmesini istemezdi. Bu nedenle Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesi için 'şu anda bir vaatte bulunmayı' uygun görmedi.

Almanya'nın akaryakıta gereksinimi ve doğuya doğru genişleme istekleri Mihver güçlerinin çaresizlik içinde Türkiye'ye saldırmasına yol açabilirdi. Bu tehditten dolayı Türkiye, güçlü olmalıydı ve önümüzdeki birkaç ay içinde silahlarını artırmalıydı.

Almanlar saldırmasa bile Türkiye'nin çıkarları bir kargaşayı önlemek amacıyla Balkanlara 'müdahale etmesini' zorunlu kılabilirdi. Almanların giderek güçten düşmeleri, Bulgaristan'daki bir olay, Transilvanya'da Romanya ile Macaristan arasında bir savaş veya daha geniş çaplı Yunanistan ile Yugoslavya'nın karşı koyma hareketleri, böyle bir koşul doğurabilirdi. Bunlar Türkiye'nin savaşa girme olasılığını artırırdı.

Türkiye savaşmasa bile yansız tutumunu tümüyle uygulayarak, ABD'nin savaşa girmeden önceki durumuna benzer bir tutum almayı düşünebilirdi. Bu yoldan Türkiye, Romanya petrol alanlarını, 12 Adayı ve Girit'i bombalayabilmek için İngilizlere, Türk hava üslerini kullanma iznini verebilirdi. Almanya ve Bulgaristan, Türkiye'yi savaşa daha 'aktif' biçimde çekmemek için bu duruma göz yumabilirlerdi.

Sovyetler, Haziran 1941 sınırlarının dışında herhangi bir toprak istemediğini açıklamıştı. Türkiye, savaşa tam

anlamıyla girerse, askeri açıdan tam yardım görecek, toprak bütünlüğü ve savaş sonrası hakları üzerinde bütün güvencelere hak kazanacaktı. İngilizler, öteki devletlerden ayrı olarak Türkiye'ye bu güvenceyi vermeye hazırdı.

Churchill, Sovyetlerin de aynı güvenceleri vereceğini belirtti. Başkan Roosevelt'in bu biçimdeki anlaşmalara ortak olacağını ve yapılacak barış antlaşmalarında ABD'nin bütün ağırlığını kullanacağını söyledi.

Türkiye'nin savaştan sonraki güvenliğini sağlayabilmesi için 'kazananlar'ın yanında olması önemliydi. Almanlar ezildikten sonra da Türkiye'nin işbirliğine gereksiniliyordu.

Savaştan sonra ABD, dünyanın en güçlü ülkesi olacaktı. İleride Avrupa'da çıkacak savaşlara katılmamak için ciddi bir uluslararası kuruluşun oluşturulmasını isteyecekti.

Bu kuruluş saldırganların silahsızlandırılmasına ve bu konuda ülkeler arasında eskisinden daha güçlü bir işbirliği sağlanmasına çalışacaktı.»

İngiltere Büyükelçisi, İnönü'nün Churchill'in görüşlerini onayladığını söylemişti. Toplantıya katılan Türk yetkililerden hiçbiri herhangi bir karşı fikir söylememiş veya görüşlerin değiştirilmesini isteyen bir görüş öne sürmemişti.

Daha sonra Türk - İngiliz kurmayları arasında uzun toplantılar yapılmıştı.

Hugessen'e göre, toplantı açıkça başarıyla sonuçlanmıştı.

Steinhardt'a göre, «Türk Dışişleri Bakanı 'yarın' von Papen'i görecek, Adana toplantısında hiçbir yeni anlaşma imzalanmadığını, Türkiye'nin herhangi bir söz vermediğini, başlıca konunun Türkiye'ye İngiltere ve ABD'den daha fazla silah sağlanması olduğunu, ama Almanya'dan da silah almayı sürdüreceklerini» söyleyecekti *(211 sayılı telgraf)*.

Ne var ki, Türk kamuoyunda bu görüşme «Türkiye'nin müttefikler yanında savaşa gireceği biçiminde» yorumlandı. Steinhardt, 3 Şubat günü Washington'a, «Dün, altın piyasasında büyük alımlar oldu, altın alışverişi yapanlar satış işlemini durdurdular» diye bilgi verdi.

Aslında, Türk - İngiliz görüşmeleriyle ilgili resmi bildiri, fazla bir şey anlatmamıştı. Fakat bildiride toplantıya katılan askerlerin adları yer alınca, kamuoyu hemen bu

yargıya varmıştı. Elçi, «Türkiye hemen savaşa girmediği görülünce, kamuoyundaki bu huzursuzluk geçebilir» diyordu. «Ama, o zaman da Türkiye'nin ne zaman savaşa gireceği beklentisi doğacaktı.» Steinhardt, Türkiye üzerindeki gözlemlerini sıralıyordu:

«Halk, hükümetin siyasal sağgörüsüne inanıyor, müttefiklere sempati duyuyor, bu nedenlerle Türkiye savaşa girerse bu kararda hükümet çoğunluğun desteğine sahip olacak. Türkiye'de, hemen her kesimde Sovyetlerin Boğazları ele geçireceği korkusu o denli egemendir ki, müttefikler yanında savaşa girilirse bunun, Rus isteklerine karşı ABD ve İngiltere'nin 'aktif' desteğini sağlayacağından memnuniyetle karşılanması olasıdır» (219 sayılı telgraf).

Bütün bunlar, 1943 yılının ilk görüntüleriydi.

Oysa, Adana'daki görüşmeden sonraki günler ve yıllarda İngiltere'nin silah yardımı ile ilgili sözlerini yerine getirmediği ortaya çıkacak, Churchill'in bu buluşmada, «Türk ordusunun birkaç ayda silahlandırılmasıyla» ilgili söyledikleri, gerçekleşmeyecekti. Ama, Türkiye'nin savaşa girmesine yönelik dış baskılar ve direnmeler sürüp gidecekti. Hatta, günü gelecek, silah konusu İngiltere ile Türkiye arasında bunalımların doğmasına neden olacaktı.

1943 yılında toplanan büyük çaplı konferanslarda Türkiye sürekli ele alınan, savaşa girmesi istenilen bir ülke olarak gündemde kalacaktı.

Bu konferanslardan biri Kasablanka'da toplandı.

Daha sonra, 19 Haziran 1943'te ABD Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Şefi Alling ile İngiltere Büyükelçiliği 1. Sekreteri Michel Wright arasında bir görüşme yapıldı ve tutanağa geçirildi.

Bu görüşmede Wright, ABD Dışişleri Bakanlığı Danışmanı Murray ile İngiltere Dışişleri Bakan Yardımcısı Williams Strong arasında da bir görüşme yapıldığını anımsattı. Bu görüşmede Kasablanka'da Türkiye'nin İngiltere'nin askeri sorumluluk bölgesine girdiği ve siyasi - ekonomik açıdan İngiltere'nin Türkiye üzerinde bir sorumluluk taşı-

madığı kararlaştırılmıştı. Strong, ABD'nin aynı görüşü paylaşıp paylaşmadığını sormuştu.

Wright, aynı konuda aynı kanıyı öne sürüyordu. Ancak, Londra'ya dönen Strong, Kasablanka'da Roosevelt'in Churchill'e, Türkiye sorumluluğunu verdiğini notlarında görmüştü. Alling ise, Strong'un, ABD Hükümetinin siyasal alanda Türkiye ile doğrudan bir hareket yapmaktan vazgeçtiği umudunu taşıdığını söylemişti.

Wright, Kasablanka'daki anlaşmayı Türkiye'nin savaşa girip girmemesi konusunda İngiltere'ye tam bir davranış özgürlüğü verdiği biçiminde anladıklarını öne sürmüştü *(ABD arşivi, 711.67/120)*.

Bu görüşmeler, İngiltere'nin hemen her açıdan Türkiye'nin «patronluğunu» sürdürmek istediğini açıkça gösteriyordu. ABD ise, İngiltere'nin bu eğilimine pek karşı çıkmıyor, hatta bu «patronluğu» onaylıyordu.

Ancak, ABD'nin Türkiye ile ilgilenmekten vazgeçmeyeceğini gösteren ciddi belirtiler de vardı.

Hull, Lord Halifax'a gönderdiği bir yazıda İngiltere'yi Türkiye konusunda sollayıp ön plana geçmiyordu, ama «ABD'nin, Kasablanka'da Türkiye ile ilgili siyasal ve ekonomik alanlarda doğrudan ilişkiden tümüyle vazgeçmediğini, fakat İngiltere ile bu konuda yakın işbirliği içinde olduğunu» söylüyordu. Türkiye, bir bakıma iki devletin «yaşam alanı içindeki ülkelerden biri» olup çıkmıştı.

İki müttefik ülke arasındaki Türkiye tartışması, siyasal yetkililerden, askeri şeflere dek uzanmıştı. Dışişleri Bakanı Hull'a bir not gönderen Kara ve Deniz Kuvvetleri Başkomutanlığı Kurmay Başkanı Amiral William Leahy'a göre, Kasablanka'da ortak kurmay heyet başkanları arasındaki toplantıda, Türkiye İngiltere'nin sorumluluğu içinde görülmüştü. Leahy'ın anlatımından «Türkiye'ye sağlanacak malzemenin bütününden İngiltere'nin sorumlu» olduğu ortaya çıkıyordu. Hatta, İngiltere «bu malzemenin üretiminden de» sorumluydu. Eğer acil bir durum çıkar da, bu malzeme başka yerde kullanılırsa durum hemen malzeme ayrım heyetlerine bildirilecekti. Aslında Kasablanka kararlarına göre, bu malzemeyi İngiltere başka bölgelere gönderemeyecekti.

İkinci Moskova konferansı.
ABD arşivi, no: 740.0011 Mos./10-2043.
20 Ekim 1943.
Katılanlar: Hull - Eden - Molotof.

Sahne I

MOLOTOF: Türkiye'nin savaşa girmesi konusunu görüşelim.

EDEN: Ön fikirlerimi söyleyebilir miyim?

MOLOTOF: Peki, söyleyin.

EDEN: Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda aramızda fikir ayrılığı yok. Ancak, Türkiye'nin ne zaman savaşa gireceğini aramızda tartışmalıyız. İngiltere'nin gönderdiği savaş malzemesinin savaşa katılmasıyla ilgili olduğunu Türkiye biliyor. Türkiye'nin imzalaması için Ödünç Verme ve Kiralama Yasasıyla ilgili bir anlaşma tasarısı hazırlandı. Eğer Türkiye «bu anlaşmayı imzalamazsa yapılan askeri yardım derhal» kesilecek. Balkanlardaki duruma gelince; İngiltere Almanların Balkanlardan çıkarılmasında Türkiye'nin yardımını memnuniyetle karşılar. Ancak İngiltere, Almanlar Balkanlardan çıktıktan sonra Türkiye'nin buraya «müdahale etmesini» istemez.

Askeri duruma gelince: İngiltere, Doğu Akdeniz'deki askeri güçlerini İtalya ve Manş Denizi kıyılarında —Normandiya'da— kullanmak üzere çekiyor. Eğer Türkiye'den savaşa girmesini istersek ve Türkiye bu sırada bir Alman saldırısına uğrarsa, bizden vaat ettiğimiz askeri birlikleri isteyecektir. Üstelik Türkiye, Boğazlar konusunda çok titiz.

Türkiye'ye yardım konuşmalarında 25 uçak filosu göndermeye söz verdik.

Türkiye, bu uçaklar için hava üslerini hazırlamış durumda. Buna karşın, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de 25 uçak filosu yok. Bugünkü koşullarda askeri hazırlığı çok geri olan Türkiye'nin müttefikimiz olarak savaşa katılması bize kazançtan çok, zarar getirir.

Stratejik durum da son birkaç aydır değişti. Birkaç ay önce Romanya'daki petrol alanlarını bombardıman etmek için Türklerin havaalanlarını kullanmak istedik. Şimdi İtalyan havaalanlarını kullanabiliriz. Türkiye'nin savaş ortaklığının bazı ayrımlı avantajları olabilir.

Türkiye şimdi bize petrol sağlamak için yansızlığından uzaklaşarak 1-2 Adada yardım etmektedir. Eğer Sovyet dostlarımız, savaşa girmesi konusunda Türkiye'ye baskı yapmamızı istiyorlarsa, bunu da konuşmaya hazırız.

MOLOTOF: Bu görüşler Dışişleri Bakanı Eden'e mi ait, yoksa İngiliz Hükümetinin görüşleri mi?

EDEN: İngiliz Hükümetinin görüşleridir, ancak üzerinde fazla direnmiyoruz.

MOLOTOF: Acaba Dışişleri Bakanı Hull bu konuda ne düşünür?

HULL: Eden'in beyanlarına eklenecek fazla bir şey yok. Askeri konularda konuşmamayı yeğlerim. Durum hakkında tam bilgi sahibi olan Eden, kendi hükümeti adına açıklamalar yaptı. ABD Hükümetinin de bunlara katıldığını sanıyorum.

EDEN: İngiltere Hükümeti, Türkiye konusunda ortak siyaset izlenmesini ister. Görüşlerimizde katı değiliz, Molotof'la bu konuyu konuşabiliriz.

MOLOTOF: Kabul!

Churchill, 23 Ekim 1943'te Roosevelt'e gönderdiği telgrafta, Moskova'da Eden'in söylediklerini yineledi.

Sahne II

Moskova.

25 Ekim 1943.

ABD arşivi, no: 740.0011 Mos./10-1843.

ABD Dışişleri Bakanı Hull ile Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof arasında bir görüşme yapıldı.

Molotof, «ABD - İngiltere ve Sovyet Hükümetlerinin birlikte davranarak Türkiye'ye savaşa girmesini 'tavsiye' etmelerini önerdi. Ancak, bu 'tavsiyenin' üç devletin 'müşterek bir buyruğu' olmasını istedi.»

Hull, askeri konularda konuşmamayı amaçlayan ilkesini öne sürdü. ABD açısından «bu sorunun ABD Başkanıyla Genelkurmay Başkanını ilgilendirdiğini» söyledi.

Ayrıca, ABD'nin öteki iki büyük devletin Başkanları ve Genelkurmay Başkanlarıyla konunun ele alınmasından memnun olacağını belirtti.

Molotof, «İngiltere ve müttefiklerin onca askeri yardıma karşılık, savaşta Türkiye'den yararlanamadıklarını» söyledi.

Hull, «Sorunun, İngiltere Başbakanı, ABD Başkanı ve Genelkurmay Başkanlarıyla konuşulmasını» önerdi. Nitekim, Mareşal Stalin'le o sabah yaptığı görüşmede Roosevelt'in 'Basra'da' buluşma önerisini götürdüğünü, savaşı kazanacak tarafın müttefikler olacağı anlaşıldığından, daha şimdiden savaş sonrasıyla ilgili programların ele alınması gerektiğini ilettiğini anlattı, savaş sonrasında her devletin konuları değişik yönlere çekebileceklerini, bu gerçekleşirse ABD'nin savaş sonrası 'uygun bir program' izleyemeyeceğini özetledi.

Sahne III

Herhalde Hull, Molotof'un direnmelerini Washington'a yansıtmıştı.

Çünkü, Roosevelt'ten, Moskova'ya hemen (arşiv no: 10-2663) bir talimat geldi:

«ABD Genelkurmay başkanlığının görüşü şuydu:

Türkleri şimdi savaşa zorlamak askeri ve —gemiler dahil— savaş malzemesini onlara göndermek, İtalya cephesiyle olası 'Overlort' harekâtından fazla sayıda gücün ayrılmasını gerektirir. Bu nedenle Türkiye'yi savaşa zorlamak tavsiye edilemez. Ne var ki, yansız kalarak Türkiye'nin havaalanlarını kullanma ve ulaşım kolaylıkları sağlayıp sağlayamayacağı konusu incelenebilir.»

Hull, 28 Ekim 1943'te şöyle bir muhtıra hazırladı (arşiv: 10-2843):

«Hükümetle ve Sovyet delegasyonu ile görüşmelerden sonra savaşın kısaltılması konusundaki görüşlerimi özetleyebilirim.

Türklerin, Almanya'ya bugün savaş ilan etmeleri 'tavsiyeye' uygun değildir. Fransa'yı işgal etmek için personel, gemi ve malzeme yığınağı yapıyoruz. Akdeniz'deki askeri güçlerimiz de İtalya hareketini destekliyor. Bu ve benzeri gerçekler karşısında Türkiye'nin savaşa girmesiyle kaynaklarımız üzerine yapacağı olumsuz etkileri göz önünde tutmalıyız. Bunun yerine hükümetlerimiz Türkiye'den yansız bir devlet olarak hava üsleri ve ulaşım kolaylıkları sağlama çabalarına başlamalı.»

Sahne IV

Savaşa 'Gir' Baskısının Başlangıcı

Moskova.
28 Ekim 1943.
10. toplantı.
Katılanlar: Hull - Eden - Molotof.

MOLOTOF: Türkiye ve İsveç'in savaşa girmeleri konusunda Eden ile Hull'un muhtıralarını aldım.

EDEN: Sovyet Hükümeti gibi İngiltere Hükümeti de Türkiye'nin savaşa girmesini istiyor, ama bunun nasıl gerçekleşeceği hâlâ soru olarak ortada duruyor.

MOLOTOF: İsveç ve Türkiye'yi ayrı ayrı ele alalım.

HULL: Türkiye'den havaalanları ve ulaşım kolaylıkları isteyelim.

MOLOTOF: (Bugüne kadar öne sürülen görüşleri özetledikten sonra):

Sovyet görüşlerini İngiltere ve ABD desteklemiyor. Türkiye'nin şimdi savaşa girmesiyle Almanlara sağlayacağı zorluklar, müttefiklere vereceği zarardan çok daha fazla olacak. Eğer Türkiye'nin savaşa girmesi gecikecekse, niye hâlâ silah veriyoruz?

Türkiye hemen savaşa girmezse, silah yardımının duracağını Ankara'ya bildirmeliyiz. Türkiye'ye bugün için gereksiniyoruz, daha sonra Türkiye'ye bir gereksinimimiz kalmayacak.

EDEN: Sadece malzeme yardımının durdurulacağını söyleyerek Türkiye'den istenilen sonuç alınamaz. Türkiye' nin savaşa girmesi istekleriyle aynı fikirdeyim, ancak bu konuda hükümetime danışacağım.

HULL: Türkiye'nin elinde bir askeri hareketi başarıyla yürütecek ne malzeme, ne de ulaşım olanakları var! ABD' nin elinde de savaşan bir Türkiye'yi destekleyecek ulaşım olanağı bulunmuyor. ABD, Akdeniz'de ve İtalya'da, bir de Normandiya'da planlanan hareketler için elindeki olanakları kullandı. Sorunu devlet başkanlarıyla askeri yetkililere iletelim.

MOLOTOF: Türkiye'de hava üslerinden yararlanmak, yarım bir önlem! Türkiye'nin derhal savaşa girmesini istiyoruz. Sovyetlerin önerileri, bugün, Sovyetler kadar Türkiye'nin de yararınadır.

HULL (Daha önceki sözlerini özetledi): Türkiye'nin gereksindiği silah, malzeme, savaş nakliye gemilerini ABD veremez.

Sahne V

Moskova.

Arşiv, Mos./11-143.

Hull'un kaldığı konut. Katılanlar: Hull - Eden - ABD Büyükelçisi Harriman - İngiltere Büyükelçisi Sör Clark Kerr.

Eden, Hull'a bir ziyaret yaptı. Bu ziyaretin amacını özetledi. Molotof, Leros Adasının korunması için Türkiye' nin üsler vermesini ve Boğazlardan «denizaltı ve ticari gemiler geçmesini» istemek üzere İngiltere'nin yapacağı girişime karşı çıkmıştı. ABD Bakanına bu bilgiyi veriyordu.

Eden, Molotof'a Türk hava üslerinden hemen yararlanmak gerektiğini, yoksa Leros'un, Almanların eline geçeceğini söylemişti. Eğer Leros düşerse, Rodos'a yapılacak bir saldırı daha da güçleşecekti.

«Daha başka haberleri» de vardı Eden'in:

Geçen haftaki yitiklerine karşılık bir kruvazör, iki destroyer çok hasar görmüş, belki de batmıştı. Deniz kuvvetlerinde bu çapta yitiklere dayanamazlardı. Bu nedenle Türkiye'den üs almaları gerekliydi.

Molotof, «Türkiye'nin hemen savaşa girmesini» yinelemişti. İki gün süren görüşmelerden sonra Eden, bir orta yol buldu:

«Molotof, İngiltere'nin Türkiye'den havaalanlarını kullanma isteğiyle ilgili karşı koymalarını geri çekecek, buna karşılık İngiltere Hükümeti yıl sonundan önce Türkiye'nin savaşa girmesini sağlamak için Sovyet Hükümetiyle birlikte davranmayı kabul edecekti.»

Molotof, Eden'den konuyu Hull'la görüşüp üçlü bir anlaşmaya çevirmesini ve bu anlaşmanın «Moskova konferansı kararlarından biri olarak protokole yazılmasını» istemişti.

Eden, işte bu nedenle Hull'un yanındaydı.

Hull ise, «askeri konularda yetkili olmadığını Molotof'a açıklamasını Eden'den» rica etti.

Ancak, bulunan «orta yol» daha sonra Eden'le Molotof arasında —protokole geçen— ikili bir anlaşmaya kadar uzandı.

Türkiye'nin savaşa «hemen» girmesini sağlamak için iki büyük devlet anlaşmışlardı (2 Kasım 1943).

Hull, Eden'le yaptığı konuşmanın içeriğini Başkan Roosevelt'e bildirdi.

Sahne VI

4 Kasım 1943'te Moskova'da Büyükelçi Harriman'a Roosevelt'ten, gelen telgraf:

«...İlgili komutanların kanısına göre, Fransa çıkarması 'Overlort' ve İtalya cephesi için gerekli olduğundan hiçbir İngiliz ve Amerikan askeri gücünün Doğu Akdeniz bölgesine gönderilmemesi koşuluyla ABD Hükümeti, İngiltere ve Sovyet Hükümetiyle birlikte Türkiye'den hava üslerinin kullanılmasına derhal izin vermesi ve daha sonra yıl sonundan önce Türkiye'nin savaşa girmesi için baskı yapılması kararına katılır...» diyordu.

7 Kasım 1943'te Harriman, Roosevelt'e gönderdiği (6100 sayılı) telgrafta, «Başkanın mesajını Molotof'a verdiğini, Sovyet Dışişleri Bakanının çok memnun olduğunu» bildiriyordu. Molotof, bu mesajın Eden'le yaptığı protokol anlaş-

masına eklenmemesini ve her iki belgenin konferansın çok gizli askeri görüşmelerinin bir parçası olmasını istemişti.

Harriman'a Molotof, «Sovyet askeri makamlarından Türkiye'yi savaş içine çekemediği için çok eleştiri aldığını» söylemişti!

Harriman, Molotof'un önerisine karşı çıkmadı. Moskova'da, Molotof kazanmıştı.

O günlerde, bu kez, Moskova ile Washington arasında yazışmalar, ABD Deniz Kuvvetleri aracılığıyla yapılıyordu.

Tabii, Türkiye'nin Moskova pazarlıklarından hiç haberi yoktu.

Molotof, Moskova'da kazanmıştı. Bakalım Tahran'da, Kahire'de ve daha sonraki günlerde kim kazanacaktı?..

TAHRAN'DA ÜÇ KİŞİ

Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesinin —her şeyden önce— politik ve stratejik önemi vardı.

Türk ordusunun «aktif» biçimde savaşa girebilmesi için yeterince hazırlıklı olmadığı biliniyordu. ABD'den ve İngiltere'den askeri malzeme geliyordu, ama yetersizdi. Türkiye savaşa girerse, Alman ordularının Balkanlardaki durumu zorlaşabilir, Moskova konferansında da öne sürüldüğü gibi, müttefikler, daha çok Türk topraklarındaki hava üslerini kullanabilirdi. Zaten Eden'in savı da buydu. Yansız siyasetini sürdüren, ancak hava üslerinden yararlanmalarına izin verecek Türkiye'den Ege adalarındaki Alman güçleri zorlanabilir, Balkanlardaki kimi bölgeler bombalanabilir, Rodos ve Girit gibi önemli adalar ele geçirilebilirdi.

Tahran'da «üç büyükler» konferansı, 28 Kasım 1943 günü saat 16.00'da açıldığında, savaş, müttefikler lehine dönmüştü. Kızılordu'nun Almanlara karşı kazandığı zaferler, İtalya'nın ele geçirilmesi, Berlin'i kıskaca alacak son darbenin Fransa'dan vurulmasıyla ilgili planları ivedi duruma getirmişti.

Sovyetlerin öteden beri —rahatlamak için— batıda yeni bir cephe açılmasını istediği biliniyordu. Daha 1941'den başlayarak Stalin, «batıda ikinci cephe» üzerinde durmuştu. Ancak, müttefikler bu cephenin açılışıyla ilgili hazırlıklarını, 1943'te tamamlamış görünüyordu.

Tahran konferansının önemli öteki yanı, Stalin'in savaş sonrası planlarının bir ölçüde batılılarca —özellikle Churchill tarafından— anlaşılmaya başladığını göstermesiydi.

Tahran'daki oturumlarda uzun saatler, Normandiya'da başlayacak Overlort hareketinden çok, Churchill'in direnmesiyle bir başka cephenin Balkanlardan açılmasıyla ilgili önerisinin tartışılmasıyla geçti.

Stalin, Churchill'in bu isteğine karşı çıkmıştı. Oysa, İngiltere Başbakanı, Balkanlardan başlayacak bir hareketin Almanları aşağıdan Orta Avrupa'ya doğru kıskaca alacağını öne sürüyor, ama asıl amacının Sovyetlerin Balkan devletlerine inişini engellemek olduğunu saklıyordu.

Kuzey Fransa'ya yapılacak çıkarma tarihinin bir türlü saptanamadığı günlerde Churchill, Akdeniz'de bulunan büyük İngiliz askeri gücünün en az bir yıl «atıl durumda» kalmamasını sağlamak için öne sürdüğü önerilerin incelenmesini istemişti.

İtalya ve Akdeniz'deki askeri güçlerin hareketsiz kalmamasını sağlamak için Balkanlarda bir saldırının başlatılmasını istiyordu. Churchill'e göre, Balkanlarda 21 Alman tümeni vardı. Ege Denizi adalarında da 54 bin kişilik Alman gücü. Ayrıca, 12 Bulgar tümeni. Churchill, İngiltere'nin «Alman güçlerini Balkanlarda tutmayı, olanak bulunursa, hepsini yok etmeyi» amaçladıklarını söylüyordu.

Churchill'e göre İngiltere'nin Balkanlarda «hiçbir çıkarı» söz konusu değildi.

Stalin, bu öneriyi hiç dikkate almadı. Sovyet lideri için önemli olan Overlort hareketiydi, bunu desteklemek için Fransa'nın güneyinden de bir çıkarma yapılmalıydı. Stalin, Kuzey Fransa'ya yapılacak çıkarma tarihinin Tahran'da saptanmasını, bu «tarihin ertelenmemesini» istiyordu. Roosevelt de Stalin'den yana göründü, Tahran'daki asıl amacın Overlort hareketinin tarihini saptamak olduğunu vurguladı.

Roosevelt'in Moskova konferansı sırasında Genelkurmay Başkanı ve askeri heyetlerle Washington'da yaptığı danışmalardan edindiği sonucu değiştirmediği anlaşılıyordu:

«Overlort hareketinin ertelenmesi, çıkarma araçlarına ve uçaklara gereksinim gösterecek yeni iki hareket nedeniyle olabilir. Eğer Doğu Akdeniz'de yapılacak bir hareket başarıya ulaşmazsa, oraya yeni güçler göndermek gerekecektir. O zaman Overlort hareketi belirlenen zamanda başlayamaz. Eğer yapılacaksa Kurmay Başkanları Balkan hareket planlarını Overlort'u aksatmadan düzenlemelidir.»

Bu tartışmalar sürüp gitti.

Bir sabah, kahvaltı masasında buluştuklarında, ABD

Başkanı Roosevelt'in «aşırı neşesi» gözlerden kaçmadı.

«Şimdi Mareşal Stalin'e çok hoşuna gidecek bir haber vereceğim» dedi.

«İngiliz - Amerikan Birleşik kurmay heyetleri, İngiltere Başbakanı Churchill ile ABD Başkanının da katıldığı bir toplantıda bir karar almış bulunuyor: 'Overlort hareketi 1944 yılı Mayıs ayında gerçekleştirilecek, Güney Fransa'ya yapılacak bir çıkarma ile desteklenecektir. Bu ikinci çıkarmanın gücü, o sırada elde bulunacak çıkarma araçlarının sayısına bağlı kalacaktır.»

Stalin, «bu zaferden» kaynaklanan duygularını hiç belli etmedi.

Yüzü sararmıştı, yalnız başını öne eğerken,

«Sevindim» dedi.

Churchill, çıkarma tarihinin o ayki iklim koşullarına bağlı olabileceğini söyledi, Stalin «kesin tarih söylemelerini beklemediğini» belirtti, bu arada «Churchill'le Roosevelt'e şunu söylemek istiyorum» dedi:

«Çıkarmanın başladığı tarihte Sovyet orduları da düşmana büyük bir darbe indirmiş olacaktır.»

Roosevelt'e göre Sovyet liderinin bu kararı, Almanlara birliklerini doğudan batıya kaydırma olanağı vermeyecekti.

Tutanaklara göre, ne çare Türkiye'nin savaşa girmesini sağlamayı amaçlayan konuşmalar «bir yerde» sonuçlanmadı.

28 Kasım 1943 günü, Churchill konuyu yeniden gündeme getiriyordu.

İngiltere Başbakanına göre, Türkiye'nin savaşa katılmasından büyük yararlar sağlanabilirdi. Türkiye savaşa girerse, Çanakkale ve İstanbul Boğazları ulaşıma açılır, Sovyetlere her türlü malzemenin gönderilmesi kolaylaşırdı. «Türk havaalanlarından da Almanlara karşı yararlanılabilirdi.»

Churchill'e göre, 1943'ün Kasım ayına dek İngiliz ve Amerikalılar, Rusların kuzey limanlarına, ancak dört gemi konvoyu gönderebilmişlerdi, eğer Boğazlar açılırsa Sovyet limanlarına düzenli biçimde hem yiyecek, hem de savaş malzemesi akabilirdi.

Ama, «Türkiye savaşa girerse bu kesimdeki askeri hareketlerde iki üç tümen asker bulundurmayı» düşünüyorlardı. Ayıracakları hava gücü bunun dışındaydı.

Churchill, durmadan Türkiye'nin nasıl savaşa sokulabileceğine değinen sorular soruyor, yöntemler öne sürüyordu: Bulgaristan'a saldırıp Almanlara savaş mı ilan etmeliydi, daha geniş bir saldırı hareketine mi girişmeliydi, yoksa Trakya'yı bütünüyle ele geçirmekle mi yetinmeliydi...

Türkler, Bulgarlara saldırırsa Sovyetler ne yapacaktı? Türkiye'nin savaşa girmesi, Romanya ve Macaristan üzerinde ne gibi etkiler yapabilirdi? Bütün bu sorular ve irdelemelerden sonra Churchill, Balkanlara ineceğini sandığı Sovyetlerin, asıl amaçlarını araştıran üstü kapalı bir biçimde, «...Bütün bunlar» dedi, «Sovyet dostlarımızın özel görüşlerini içeren birtakım sorunlardır...»

Stalin, hemen bir soru sordu:

«...Türkiye savaşa girerse, ne gibi önlemler almayı planlıyorsunuz?»

Churchill, Türkiye'nin batı kıyılarındaki adaları ele geçirmek için iki ya da üç tümenden fazla askere gereksinmediğini, Türkiye savaşa girince Boğazların savaş malzemesiyle yüklü gemilere açık olacağını yineleyerek,

«Fakat ilk işimiz, Türkiye'ye 20 uçak filosuyla bir ölçüde uçaksavar topu göndermektir. Bu hareketin Overlort'a hiçbir zararı olmaz.»

Stalin, galiba daha gerçekçiydi: «Ne kadar baskı yaparsak yapalım, Türkiye müttefiklerin yanında savaşa girmez» dedi.

Churchill, Stalin'in bir ışık yaktığını sanmıştı. «Demek ki» dedi, «Türkiye'nin savaşa girmesinde Sovyetlerin de büyük çıkarları olacak. Belki Türkiye'yi savaşa sokamayız, ama elimizden geleni yapmalıyız.»

Moskova konferansındaki tartışmaları bilen Stalin, «Türkiye'nin savaşa girmesi için uğraşmalıyız. Girerse çok iyi olur» diyordu.

ABD Başkanı Roosevelt, Churchill ile Stalin arasındaki bu konuşmalara hemen hemen hiç katılmamış, dinlemiş-

ti. «Türkiye'nin savaş dışında kalmamasını ben de istiyorum, ama...» diye başladı:

«Ben Türkiye Cumhurbaşkanının yerinde olsam, girmeye öyle bir fiyat biçerim ki...»

29 Kasımda toplanan askeri uzmanlar da konuyu tartıştı. İngiliz Genelkurmay Başkanı Brooc, politik düşünceler bir yana bırakılsa bile, askeri açıdan Türkiye'nin savaşa girmesini yararlı buluyordu. Boğazlardan Rusya'ya ulaşım, Romanya ile Bulgaristan'ın savaş dışı kalma olasılıkları, Türk hava üslerinden Alman bölgelerine, hele Romanya'daki petrol alanlarına hava saldırıları... Öne sürdüğü önemli gerekçelerdi.

Tabii, Karadeniz yolunun açılabilmesi için Rodos'la birlikte, önemli bazı adaların ele geçirilmesi gerekecekti. Brooc'a bakılırsa, «Bunlar zor işler değildi.» Belki Overlort hareketi gecikebilirdi. Sovyet Mareşali Voroşilov, hemen karşı çıktı.

Aynı gün, üçlerin yaptığı ikinci oturumda Türkiye sorunu gene masaya geldi:

Churchill —Moskova konferansında Eden ile Molotof arasında varılan karara uygun— bir öneri getirdi. «Türkiye'yi aralık ayında, Noelden önce savaşa girmeye kandırmak görevini üstleniyordu.» Ankara'yı zorlayacaktı. Ama, ABD Başkanı İngilizlerin bu görüşüne katılıp yardım etmeliydi. Sovyet lideri Stalin de yardımcı olmalıydı. Türkiye'ye askeri yardım İngiltere üzerinden geldiği için İngiliz Başbakanı Churchill, «Türkiye, savaşa girmeyi kabul etmezse, bu davranışının ciddi sonuçlar doğuracağını, hatta Boğazlardaki haklarını etkileyebileceğini Ankara'ya anımsatacaktı.»

Churchill, başka arayışlara geçti. Türkiye Almanlara savaş açar, Bulgaristan üzerinden saldırıya geçerse Sovyetler, Sofya'ya bir «düşman» gözüyle bakacaklar mıydı, Bulgaristan'a bu kararı bildirecek miydi?.. İngiltere Başbakanı üç devletin bu sorunu incelemesini, Türkiye'yi savaşa sokmanın hangi zorlamalarla yapılabileceğinin saptanmasını istiyordu.

Churchill'e göre, eğer Türkler savaşa girerse bunun

Almanya ve halkı üzerinde büyük etkisi olacaktı. Bu sonucun Bulgaristan'ı en azından yansızlığa itebileceğini düşünüyordu. «Müttefikler ürünleri toplamaya başlayabilirlerdi.» Ama, Türkiye savaşa girmezse fazla üzülecek de değildi. Sonunda, Rodos'u ele geçirmek için birliklerini kullanmamış olacak, Almanya da Ege'de egemenliğini sürdürdüğü için rahatsız olmayacaktı. «Türkiye savaşa girmezse müttefikler büyük bir başarısızlığa uğrayacaktı.»

«Ötekiler», Churchill'i dinlemekle yetindiler.

BİTER Mİ, BİTMEZ Mİ?

Tahran konferansının son günü, 1 Aralık 1943'te konuya yine dönüldü.

Roosevelt'in Özel Danışmanı Harry Hopkins, Türkiye üzerinde duracağını belirtti. «Türkiye'nin savaşa girmesiyle ABD ile İngiltere'nin yapacağı yardımın büyük ilişkisi» olduğunu söylüyordu. Ayrıca, «Türkiye'nin savaşa girmesiyle genel stratejiyi biribirine uyumlu biçimde bağlamak gerekiyordu.»

Roosevelt de araya girdi, «Kısacası, Cumhurbaşkanı İnönü bize, Türkiye'ye yardım edip etmeyeceğimizi soracaktır» dedi.

Stalin, «Hani İngiltere, Türkiye'ye 20-30 hava filosu, iki üç tümen asker vaat etmişti» demeye getirdi. Churchill,

«Türkiye'ye iki üç tümen veririz demedik,» dedi. Mısır' da o sırada kullanılmayan 17 uçak filosunu savaşa girerse Türkiye'nin savunması için kullanabileceklerinden söz etti. Buna ek olarak üç tane uçaksavar alayı verebileceklerdi. Türklerin elinde «iyi savaşan» 50 tümen vardı. Ne var ki, bunların elinde modern silahlar yoktu. İki üç tümene gelince, İngiltere bu birlikleri Ege Denizi'ndeki adaları almak için kullanacaktı.

Roosevelt, konuyu araştırmıştı, İtalya hareketi, Overlort için İngiltere'de girişilen hazırlıklar, Hint Okyanusu'ndaki hareket göz önünde tutulursa, «Türkiye'ye söz verme konusunda, ölçülü davranmak zorundaydı.» ABD Başkanı, Türkiye cephesinin Overlort hareketinin başlamasıyla ilgili «son kararı» etkileyip bozmasından kaygılanıyordu.

Stalin, «Sanırım, bu sorun çözümlendi» dedi.

Çözümlenmemişti, Churchill yine atıldı. Acaba, ABD, İngiltere'nin Türkiye'ye vereceklerine «bir şeyler» ekleye-

mez miydi?.. Roosevelt, konuyu askerlerle konuşacağını söyledi.

Churchill, o sıralar Türkiye'den savaşa girmesi için hiçbir istekte bulunmadıklarını söyledikten sonra, «İnönü, Kahire'ye gelsin. Orada durumu ona söyleriz» dedi.

Türklere 20 filo vereceğini, ama asker ayırmayacağını yineliyordu. Churchill, Türklerin askere gereksinimi olmadığından söz ediyor, bir de «İnönü'nün Kahire'ye gelmeyeceği kuşkusunu» belirtiyordu. Adana'da daha önce düzenlenen toplantıyla ilgili İnönü'nün gerekçelerini bilen Stalin, İngiltere Başbakanına —belki de alaylı bir dille— «İnönü, hastalanmalı» deyiverdi.

Fakat Churchill, kendisi ve Roosevelt'le buluşmak üzere İnönü Kahire'ye gelmezse, «bir savaş gemisine bindiği gibi Adana'ya gidebileceğini» söyledi. «İnönü, savaşa girmezse ortaya çıkacak durumla ilgili öyle bir tablo çizerdi ki...»

Hopkins, Türkiye'ye yapılacak yardım, askeri liderlerce bir sonuca bağlanmadan, İnönü'nün Kahire'ye çağrılmasını pek akla yakın bulmuyordu. Stalin, hep kuşkuluydu, bu söz üzerine, «Yani Hopkins, İnönü'nün Kahire'ye çağrılmasını istemiyor mu?» diye sordu. Öyle bir eğilim yoktu, ama Türklere yapılacak yardım üzerinde kesin saptamalar yapmadan bu çağrının pratikte bir sonuç vereceğine inanmıyordu. Churchill, bu öneriyi hemen destekledi.

Türklere savunma gereksinimleriyle ilgili sözlerini anımsattı, «Kış mevsiminde Almanların Türkiye'ye saldırmasına olanak görmediğini, hepsinden önemlisinin Türklere, Sovyet Hükümetinin, Türkiye'nin barış konferansına katılması çağrısını kabul ettiğini bildirmesinin paha biçilmez bir olanak olacağını» söyledi ve ekledi:

«Türkler çok iyi asker. Tüfekleri, topları var. Ne çare, tanksavar topları, uçakları, tankları yok!...»

Stalin, Türklerin havaalanlarını müttefiklere açmalarından sonra Bulgarların bir saldırıya geçmeleri olasılığının pek olmadığını düşünüyordu. Almanlarsa, Türklerin saldırmasını bekleyeceklerdi. Türkler, Almanlara saldırmayacaklardı. Buna karşın müttefikler Türklerin havaalanlarından ve limanlarından yararlanacaklardı. Stalin'e göre, doğrusu bu sonuç çok iyiydi!

Yalnız Anthony Eden, Türkler konusunda daha deneyimliydi. Az mı gidip gelmişti Ankara'ya, ya da Türklerle Kıbrıs'ta buluşup az mı konuşmuştu:

«Türklere savaşa katılmadan, yansızlıklarını koruyarak havaalanlarından yararlanmamızı söyledim» dedi Eden, «çünkü Almanlar Türklere saldırmazdı.»

Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, bu görüşe katılmamıştı!.. Almanya'nın hemen büyük tepki göstereceğini, Türkiye'nin de istemeyerek savaşa sürükleneceğini söylemiş, «Bu yollardan olacaksa, Türkiye kendi iradesiyle savaşa girmeyi yeğler» demişti.

Churchill, bu sözleri doğruladı. O da deneyimliydi. Adana'da İnönü ile bu konuları görüşmüşlerdi, biliyordu. «Ancak» diye sürdürdü Churchill:

«Peki öyleyse diyoruz Türklere. Buyrun kendi iradenizle savaşa girin. İşte o zaman Türkler, 'yeterli ölçüde silahları olmadığını' söylüyorlar.»

«İngiliz», Türkiye'yi savaşa sokma konusunda «çok kararlıydı»:

«Eğer bu kez de Türkler önerilerimizi kabul etmezlerse, önlerine ciddi birtakım sorunlar çıkarmak zorundayız. Barış konferansına katılmayacaklarını söylemeliyiz. Bize gelince, şimdiye değin Türklerin durumuyla biz ilgilendiğimize göre —yani Ankara'nın 'patronu' İngiltere'dir demeye getiriyor— bundan böyle Türklerle ilgilenmeyeceğiz, ayrıca silah vermeyi de keseceğiz.»

Eden, Türkiye'ye karşı izlenecek siyaseti kesin çizgileriyle belirledi, «Kısacası, Türklerden Almanya'ya karşı savaşa girmelerini isteyeceğiz» dedi.

Stalin, anlamlı bir söz ekledi: «Özellikle Almanya'ya karşı!»

Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesinden sonra Sovyetlere belki birkaç denizaltı ile bazı gemiler gönderebile-

ceklerini söyledi, «İngiltere'nin Karadeniz'de hiçbir çıkarı olmadığını» vurguladı.

Stalin,

«Bu sorun bitti mi?» diye sordu.

Churchill,

«Bitti!» diye yanıtladı.

Hayır; Churchill yanılıyordu.

Sorun bitmemişti...

4-6 Aralık 1943 tarihlerinde İnönü, Kahire'deydi.

Churchill, Tahran'da başlattığı işi, Kahire'de de bitiremeyecekti!

BİR MASA ÇEVRESİNDE ÜÇ KİŞİ

Aslında olay, 13 Kasım 1943 günü, diplomatik bir resmi kabulde başlamıştı.

Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, bu kabulde Steinhardt'ı görmüş, «İnönü'nün Başkan Roosevelt'le buluşmaktan memnun» olacağını söylemişti. Roosevelt, Türkiye'ye gelebilirse —elbette— İnönü büyük sevinç duyardı, ama Ortadoğuda herhangi bir yere geldiğinde İnönü'yü görmek isterse —elbette— bu çağrıyı aynı duygularla kabul edecekti.

Steinhardt, Menemencioğlu'nun bu sözlerini hemen Washington'a aktarmıştı.

Roosevelt, Tahran'a gidecek Stalin ve Churchill ile «savaşın yazgısı üzerinde» görüşecekti.

Tahran'da Türkiye'nin savaşa girmesini irdeleyen görüşmelerden sonra, İnönü - Roosevelt buluşması için gerçek neden bulunmuş olmalıydı. Roosevelt, İnönü'nün isteğini kuşku yok, anımsamıştı. Ayrı bir «ikili» görüşme yerine, Churchill'in katılacağı, hatta bir Sovyet heyetinin de bulunacağı toplantılar Kahire'de yapılabilirdi. Kahire'ye giden Steinhardt, Roosevelt'ten gereken talimatı aldıktan sonra Ankara'ya döndü, 1 Aralıkta Menemencioğlu, «Roosevelt hazır Ortadoğuya gelmişken, Halep'te ikili görüşmenin düzenlenebileceğini» söylemişti. Halep, Ankara'dan 26 saat uzaktaydı, tabii İnönü trenle gitmeyi düşünüyordu.

Oysa, Tahran'da Churchill'in, İnönü ile buluşup Türkiye'nin «savaşa girmesi için İnönü'yü 'ikna' edebileceğini ısrarla söylemesinden» sonra, Halep yerine Kahire neden olmasındı?

Aynı gün, ABD Başkanından İnönü'ye, «Churchill ile ben, Mareşal Stalin'le görüşmemizden sonra, Sovyet Hükümetinin bir temsilcisiyle gelecek cumartesi ve pazar günleri Kahire'de olacağız. Bizimle Kahire'de buluşmanızın sizin için olanaklı olacağını umut ediyoruz» özetinde bir telgraf geldi.

Doğrusu, Churchill için aradığı fırsat çıkmıştı.

Türkiye'yi savaşa sokacak görüşmelerde ABD Başkanının desteğinden yararlanabilirdi. Roosevelt telgrafında durumu İngiliz ve Sovyetler Birliği Büyükelçilerinin de hükümetlerine bildireceğini belirtiyor, İnönü'ye «Ülkesinden ayrılması nedeniyle gerek görürse TBMM'ye gizli bir oturumda danışabileceğini» de bildiriyordu. Ancak, 2 Aralıkta Türk Hükümeti, «Kahire'de, Stalin'in de katıldığı Tahran toplantılarının kararları bir oldubitti içinde söylenecekse, Türkiye'nin bu çağrıya katılmayacağını; eğer Türkiye'nin ortak çıkarlara en iyi nasıl yardımcı olacağı eşit, özgür ve ön yargısız bir ortamda tartışılacaksa gelebileceğini» üç büyük devletin büyükelçiliklerine bildirmişti.

Roosevelt, «*eşit kişiler arasında özgürce bir görüşme*» yapılacağını İnönü'ye —Steinhardt aracılığıyla— iletti.

Ve İnönü, ABD Başkanının Adana'ya gönderdiği özel bir uçakla beraberinde —Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun da bulunduğu— bir heyetle Kahire'ye gitti.

Türkiye açısından büyük önem taşıyan «diplomatik maç» böylece başladı.

DİPLOMATİK MAÇ

Kahire —4 Aralık 1943— Roosevelt'in konutu - Arşiv no: 740.0011 EW. 1939/12-2443.

İlk toplantı; katılanlar Roosevelt - İnönü - Churchill.

Roosevelt (İnönü'nün çağrıyı kabul edip gelmesinden duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra), o güne dek Birleşmiş Milletlere katılan üye sayısının 35'e çıktığını, Türkiye'nin bu birliğe girmesini sevinçle karşılayacağını, sadece savaşın kazanılmasıyla değil, savaş sonrası da uluslararası birliğin kurulmasına duyduğu ilgiden söz etti.

Bu kuruluşun gerçekleşmesi için, iki önemli neden görüyordu:

İngiltere ve ABD askeri birliklerinden kurulu geniş çaplı bir ikinci cephe açılması ve —Sovyetlerin doğu cephesinden yaptığı saldırılarla bu cepheye katılması sonucu Almanya'nın bir kıskaç içine alınması— Almanya ile Japonya'nın en az 20 yıl yeni bir savaş başlatmalarını engellemek.

Churchill, hemen söze girdi; söyledikleri ilginçti.

Türkiye Cumhurbaşkanıyla hükümetini, İngiliz Hükümeti aralarındaki ittifak gereği zorlamayacaktı. Türkiye'yi gereksiz «tehlikeye» atacak bir harekette bulunmayacakları güvencesini veriyordu.

CHURCHİLL: İnönü'nün de bulunduğu Adana konferansı sırasında söz konusu edilen tehlikelerin büyük bölümü bugün yok. Türkiye, bu dönemde savaşa girerse, bu davranışı çeşitli üstünlük sağlayan yanlarıyla birlikte Türk - Sovyet ilişkilerine de süreklilik getirebilir. Eğer Türkiye savaşa girerse savaştan sonra Birleşmiş Milletlerde Sovyetlerle, ABD'yle, İngiltere ile aynı sırada olacak. Biz, ben ve

Roosevelt, Tahran'da Stalin'e Türkiye Almanya'ya karşı savaşa girerse, ya da Almanya Türkiye'ye saldırırsa, Bulgarların da bu savaşa katılması durumunda, Sovyetlerin Bulgaristan'a karşı savaşa gireceği konusunda Türkiye'ye bir güvence vermesini istediğimizi söyledik.

ROOSEVELT: Mareşal Stalin bu konuda gayet açıktı. Bulgaristan bu durumda harekete geçerse Sovyetler derhal savaş ilan edecek.

CHURCHİLL: Tahran'da Sovyetler, ABD ve İngiltere arasında İran'la ilgili yeni bir anlaşma imzalandı. Türkiye eğer yakın gelecekte, İngiltere'nin isteği üzerine, savaşa girerse üç devlet Türkiye'nin bu savaşa hazırlanmasına yardımcı olacak. Alman ve Bulgar hava saldırısına karşı gereken yardımları yapacağız. Türkiye'nin bu savaşta saldırıda mı, yoksa savunmada mı kalacağını kararlaştırırız.

Türkiye'nin 35 ülke ile birleşmesi büyük uluslararası değişiklikler doğurabilir. Romanya barış istiyor, Macaristan savaştan çıkmaya çalışıyor, Bulgarlar bölündü. Zamanı iyi seçildiğinde Türkiye savaşa girerse bu ülkelerde değişikliklere neden olabilir.

(Kısa bir aradan sonra...)

İNÖNÜ: Bu toplantıya büyük önem veriyoruz. Çağrıyı teşekkürle karşılıyoruz. Başkan Roosevelt'in ve Başbakan Churchill'in dostane biçimde sorunları konuşmak istemelerine büyük inanç duyarak geldik.

Savaşın başlamasından beri Türkiye'nin kararı, Birleşmiş Milletler amaçları uğruna savaşanların yanında olmaktı. Bu tutumu açıklayan ülkelerden biri Türkiye'dir. Savaşın gidişi büyük güçlükler doğurdu, değişikliklere uğradı, fakat Türkiye müttefiki Büyük Britanya'ya ve insanlığın geleceğiyle ilgili fikirlere sıkı sıkıya bağlı kaldı.

Türkiye bu kararlılığında bencil davranışlarından ve kişisel fikirlerden uzak kalmıştır. Bu savaşın başlamasına neden olanlar, uluslarını «ikna» edebilmek için intikam duygularını kışkırtmışlardır. Geçen savaştan zararlı çıkan ülkelerden biri Türkiye'dir. Fakat savaşın ilk günlerinde Türkiye, ulusların barışı korumaları için işbirliği yapmalarına yönelik çok ciddi bir karar vermiştir. Bu kararın tehlikelerini biliyorduk. Türkiye «izole» edilmiş ve yalnız kalmıştır. İngilizler çok zor günler geçirmiş ve cesurane savaş-

mışlardır. Türkiye de üzerine düşeni yapmış ve ilkelerinin hiçbirinden ödün vermemiştir. Roosevelt'in ve Churchill'in anımsayacakları gibi Türkiye'nin bu tutumu takdirle karşılanmıştır.

Almanya, Yunanistan'a saldıracağı sıralarda Yunanlıların danışmalarda bulunmak üzere Ankara'ya bir subay göndermesini savaş nedeni saydı.

CHURCHİLL: Bu oldukça sudan bir nedendi.

İNÖNÜ: Ama, bu tipik bir durumdur. Eğer Almanlar isteselerdi Türkiye'ye izlediği politikanın bedelini ödetirlerdi.

Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesiyle elde edeceği yararları sıraladı. Türkiye'nin savaş dışı kalmakla tehlike içinde olacağı yolundaki bir tezi kabul edemem. Türkiye, kiminle birlikte olduğunu biliyor ki, bu çağrıyı olumlu karşıladı.

Türkiye, müttefikleriyle işbirliği yapmak istiyor, ilk günden bu yana saptadığı ilkelere bağlı kalarak.

Roosevelt ile Churchill'in, açıkladığı ilkeler önemlidir. Sovyetlerin İran için verdiği söz, Bulgaristan'la ilgili işbirliği sözleri değerlidir.

Türkiye savaşa girmek istiyor, ama siyasal ve öteki koşullarını söylemek zorundadır. Fakat pratik açıdan askeri gereksinmeleri her şeyin önünde gelir. Türkiye yalnızdır. Almanya, Türkiye'ye savaş açarsa, durum tehlikeli olur. Türkiye hazır değildir. Savaşın başından beri müttefiklerle savaşa hazırlanmasıyla ilgili konuşmalar yapılıyor. Yardım bazen hızlı, bazen ağır gelmektedir. Türkiye tank ve uçak istemiştir, fakat genellikle bu istek geri çevrilmiştir. Ancak tank ve uçakların öteki cephelerdeki savaşlarda gerekli olduğu bilindiği sürece Türkiye'ye gönderilmemesine rıza göstermiştir.

Fakat bu silahların verilmemesi nedeni şu, ya da bu düşüncelerden kaynaklanıyorsa, o zaman durum değişir.

(İnönü'nün bu sözleri toplantıda dalgalanma yarattı. İnönü açıklamalar yaptı, ülkesinin Almanların savaşta doruğa çıktıkları Stalingrad ve El-alemeyn gibi yörelerdeyken, savaşın en tehlikeli anlarında müttefiklere verdiği güvenceyi yinelediğini, ne var ki İngilizlerin İspanya ile Türkiye'yi aynı 'statüde' görmelerine karşı çıktığını, buna karşın Türkiye'nin asla fikrini değiştirmediğini anlattı, İngiliz-

lerin Türkiye'den duydukları kuşkuyu hoşgörü ile karşılayamayacağını söyledi.)

CHURCHİLL: Türklerin aklında her şeyden önce Ruslar olduğunu biliyorum. Fakat Türkiye'nin tek güvenebileceği yol, müttefiklerle birlikte olmaktır. Adana'da da söylediği gibi, doğru değerlendirilen bir zamanda savaşa girerse, bu sadece Türkiye'nin değil, bütün dünyanın çıkarına hizmet etmek olacaktır.

ROOSEVELT: Bu konuşmalarda bir «tehdit» havası yok. Türkiye'nin çıkarlarını açıklamışlardır. ABD 3000 mil uzaktadır. Ama her zaman Türklerin dostu olacaktır. İngiltere de askeri müttefikinin dostu olmayı sürdürecektir.

Türkiye için asıl sorun Sovyetlerdir. Yalnız ben Türkiye Cumhurbaşkanının yerinde olsaydım, Sovyetlerle dost olmanın doğuracağı çıkarları düşünürdüm.

İnönü, tekrar konuştu. Geçmişten söz etmişti, amacı dikkatleri bir noktaya çekmekti. Türkiye işbirliği yapsa da yapmasa da savaş sona erecekti. Her iki durumda da bencil duyguların katkısı yoktu. Doğaldır ki, ülkesinin çıkarlarını düşünecekti. Fakat Türkiye ortak amaçların yanında olma kararına bağlıydı. Bu nedenle (17 Kasım 1943'te çağrı gelmişti) Türk Hükümeti ve Dışişleri Bakanı hemen olumlu yanıt vermişti.

Türkiye müttefiklerle birlikte olmayı istiyordu. Fakat işin bir de pratik yanı vardı: Türkiye hazır değildi. Eğer müttefikler, Türkiye'nin asgari gereksinmelerini karşılamaya hazırlarsa ve bu gereksinmeleri hemen karşılarlarsa gireceği bir savaşta Türkiye'nin müttefiklere yararı olabilirdi. O zaman müttefiklerin yanında savaşa girebilirdi.

Almanlar, Türkiye'nin yansız siyasetiyle bağdaşmayacak biçimde müttefiklerle etkili bir işbirliği yaptığını biliyorlardı.

Bu nedenle, Almanlara —zaman kazanabilmek için— müttefiklerin Türkiye'nin savaşa girmesini istediği, ancak bu istemi Türkiye'nin geri çevirdiği söylenmeliydi.

Almanların bu duruma inanmamaları olasılığı büyüktü ve Almanlar, bundan sonraki gelişmeleri özenle izleyeceklerdi. Almanlar, o güne kadar Türk tutumuna ciddi bir «itirazda» bulunmamışlardı. İnönü, «Türkiye bugüne kadar sa-

vaşa girmedi, belki de Almanlar girmeyeceğini umuyorlar» dedi ve sürdürdü:

«Ama bir gün Türkiye'nin savaşa gireceği kanısına varırlarsa, ellerindeki bütün olanaklarla tepki gösterirler.»

CHURCHİLL: Aynı fikirdeyim. Fakat Almanlar daha önce yapamadıklarını bugün artık yapamazlar.

İNÖNÜ: Türkiye bütün öğeleri gözden geçirdi. Almanların İstanbul'dan başlayarak Suriye'ye doğru bir savaş başlatmaları olanaksızdı. Ama hava hareketiyle Türkiye'de büyük yıkıntıya neden olabilirler ve İstanbul'u alabilirlerdi.

Türkiye'nin batısında Almanların yeterli malzeme yığınağı vardı. Bu yığınağı iki nedenle yapmışlardı:

Bir yandan Türkiye'yi rahatsız etmek, öte yandan da müttefiklerin oralarda ilerlemesini önlemek.

İşin pratik yanıyla çok ilgileniyordu İnönü: Kısacası vazgeçilemez olanaklarla ilgileniyordu. Savaşa girmeden önceki hazırlık döneminde Almanların kışkırtılmaması önde gelen koşullardandı. Eğer müttefikler Türkiye'ye inanmıyorlarsa, bu hazırlık dönemi bitinceye kadar gelecekteki askeri hareket biçimini «şimdiden» tartışmayabilirlerdi. Eğer müttefikler Türkiye'ye inanıyorlarsa savaş planlarını şimdiden konuşabilirlerdi.

ROOSEVELT: Bu mantıklı bir öneri.

İNÖNÜ: Şimdiye kadar bir savaş için yapılan hazırlık çalışmaları ve gelen malzeme umut verici değil. Eğer yeni bir karar alınacaksa, Türkiye'nin savaşa hazır olmasının ne kadar zaman alacağı gene müttefiklere bağlıdır.

Türkiye elindeki her şeyi, hatta eski çağlardan kalan malzemeyi bile seferber etmiştir.

ROOSEVELT: Elinizde ne kadar tanksavar ve uçaksavar topunuz var?

İNÖNÜ: Yaklaşık 800 tane geldi.

CHURCHİLL: Savaşa girdiğinde İngiltere'nin elinde bu kadar da yoktu.

İNÖNÜ: Türkiye'nin müttefikleri zaman zaman eğer Türkiye savaşa girmeyecekse ona bu malzemeyi neden veriyoruz, diye sorabilirler. Türkler de malzeme verilmemesi-

ne karşın, müttefikler hâlâ niçin savaşa girmemizi istiyorlar, diye soruyor. Bu, bir kısırdöngüdür. Fakat Türkiye'nin savaşın son döneminde, eğer yardımla ilgili işbirliği sağlanırsa savaşa girmesi olanaklıdır. Türkiye, herhangi bir başarı kazanmadan savaş, iki ayda sona ererse bundan ancak memnuniyet duyar. Fakat öyle sanıyorum ki, savaş daha bir yıl sürecektir. Türkiye'nin bu savaşa katkıda bulunabilmesi için daha zaman vardır.

CHURCHİLL: Ama, Türkiye'nin etkisinin fazla olacağı bir zamanda savaşa girmeye karar vermesi önemli. Bu nedenle zaferi kazanacak ülkeler yanında yer almalıdır. Türkiye'nin, pek çok kana ve maddi yitiklere neden olan bu savaşın süresini olabildiğince kısaltması gereklidir.

İNÖNÜ: İki nokta üzerinde durmak istiyorum.

Türkiye'ye verilecek malzemenin gelmesiyle ilgili bir plan. Ayrıca, savaşa girmesiyle ilgili bir işbirliği planı. Savaşla ilgili bir işbirliği, ancak askeri uzmanlarca incelenebilir, bunun geniş çaplı olmasını da isterim.

Türkiye için en uygun yol, dünyanın bu bölgesinde İngiliz ve Amerikalı birliklerle beraber savaşmaktır. Başbakan Churchill, buna karşın tüm dünyayı ilgilendiren savaş planları yaptıklarını, Türkiye'ye düşen görevin sınırlı olduğunu söyleyebilir.

Bunu anlayışla karşılarım. Fakat kabul edemeyeceğim nokta Türkiye'nin amaçlarından kuşku duyulması, savaşa girdikten sonra hangi rolü oynayacağının Türkiye'ye söylenmemesi ve gözü kapalı savaşa girmesinin istenilmesidir.

(Başkan Roosevelt ve Churchill, heyecanla araya girdiler, böyle bir amaç ve düşüncelerinin olmadığını söylediler. Her iki devlet adamı, her iki konuda da hemen görüşmelere başlanacağını vurguladılar.)

ROOSEVELT: Türkiye'nin hemen savaş ilan etmesini, hava korunması olmadan 4-5 ay malzeme beklemesini istemeyiz. Hava korunması önceden kurulup sonra Türkiye savaş ilan etmelidir ve böylece İstanbul'un yıkılması önlenebilir. Eğer ilke olarak İnönü bunu kabul ederse, askeri yetkililer aralarında müzakerelere başlayabilirler.

CHURCHİLL: Zaten bu konu üzerinde konuşuluyor. Birkaç haftada bu hazırlıkların biteceğini sanıyorum. Sonra

Türkiye'deki havaalanlarından, Ege adalarına saldırıda yararlanılabilir.

ROOSEVELT: Almanların saldırması için hiçbir hareket yapılmamalı.

CHURCHİLL: Her zaman bu tehlike var. Türkiye'ye yedi bin kişinin gönderilmesini istedik, bunun da yaratacağı tehlikeler var.

ROOSEVELT: Bu yedi bin kişi Türkiye'ye sivil giysilerle gidebilir.

CHURCHİLL: Tehlikeden kaçınılamaz. Ancak alınacak önlemlerle gizlilik sağlanabilir, böylece olası bir tehlike belki en düşük düzeye indirilebilir.

İNÖNÜ: Bütün önlemlere karşın hazırlık dönemi, çok nazik bir dönemdir. Ne var ki, bu önlemler alınmalı, hazırlıklar içtenlikle ve ciddiyetle yapılmalıdır. Hazırlık dönemi için 4 ya da 6 haftanın yeterli olacağına inanmıyorum. Bu aşamada uçaksavar hazırlıkları biterse bu bile bir başarı olur.

CHURCHİLL: 6-7 haftada uçaksavar savunması iyi bir düzeye gelebilir. Buna ek olarak da stratejik durum da oldukça değişebilir. Örneğin Rusların Romanya'ya ilerlemeleri stratejik durumu büyük ölçüde değiştirebilir. Şimdi şöyle bir program önerebilirim:

1) Bu toplantıdan sonra Türk siyasetinin değişmediğini içeren bir bildiri.

2) Özellikle uçaksavar savunmayla ilgili malzemenin Türkiye'ye aktarılacağı 6 haftalık bir süre.

3) Hemen sonra Türkiye'de hazırlanan havaalanlarına, İngiliz ve Amerikan uçak filolarının yerleştirilmesi.

4) Olası Alman protestosu ve Türkiye'nin diplomatik yanıtları. Ancak bu dönemde askeri hazırlıkların aralıksız sürmesi.

5) Romanya, Bulgaristan, Macaristan gibi Mihver peyki ülkelerde doğacak tepkiler, Almanların davranışlarını yönlendireceği için sonuç önemli olabilir. Bu dönemde Türkiye'den Almanya'ya çok az olmakla birlikte, başta krom ve öteki malların gönderilmesi sürebilir. Bu yüzden de Almanlar, Türklerle ilişkilerini koparma noktasına getirecek bir davranış yapmazlar. Almanlar, Türklerin savaşa zorlanması gibi bir durumun ortaya çıkacağından ve Bulgaristan'ın yan değiştirmesinden de çekinebilirler.

ROOSEVELT: Sofya'yı iki kez bombardıman eden ABD ağır bombardıman uçakları da bu dönemde Bulgaristan'a daha büyük çapta saldırılar düzenlerler.

CHURCHİLL: Bu arada iyi bir zamanlamayla Bulgar Hükümetine, Türkiye'ye savaş ilan etmeleri halinde Sovyetlerin Bulgaristan'a savaş ilan edeceği de «haber» verilir.

ROOSEVELT: Rusların bu konuda verdikleri güvence çok önemli. Bu güvenceyi Mareşal Stalin'in içtenlikle vermesine hayret ettim.

Bu noktada ABD Başkanı, konuşulanlar üzerinde düşünebilmek için ara verilmesini önerdi ve görüşmeler kesildi.

«EĞER TÜRK OLSAYDIM...»

4 Aralık 1943 günü, saat 20.30'da Roosevelt bir akşam yemeği verdi.

Yemekte konuşmalar Fransızca yapıldı.

Yemekten sonra, Churchill, İnönü'yü âdeta kuşattı, sürekli konuştu, İnönü ise, Türkiye'nin savaşa girmesiyle ilgili bu sözleri sadece dinledi.

Bir ara Roosevelt, «...Eğer Türk olsaydım, savaşta yansızlığı bırakmadan önce İngiltere'den yardım konusunda daha büyük güvenceler isterdim...» dedi.

5 Aralık 1943.

Roosevelt'in konutu —saat 15.00— Arşiv no: 740.0011 EW/1939/12-2443.

Katılanlar: Roosevelt - İnönü - Churchill.

Toplantı açılmadan önce Roosevelt ile İnönü arasında görüşmeler yapıldı. Daha sonra Churchill, Eden ve Büyükelçi Hugessen geldi. ABD Başkanı, İnönü ile konuştuklarını İngilizlere özetledi:

Roosevelt, «Churchill'in nasıl karşılayacağını bilmemekle beraber», Türkiye'nin savaşa girmesinin şu üç aşamadan sonra olabileceğini saptadıklarını anlattı:

1. aşamada: Adana'da kararlaştırılan ve verilmesi gerekli askeri malzeme süratle sağlanacak. Aynı dönemde Türkiye'deki havaalanları, öteki savunma tesisleri tamamlanacak, gerekli teknisyenler gönderilecek.

Türk havaalanlarından kalkacak uçaklarsa, hazırlığın son 24 saati içinde gelecek.

2. aşamada: Birinci dönemle çakışan bir durum. Bu dönemde küçük bir Türk - ABD - İngiliz askeri heyeti kurulacak. Roosevelt bu heyeti çok gerekli ve önemli görüyordu.

Herhalde bu heyete, İngiltere adına General Wilson katılacaktı. Öteki Türk, İngiliz ve ABD'li generallere —belki— yüksek rütbeli havacı bir Türk subayı da katılabilirdi.

Bu heyet, önlerindeki 4-5 veya 6 hafta içindeki genel askeri gelişmelerle ilgilenecekti. Girit ve Rodos adalarıyla ilgili faaliyetler de bu heyete bildirilecekti.

3. aşama: İşin siyasal yönüydü. Bu aşamada ABD ve İngiltere ile her şeyi görüşmeye gerek yoktu. Ama Sovyetlerle bu görüşmelerin yapılması gerekliydi. Roosevelt, «Siyasal aşamayı her şeyin planlanıp bitmesine kadar geciktirmeyi yanlış bulurum» diyordu. Başkana göre, «o siyasal aşamayı konuşmanın zamanı —belki de— hemen şimdiydi.»

Ancak, ABD Başkanı, «Bu aşamaların ne zaman başlayacağını saptayacak tarih konusunda kuşkuluydu.»

İnönü, «İşin pratik yanının düşünülmesi gerekir» diye başladı. —ABD heyetinden Bohlen'in tutanaklara geçen notuna göre— «Ruslar bir tarih üzerinde direnirlerse Türkiye, 4-5 hafta içinde savaşa girer»di. «Ama», diyordu İnönü, «Türkiye'nin savaşa girmesinden sonra bu aşamaların tartışılması geçerli olamazdı.»

İnönü, «Bu konferansa Sovyetlerin katılmamasından üzüntü duyuyorum. Buraya gelen Sovyet Büyükelçisinin —Vinongrod— yardımı dokunmuyor. Eğer Sovyetler konferansa katılsaydı çok yararlı olacaktı. O zaman herkesin bir şey yapmaya çalıştığını, fakat belirli tarihler saptamanın uygulama açısından geçerli olmadığını görürlerdi» dedi.

Roosevelt, «Doğru bir gözlem» dedi.

Ve ünlü sözünü ekledi: «*Türkler pantolonu aşağıda yakalanmak istemiyorlar!*»

Churchill'in Hava Generali Douglas konuştu: «Savaşa girmesi Türkiye'ye ne kadar müttefik askerinin girdiğine bakar.»

Roosevelt, «Saptanacak tarih, müşterek çalışmalardaki ilerlemeye bakar» diyerek generali yanıtladı.

General Wilson, «Ani ve telaşlı bir hareket yapmak istemiyoruz. Son 24 saat içerisinde bir harekete girişebilecek duruma gelinceye kadar malzemenin sağlanmasını istiyoruz. Eğer malzemenin gönderilmesinde gereksiz bir acele-

cilik gösterilirse bu malzeme uygun biçimde kullanılamaz. Her şey hazır olmadan harekete geçilmemeli», dedi.

(İşte bu sırada Churchill ve Eden toplantıya katıldı. Roosevelt özet yaptı ve ardından konuşmalar sürdü.)

CHURCHİLL: Bir öğe daha var. Türkler önerdiğimiz eğitim olanaklarından tam yararlanamadı. Bu da gönderdiğimiz malzemeyi iyi kullanmalarını etkiledi (Bu sırada General Douglas, son üç aydan beri 70 uçağı Türklerin almasını beklediklerini anımsattı).

(Hemen söz alan) İNÖNÜ: Adana'da Hurricane uçaklarını denetlerken söylediklerimi Churchill anımsar. Bunlar artık modern uçak kabul edilmiyor. Herhalde savaş koşulları daha iyi uçaklar verilmesini engellemiş olmalı.

CHURCHİLL: Adana'dan beri durum değişti. Askeri malzemeyi İtalya'ya göndermek zorundaydık, şimdi İtalya düştü. O savaş nedeniyle Doğu Akdeniz'e tam yardım yapamadık. Adana'dan beri Türkiye'nin deniz ve demiryolu ulaşım yolları büyük ölçüde kullanılıyor. Adana'da söz verdiğimiz gibi, malzemenin büyük bölümünü verdik. Şimdi Türkler, Adana'dan bu yana daha güçlü durumdalar.

İNÖNÜ: Adana'da Churchill'in takındığı tavır, oldukça cömertçeydi. Bugün durum belli değil. Eğer Türkiye'nin önümüzdeki günlerde savaşa girmesiyle ilgili bir tarih saptanırsa, bu durum bir açmaz doğurabilir.

CHURCHİLL: İlkelerimizi saptadık, şimdi yöntemleri belirlemek gerek.

İNÖNÜ: Şimdi sorun Türkiye'nin hangi tarihte savaşa gireceğidir. Koşullarımızı, hazırlık ve işbirliği planları üzerinde görüşlerimizi açıkladım. Yardımın nasıl olabileceğini öğrenmek istiyoruz. Ne gibi tehlikelerle karşılaşabileceğimizi, kuvvetlerimizi nasıl kullanacağımızı öğrenmek istiyoruz. Türkiye'nin savaşa ne zaman hazır olacağı bir uygulama sonucudur. Savaş tarihi hazır olmamıza bağlıdır.

Yemekten önce Eden bana bir plan verdi, bu planının Tahran'dan gelen telgraflara dayandığını söyledi.

Adana'dan beri 250 tane orta çapta uçaksavar aldık. Yarısını kullanıyoruz, yarısı son aylarda geldi, eğer istenilirse bunları kullanılmak üzere İngilizlere devredebiliriz.

GENERAL DOUGLAS: Elimizde 138 tane var.

GENERAL WİLSON: Ortadoğudaki toplarla bunları değiştirebiliriz.

İNÖNÜ: Verilen plan, başlıbaşına hazırlıkları kapsıyor, ama bir ordunun savaşa hazırlanması için yeterli değildir. Bu plan yalnızca hazırlıkların başlangıcı içindir. Eğer askeri uzmanlar 2-3 gün gerekli önlemleri incelerse her şeyin ne zaman hazır olacağını söyleyebiliriz.

CHURCHİLL: 6 hafta içinde hava saldırılarına karşı yeterli hazırlıklar yapılabilir, bu sırada ABD ve İngiliz uçakları da Türk havaalanlarına gelebilir.

İNÖNÜ: Bu uçakların havaalanlarına geliş tarihini, bizim de savaş ilan tarihi olarak kabul etmemiz gerekir. Müttefik uçaklarının Türkiye'ye gelmesini çok ciddi bir durum olarak kabul ediyoruz. Ve bu uçakların gelişini Almanya'ya savaş durumuna geçişin başlangıcı kabul ederiz.

ROOSEVELT: Havaalanları, hatta her şey hazır olmadan savaş ilan edilmemeli. Her şeyle söylemek istediğim, havaalanlarının savunulması ve öteki hazırlıkların tamamlanmasıdır.

İNÖNÜ: Anladığıma göre, genel hazırlık döneminin bir parçası olarak havaalanları 6 haftada hazır olacak. 6 hafta sonra müttefik uçakları gelecek.

CHURCHİLL: Havaalanlarının hazır olması, uçakların gelmesi savaş ilanı anlamına gelmez. Hazırlıklar bu arada sürer. Savaş ilan tarihini saptamak Türklere düşer, bu onlara kalmış bir şeydir. Almanlardan bir müdahale gelmezse hazırlıklar sürdürülür. Her şey hazır olunca etkili hava korunması da başlar. O zaman 3. aşamaya geçilir ve Almanların elindeki adalara kuvvet kullanılır. Türkiye'ye karşı hava saldırıları olasılığını azaltmak için Bulgar havaalanları da bombalanır. Bu hareketler, 15-20 Ocakta başlayabilir. Türkiye'yi zor duruma düşürmek istemem, ama Türkiye de etkili bir harekete şubat sonlarında hazır olabilir.

İNÖNÜ: Churchill'in söylediği gibi, 1. aşamanın sona ermesinden önce bir savaş ilanını, ya da savaş ilanı niyeti olmaksızın müttefik uçaklarının gelmesini kabul edemem. Durumu ulusuma açıklamak zorundayım. Türkiye'nin İngiltere'ye olan bağlantıları biliniyor. Türkiye'nin kendini korumaya hazır olması doğru bir davranıştır. Bu konuşmalardan, Türkiye saldırıya uğrarsa, 24 saat içinde uçakların geleceğini çıkarıyorum.

(Churchill, Eden ve Hava Generali Douglas uçakların gelmesiyle Türkiye'nin saldırıya uğradığı tarihin çakıştığını söylediler. Eğer Almanlar, İnönü Ankara'ya döner dönmez ve önerilen hazırlıklar başlamadan saldırırsa, hava yardımının haftalarca gelemeyebileceğini belirttiler. Ancak Alman saldırısı hazırlıklar başladıktan 15 gün sonra olursa, uçakların gelişinde 3-4 günlük bir gecikme olabileceğini, eğer saldırı hazırlıkların başlamasından 1 ay sonra gerçekleşirse, o zaman uçakların 24 saatte gelebileceğini bildirdiler.)

MENEMENCİOĞLU: Konuşmaları dağıttık. İnönü müttefik uçaklarının ne zaman geleceğini soruyor. 6 hafta sonra savaşın başlaması olasılığına dikkati çekiyor. Ani bir saldırı olasılığı yüzde yüz olmayabilir, ama bu olasılık yüzde otuz bile olsa, bizim için yüzde yüzdür.

EDEN: Peki, Türklerin önerisi ne?

İNÖNÜ: Uzmanlar genel hazırlık planında anlaşsınlar. Taraflar mantıki ve uygulanabilir bir plan hazırlasınlar. İngilizler bu planın uygulama süresini tahmin etsinler. Bu süre içinde bu dönemden sonraki işbirliğini planlayabiliriz. Müttefikler, Türkiye'yi 6 hafta içinde savaşa sokma fikrinden vazgeçsinler.

MENEMENCİOĞLU: İki taraf arasındaki fikir ayrılığı şu: Müttefikler zaman esasına dayanıyor, Türkiye ise hazır olma esasına. İnönü bir hazırlık planı istiyor. Bu belki 5 günde hazırlanabilir. Eğer böyle bir plan, beş günde yapılabilecekse, Türk askeri heyeti hemen Kahire'ye gelebilir. Ancak bu planın yapımı beş ay sürecekse, müttefiklerin de savaşa girme konusunda bu süreyi kabul etmeleri gerekir.

CHURCHİLL: Uçaklar Türk havaalanlarına geldiğinde hazırlık dönemi sona ermiş olur.

MENEMENCİOĞLU: Fakat uçaklar geldiğinde, savaş ilan edilmiş olur.

CHURCHİLL: Lizbon'a uçakları gönderdik, Almanlar saldırmadı.

MENEMENCİOĞLU: Ama herhalde Almanlar İzor Adalarına saldıracak değildi. Türkiye'nin konumu başka.

HUGESSEN: Türkiye'ye yedi bin asker göndermek istemiştik, bunu iki bine indirdik.

CHURCHİLL: Hazırlıklar derhal başlasın. Uçaklar gelince Türkiye'nin durumu da değişir.

MENEMENCİOĞLU: Türkiye'ye askerler gelince, zaten bir iki gün içinde savaş başlamış olur.

Bu görüşmelerin Hopkins - Eden ve Menemencioğlu arasında sürdürülmesine karar verildi.

5 Aralık 1943 gecesi Roosevelt - İnönü ve Churchill, yemekte buluştular. Bu yemeğe Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi de katılmıştı.

Yemekteki söyleşiler arasında İnönü, «Türkiye'nin Nazi saldırısına karşı güçlü tank, uçak ve benzeri malzemeye sahip olması gerektiğini» yineledi.

ABD heyetinde bulunan Amiral Leahy'ın notlarına göre: «Churchill, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü askerlerinden olan İnönü'ye rica etti, tehdit yoluna gitti, hatta yakardı.»

ÜÇÜNCÜ TOPLANTI

6 Aralık 1943 - Kahire, Roosevelt'in konutu - Arşiv no: 740.0011 EW. 1939/12-2443.

İnönü ile Churchill bir saat baş başa görüştü. Roosevelt geldi; toplantı açıldığında Churchill, İnönü'nün Kahire'de bir gün daha kalacağını, 7 Aralık gece yarısı ayrılacağını, böylece Roosevelt'e verdiği plan üzerinde daha ayrıntılı konuşma olanağı bulacaklarını söyledi. Roosevelt'in ayrılışından sonra yapılacak bu görüşmelerde, «Türkiye eğer savaşa girerse, ne tür politik güvenceler verilebileceğini» görüşeceklerdi.

ROOSEVELT: Siyasal güvenceler söz konusu olduğu zaman Sovyetleri de çağırmalı.

İNÖNÜ: Churchill'le öğleden sonra konuştuk, ama konuları görüşmeye yarın da devam edebiliriz. Asıl sorun maddi hazırlık dönemidir. Öteki konular daha sonra gelir. Roosevelt'in de anladığını sanıyorum, hazırlık dönemi için karışık bir uygulama öne sürülüyor, çok önemli bu.

ROOSEVELT: İlk aşamada Türkiye'nin yansız davranışlarını sürdürmesini istiyoruz. Bu arada gerekli malzeme ve kişiler Türkiye'ye ulaşır.

CHURCHİLL: Bu aşamada Almanlar, Türklerle olan ilişkilerini kesmezler.

İNÖNÜ: Bu suretle Türkiye, Alman orduları karşısında yalnız kalıyor. Bunu beklemiyordum. Almanlar, Türkiye'ye savaş ilan ettiklerinde İngiliz ve ABD'lilerden kurulu bir askeri gücün birlikte olacağını düşünmüştüm. Uçakların ve öteki hazırlıkların gelmesine kadar Türkiye, Almanlarla baş başa, yalnız kalacak. Bu konuda ben bir karara varamam.

ROOSEVELT: Almanların ilk aşamada savaş açacaklarını sanmıyorum.

İNÖNÜ: Almanların şimdiye kadar yaptıkları göz önünde tutulursa, savaşı engellemek için saldırdıkları görülür. Türkiye'nin açıkça müttefiklerin yanında yer aldığını gördükleri zaman, bunu bir savaş nedeni kabul eder ve saldırırlar.

ROOSEVELT: Büyük çapta askeri malzeme alırken Türkiye bu kaygıları duymadı da, niye şimdi bunları öne sürüyor? Hem malzeme alırken Almanlar saldırmadı da... Hazırlığın 1. aşamasının Alman saldırısına neden olacağını beklemiyoruz. Geçmişte olduğu gibi, malzemenin Türkiye'ye gelişi ve havaalanlarındaki çalışmalar sürebilir. Ödünç Verme ve Kiralama Yasaları gereği daha önce söz verilen kamyonlar gelir. Hatta, şimdi ayrımlı bir hareket olmayacak, sadece daha hızlanacak.

EDEN: Teknisyenlerin de gelmesi gerek.

İNÖNÜ: Türkiye, daha önce Eden'in müttefiklerin havaalanlarımızı kullanma isteğine yanıt verdi. Bu alanların kullanımının savaşa neden olmayacağı söyleniyor. Türkiye, bu konuyu çok ciddi sayıyor, çünkü bu hareketin savaşa neden olacağına inanıyor. Türkiye, havaalanlarını kullandırırsa savaşa girmek zorundadır. Oysa, Türk Silahlı Kuvvetleri hazır değil. Ülke, düşman saldırılarına açık.

Bu yüzden yardıma gereksinimimiz var ve bir hazırlık dönemi geçirmek zorundayız. Plana göre savaş bu aşamanın sonunda başlayabilir. Anladığıma göre, şimdi hazırlık dönemindeyiz. Bu hazırlık dönemi müttefiklerin bekleyemeyecekleri kadar uzun sürebilir. Müttefikler, Türkiye'nin tehlikelere karşın harekete geçmesini istiyorlar. Bu, çok zor!

EDEN: Almanların karadan saldırma olasılığı yok. Rusların da Bulgarlara vermeyi kabul ettikleri «ihtar» göz önünde tutulursa...

İNÖNÜ: Türkiye, bir hava saldırısına açık olacak. Almanlarca güçlendirilen Bulgar ordusu saldırabilir.

ROOSEVELT: Bulgaristan'ın Sovyetlerle düşman olabileceğini sanmıyorum.

İNÖNÜ: Sovyetlerin hareketi Bulgarları belki durdurur, belki durdurmaz. Bugünkü Bulgar Hükümeti tümüyle Almanlara bağlıdır.

ROOSEVELT: Bulgarların, Türkiye'ye savaş ilan edeceğini sanmıyorum. Almanların da Bulgaristan üzerinden

Türkiye'ye saldıracak gücü bir araya getirebileceğinden kuşkuluyum.

İNÖNÜ: Ama Almanlar İstanbul'u ele geçirebilirler.

ROOSEVELT: Türkiye'nin askeri gücü ne?

İNÖNÜ: Ülkeye yayılmış 40 tümenimiz var. Ama bunlar hazır değil. Eğer müttefikler geçmişte gerekli malzeme yardımını yapsalardı, Türk Hükümeti bugün her isteğe olumlu yanıt verebilirdi. Bazı eski malzeme dahil, her şeyi hizmete soktuk. Bu eski malzemenin yenileriyle değiştirileceğini umut ediyorduk. Bu açmazdan nasıl kurtuluruz?

CHURCHİLL: Önce hazırlık. Bu, Almanları korkutmayacak, ürkütmeyecek ölçüde gizli yapılmalı.

İNÖNÜ: Türkiye'ye 20 uçak filosu gelse hazır olamaz. Bir saldırıda müttefiklerin yardımı gerekli. Hazırlığın bir yönünü konuşuyoruz, üst yanını sonraya bırakıyoruz. Bu dönemde orduyu seferber etmem gerekir.

(Bu konuşmalar sonunda Roosevelt, Kahire'den ayrılacağını söyledi. İnönü ile vedalaştı. «Yazılı hiçbir not» olmamasına karşın, danışmanı Hopkins'in, Roosevelt'e «Türkiye'ye 15 Şubata kadar hazır olmasını söyle» dediği notları arasında geçiyor.)

BÜYÜKBABAM NE YAPTIYSA...

Roosevelt, Kahire'den ayrılmadan önce, İnönü ile baş başa bir konuşma daha yaptı.

Roosevelt, Tahran'da Mareşal Stalin'le, «savaştan sonra Birleşmiş Milletlerin barış ve işbirliği» konularını görüştüklerini söyledi, bu yoldan bir örgütlenmeye ilişkin düşüncelerini aktardı. Bu düşüncelere göre 40-50 üyeden kurulacak ve yılda bir kez toplanacak olan Genel Kurul ekonomik, sosyal ve ulaşım sorunlarını görüşecekti. Bu kurulun bir yürütme komitesi olacak, derhal toplanabilecek ve «çabuk karar» alabilecekti. Roosevelt'e göre eğer böyle bir komite olsaydı, Habeşistan savaşı engellenebilirdi, zira hemen Süveyş Kanalı kapatılırdı. Üçüncü bir organ dört büyük devletten kurulacak bir başka kuruluştu, görevi «polislik» yapmak olacaktı. Mahkemeler kurulacak, burada uluslararası sorunlar görüşülüp çözüme bağlanacaktı.

Roosevelt, «her milletin başka bir ülkede gözü olmadığı resmen ve törenle ilan edilecek» diyordu. Bu fikri, Türkiye, ABD Büyükelçisi Steinhardt ile birlikte çalışıp yayabilirdi.

İnönü, «memnuniyetle» dedi. «ABD'den gelen fikirlere karşı büyük sempatimiz vardır. Daima sizinle beraber olacağız.»

İnönü, «Kahire'de gösterilen iyi niyete teşekkür etti, tekrar görüşebileceklerini umut ettiğini» söyledi.

Roosevelt, «Ben sizin sorununuzu tümüyle anlıyorum. Umut ediyorum ki Almanlar 2-3 ay sonra çok daha güçsüz olacaklardır ve Türkiye de, savaş bitmeden savaşa girecektir» dedi.

İnönü, «Çok teşekkür ederim» diye yanıtladı. Ama, «mesajı» almıştı:

«Yarın ne sonuç alacağımızı bilmiyorum. Amerika'nın ve kişiliğinizin yüksek değerdeki duygularına inancım vardır. Bizi iki ay içinde savaşa sokmak istiyorlar» dedi.

Roosevelt, «Ben üç ayı öne sürdüm.»

İnönü, «Üç ay içinde hazır olacağımızı sanmıyorum. Bu süreler içinde ancak uçaklar için hazırlık yapılabilir.»

Roosevelt, «Siz hazırlığa hemen başlayın ve bunu 'angaje' olmadan yapın.»

İnönü, «Sizin kişiliğinizin bana ve Türk ulusuna 'telkin ettiği' sevgiden ve hayranlıktan ötürü buraya geldim. Umut ederim ki, bizi bırakmazsınız.»

Roosevelt, «Hayır, asla! Nasıl büyükbabam sözünü tutarak Yunanlılara bir savaş gemisi gönderip yardım ettiyse, ben de sizi bırakmayacağım.»

BİR BAŞLANGIÇ AMA...

7 Aralık 1943 günü, İnönü, Churchill ile yeniden buluştu.

Bu görüşmenin ötekilerden pek değişik bir yanı yoktu. İnönü, sürekli «hazırlıkların hemen başlayıp bitmesiyle, hava üslerine uçakların gelmesiyle Türkiye'nin savaşa girebileceğinden, bu nedenle doğabilecek 'tehlikelerden' söz ediyordu.»

İngiliz ise, Türkiye'nin savaşa «hemen» girmesini sağlamak için, hazırlık döneminden siyasal aşamaya dek hemen her şeyin savunmasını yapıyordu. Churchill'e göre, «Türkiye savaşa girmezse varolan ittifak anlaşmasının bir anlamı kalmayacaktı.»

Sonuçta, bazı İngiliz uzmanlarının Türkiye'ye gitmesine karar verildi. Bu arada General Kâzım Orbay'la —Mareşal Çakmak'ın damadı— General Şefik Çakmak'ın bir deniz subayıyla hemen Kahire'ye gelmesi görüşüldü, ama İnönü, «Ankara'ya dönünceye kadar buna olumlu bir yanıt veremeyeceğini» söyledi. Görüşmelerin sürmesi, daha başka İngiliz subaylarının da Ankara'ya gitmesi kararlaştırıldı.

Arşiv: 740.0011/EW 1939/12.2443 sayılı belgedeki «İngiliz tutanağı»na göre varılan sonuçlar şöyle sıralanıyordu:

Müttefikler, 15 Şubatta Türkiye'ye uçakların ulaştırılması isteminde bulunacaklar, bu istem geri çevrilirse 'ellerindeki bütün kaynakları başka bir savaş alanına gönderecekler' Türkiye ile savaş içinde işbirliği yapma umutlarını keseceklerdi.

Eğer Türkiye'den bu tarihte olumlu yanıt alırlarsa,

— Türk hava ve kara kuvvetleriyle ilgili program sürecek,

— Türkiye'ye deniz ulaşım yolları açılacak,

— Türkler, İngiliz tanksavar ve zırhlı birlikleriyle desteklenecek,

— Müttefiklerin Türklerle kararlaştırdığı plan, bütün yönleriyle uygulamaya konulacaktı.

15 Şubat, «son tarih» gibi görünüyordu. Bu tutanaktan sonraki gelişmeler, 1944 yılında, Türk - İngiliz ilişkilerini bir darboğaza sokacaktı.

Çünkü, Türkiye' isteklerinin Kahire toplantısı doğrultusunda sağlanmadığını öne sürecek, savaşa girme konusunu geriye bırakacaktı. Hele Türk havaalanlarından yararlanılmasıyla ortaya çıkacak çatışma ortamını —gereken ve söz verilen yardımlar— bütünüyle gelmediği için kabul etmeyecekti.

Ve... İngilizler, öylesine bir yol tutacaklardı ki...

BEŞİNCİ BÖLÜM

1944; TÜRKİYE'YE BASKI SÜRÜYOR

Ocak : Yılın ilk ayı, askeri ve politik önem taşıyan olaylarla başladı. Kızılordu'nun Alman hatlarını yararak Polonya'ya girmesi, doğu savaşlarında yeni bir dönem açtı. Londra'daki Polonya Hükümeti tartışma konusu oldu. Amerika'nın ara bulma önerileri de anlaşmazlığı çözemedi.

Şubat : Politik olarak dünya, Finlandiya ile uğraştı. Finlandiya, savaştan çıkması ya da savaşın tüm sonuçlarını kabul etmesini içeren ABD notasına, Sovyetlerin barış koşullarını sorarak yanıt verdi.

Mart : Doğu cephesindeki Sovyet saldırısı, çok hızlı bir gelişme gösterdi; Sovyet birlikleri Romanya topraklarına girdi. Almanlar, hemen Macaristan'ı işgal ettiler. Molotof bir demeç verdi, Sovyetlerin Romanya topraklarında gözü olmadığını, bu işgalin sadece askeri bir gereklilik olduğunu söyledi. Müttefikler bu zorunluğu kabul ettiler.

Nisan : İtalya Kralı tahtını bıraktı.

Mayıs : TBMM, hükümetin Almanya'ya ya da Mihver devletlerine krom satımını durduran kararını onayladı. İtalya'daki müttefik saldırısı; İspanya'nın Mihver'e volfram göndermemesiyle ilgili anlaşma ve Mihver ortağı devletlerin savaştan çekilmeleri isteği ayın önemli olayları arasında.

Haziran: 6 Haziranda müttefikler, Normandiya'ya asker çıkardı —Overlort— böylece, ikinci cephe açılmış oldu. Sovyetler doğuda yaz saldırılarını başlattılar.

Temmuz: 20 Temmuzda Berchtesgaden'de Hitler'e suikast tertiplendi.

Ağustos: TBMM, 2 Ağustosta Almanya ile siyasal ve ekonomik bütün ilişkilerini kesmeye karar verdi. Bu karardan sonra, Romanya ve Bulgaristan, Almanya ile ortaklıktan çıkıyor; Romanya, Sovyet ordusuna teslim oluyordu.

Eylül: Kızılordu, Bulgaristan'ı işgal etti, Macar sınırını aştı.

Ekim: Churchill - Eden ve Polonya devlet adamları Moskova'da toplandılar. Macaristan, müttefiklerden barış istedi. Almanlar bir darbeyle iktidarı aldı.

Kasım: Roosevelt, dördüncü kez cumhurbaşkanlığına seçildi.

Aralık: Ayın ortalarında Almanlar, batı cephesinde karşı saldırıya geçti. İlk günlerde önemli başarılar kazandı, ancak kısa süre sonra müttefikler yeniden üstünlüğü sağladı.

İNGİLTERE, TÜRKİYE'YE ASKERİ YARDIMI KESİYOR

Ve... Türkiye'ye «baskı» başladı.

Tahran ve Kahire konferanslarından, 1943 sonlarında müttefiklerin zafer kokusunu almasından sonra, Türkiye'yi Almanya ve onunla birlikte olan devletlerden koparabilmek için başta İngilizlerin ve Londra'yı destekleyen Washington'un siyasal baskıları giderek yoğunlaştı.

Ve... Ankara, sonunda bu baskılara boyun eğmeye başladı.

Yeni yılın hemen başlarında, 8 Ocak 1944 günü, Dışişleri Bakanı Hull, Başkan Roosevelt'e, «Türkiye ile ilgili politikayı» içeren bir yazı gönderdi. İngilizlerden «çok gizli» kaydıyla bazı bilgiler alınmıştı:

Türkler, savaşa girmeleri konusunda ABD'nin fazla «ısrar» etmediği kanısındaydılar. ABD Ankara Büyükelçisine, İngiltere Büyükelçisinin Ankara Hükümetine yapacağı herhangi bir başvuruda birlikte hareket etmesi talimatının verilmesini istiyorlardı.

Hull, «Yanlış anlamıyorsam ABD Dışişleri Bakanlığının, İngilizlerin yapacağı herhangi bir başvuruyu desteklemesini istemezsiniz. Ancak, ortak zaferde rol oynayacak 'aktif' bir katkıyı bizim de memnuniyetle karşılayacağımızı Ankara Büyükelçimize bildirebiliriz diyordu» *(Arşiv: 1939/32640)*.

Nitekim, 11 Ocakta Steinhardt'a bu yolda talimat gönderildi *(29 sayılı telgraf)*.

Steinhardt, Hull'a gönderdiği telgrafta, Kahire görüşmelerinden sonra Ankara'daki İngiliz Büyükelçisinin «aynı yargıyı» öne sürdüğünü bildirdi. Ancak, bu talimattan önce gördüğü Menemencioğlu'na, «Birleşmiş Milletlerin —mütte-

fikler telgraflarda böyle adlandırılıyordu— zaferini kolaylaştırmak için Türkiye'nin İngiltere ile işbirliğini pekiştirmesinden memnun olacaklarını söylemişti» *(77 sayılı telgraf)*.

Bu telgrafının üzerinden dört gün geçtikten sonra, 18 Ocak 1944'te Steinhardt, Menemencioğlu'nu ziyaret etti. ABD'nin, savaşı kolaylaştırmak için Türkiye'nin daha «aktif» rol üstlenmesi isteğini yineleyen Büyükelçiye, Menemencioğlu oldukça ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştu:

Türk Hükümeti, ilke olarak savaşa girmeye karar vermişti. Savaş ilan tarihi, tümüyle İngiltere'ye bağlıydı. Türk Genelkurmayı, İngiltere'den —akaryakıt dışında— 180 bin ton savaş malzemesi istemişti. Bu malzeme gelir gelmez Türkiye savaşa girecekti.

Türk Dışişleri Bakanına göre, Türkiye'nin savaşa girmesinin hızlandırılması, ya da geciktirilmesi, bu zorunlu malzemenin teslim temposuna bağlıydı.

Numan Bey, Kahire konferansından sonra gelen malzemeyi belirtmek için bir örnek verdi: Gelen savaş malzemesi, Türkiye'nin ulaşım sistemiyle limanlarının varolan kapasitesinin altındaydı. Bu koşullarda Sovyetlere malzeme götürecek gemilere Boğazları nasıl açacaklardı?.. İngilizlerin bu tutumunun altında, siyasal bir karar olmasından kaygılanıyordu. Herhalde İngiltere, savaşa girdikten sonra Türklerin savunmada kalmasını istiyordu *(104 sayılı telgraf)*.

Kuşkusuz, Türk Hükümeti bu görüşlerini İngiltere Büyükelçisine de söylemişti. İşte, bu sırada, 4 Şubat 1944'te —Steinhardt'ın gönderdiği telgrafa göre— İngilizler dostluktan ne anladıklarını yeni bir davranışla gösterdiler:

«İngiltere Büyükelçisi bugün bana, buradaki İngiliz askeri heyetinin derhal Türkiye'den ayrılması için Londra'dan talimat geldiğini söyledi» diyordu Steinhardt.

«Heyetin ayrılışıyla ilgili olarak Türklere hiçbir neden söylememeleri de buyrulmuştu.»

Hugessen, Türkiye'ye gönderilmekte olan savaş malzemesinin artık gönderilmeyeceğini söylemişti.

Londra, Ankara'yla ilişkilerini gerginleştirmekte «çok» kararlı olmalıydı:

Hugessen'e verilen talimat başka nitelikteydi: «Çok gerekli göreceği durumlar dışında Türklerle —sosyal açıdan olanlar dahil—» her türlü ilişkiden kaçınacaktı!

Ancak, Londra'nın ticari malların alım satımının durdurulmasıyla ilgili bir karar almadığını söylüyordu. Türkler, askeri heyetin neden gittiğini soracak olurlarsa, «İngiliz» ne diyecekti? Steinhardt şu yanıtı aldı:

«Türkler, savaşa girmek için bir karara varsınlar diye, hiçbir neden öne sürmemeyi yeğleriz!»

Hugessen, hem ABD, hem de Sovyet Büyükelçilerine bu konuda «talimat geleceğini» söylüyordu.

Steinhardt'a göre, birkaç haftadır Türkiye'ye verilecek savaş malzemesiyle ilgili müzakerelerden sonra, İngiliz askeri «misyonunun» birden ayrılması, Türklerin takındığı son «tavırdan» İngilizlerin ne denli hoşnutsuzluk duyduğunu gösteriyordu.

Steinhardt, «Bakalım şimdi Türk yetkililer 180 bin tondan daha az malzeme istemek gibi bir davranış gösterip tutum değiştirecekler mi?» diye soruyordu *(196 sayılı telgraf)*.

İngiltere'nin Washington üzerindeki etkisi —Hugessen' in daha önce belirttiği gibi— hemen kendini gösterdi...

Hull'dan Ankara'ya: *«7 Şubat 1944 - Telgrafınızda değindiğiniz durumu İngiltere'nin buradaki elçisi bildirdi. 'Şimdilik Türklerle olan ilişkilerinizde daha önceki sıcaklığı göstermemenizi' istediler. Başkan da onayladı» (103 sayılı telgraf).*

Aradan üç gün geçti. İngilizlerin o günlerin koşulları altında aldığı bu «ağır karara,» Ankara, nasıl bir tepki gösterecekti? Steinhardt, bu konuda merakı giderecek bilgi verdi; «Türklerin tutumunda hiçbir değişiklik olmadı» dedi *(241 sayılı telgraf).*

Steinhardt bazı yorumlar da yapıyordu: Belki de Türkler, İngilizlerin Almanlarla yapmakta olduğu öne sürülen (Pravda gazetesi o sırada böyle bir sorun ortaya atmıştı) müzakereleri; Sovyetlerin Polonya ile arasındaki anlaşmazlığın giderilmesinde müttefiklerin aracılığını geri çevirmelerini, Arjantin ile Almanya arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesinin sonucunu; İspanya üzerindeki müttefik baskısı gibi uluslararası olayların aydınlığa kavuşmasını bekliyorlardı.

Böyle bir «beklenti», belki de Avrupa'daki genel askeri durumla ilgiliydi. Ama, Steinhardt —elbette bilgi almayı sürdürüyordu— merkeze, «Türk Hükümetinin kanısına göre, savaşa girmek için 'kesin bir tarih' vermeye durum elverişli değil» diye yazdı.

İngiltere ve ABD, aylar öncesi kararlaştırılan siyasal taktiği uyguluyorlardı: Türkler, «Kendi iradeleriyle savaşa girmeliydiler.» Eğer, bütün bu uğraşlara karşın girmezlerse, yardım da duracaktı!..

Kapalı kapılar ardında yapılan görüşmeler, alınan kararlar uygulama aşamasındaydı.

Steinhardt'ın, «Türklerin tutumunda hiçbir değişiklik olmadı» demesinin üzerinden sekiz gün geçti. Ankara'nın davranışlarını günü gününe izleyen İngiltere ve ABD Büyükelçilikleri «yeni bir bilgiyle» sarsıldılar.

Krom sorunu, yine sahneye çıkmıştı. Almanya'ya savaş malzemesi yapımında çok gerekli olan kromun satımını durdurmak için yaptıkları girişimlerden sonuç alamayan Washington ile Londra, şimdi başka bir şey öğreniyordu: «Son üç aydan beri Türkiye'den Almanya'ya gönderilen krom miktarında artış vardı.»

Hugessen, derhal Türk Dışişlerine başvurdu.

Steinhardt, meslektaşı İngilizle yaptığı incelemelerden sonra, hükümetlerine şu yöntemi salık vermeyi kararlaştırdıklarını bildiriyordu:

«...Türkiye'den Mihver devletlerine giden demiryolunun İstanbul - Sofya arası çalışamaz duruma getirilmeliydi. Daha önceki önerilerinde demiryolunu 'tahrip' girişimlerinin Türk sınırına yakın bölgelerde olmamasını istemişlerdi. Şimdi bu istekten de vazgeçiyorlardı. Demiryolunun uzun süre çalışamaz duruma gelmesi için nereyi vurmak uygunsa oraya saldırılmalıydı.»

Demiryolu yıkılıp bozulursa, Almanya'ya krom gönderilemeyecekti! *(241 sayılı telgraf).*

Washington, hemen yanıtladı, ama başka yönden: Hull, kromun gönderildiğinden kuşkulandıklarını yazdı, «Siz de İngilizlerle birlikte 'harekete' geçin» buyruğunu Steinhardt'a verdi.

Steinhardt, Hull'dan gelen buyruk üzerine, hemen Türkiye'yi protesto etti *(135-319 sayılı telgraflar).*

Fakat, Steinhardt'ın protesto ettiği gün Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın, Almanya'ya giden krom miktarına hiç değinmemiş, İngilizlere verilen kromun artırılması buyruğunu ilgililere ilettiğini söylemişti. Steinhardt nitekim, yaklaşık 4000 ton kromun İngilizlere teslim edilmek üzere İskenderun'a gittiğini öğrenmişti. Mart ortalarındaydık *(484 sayılı telgraf)*.

30 Martta Hull'dan Ankara'ya uzun bir şifre geldi.

İngiltere'nin, Türkiye ile ticari ilişkileri yeniden gözden geçirmeye karar verdiğini bildiriyordu. Steinhardt'ın da İngilizler gibi davranmasını isteyen telgrafında Hull,

«İngilizlerin Türklere karşı 'ciddi bir ambargo' uygulamaya hazırlandıklarını vurguluyordu.»*

Washington, Londra'nın önerilerini inceliyordu. İlk izlenimlerine göre, ABD açısından öneri, krom dahil Türkiye ile yapılan anlaşmanın «takbih» edilmesini içeriyordu.

Askeri malzemeyi göndermediklerine göre, ekonomik açıdan yapabilecekleri çok azdı. Hull'a göre, «Türkiye'nin bugünkü koşulları bir ambargo hareketinin fazla etkili olmayacağını gösteriyordu. Hatta, akaryakıtı Romanya'dan bile alabilirdi. Ancak işin siyasal bir yanı da vardı. Uygulanması önerilenlere Sovyetlerin katılmamasıyla Ankara, müttefikler arasında bir anlaşmazlık başladığı duygusuna» kapılabilirdi.

Bu arada, başka bir nokta ortaya çıkıyordu. Hull, bu telgrafında Steinhardt'a, Başkan Roosevelt'in İnönü'ye yaz-

* ABD belgelerinde sözcük, «abluka» olarak geçiyor. Ancak o günün koşullarında kullanılan bu sözcüğün yapılmak istenilenle uyum sağlamadığı görülüyor. Bu nedenle, burada «ambargo» sözcüğü kullanıldı.

dığı «dostane mektubun» verilmesini bildirmişti. Ancak belgelere göre, mektubun İnönü'ye verilmesinden daha sonra vazgeçilmişti. Steinhardt'a, mektup konusunda talimat beklemesi söylenmiş, sonra vermemesi istenilmişti.

Hull, «Türkiye'nin Mihver'e bu tür mal göndermesiyle savaşın uzamasına neden olduğunu, bunun ise 'hoşnutsuzluk yarattığını'» öne sürüyordu *(280 sayılı telgraf)*.

Bütün bunlar iyiydi, güzeldi; Ankara'ya baskı yapılmalıydı, ama ortada başka bir gerçek vardı:

Türkiye, Almanlara krom veriyor, karşılığında silah alıyordu. Ayrıca, eğer krom göndermeyi durdurursa Berlin bunu, savaş ilanı kabul edebilirdi. Türklerse, askeri açıdan hazır olmadıkça bu sonucu doğuracak bir davranışta bulunmak istemiyorlardı. Fakat, Almanya'ya «gönderilen kromun miktarında azaltmaya» gidebilirlerdi.

Steinhardt, Hull gibi düşünmüyordu. Savaş malzemesi dışında Türkiye'nin aldığı malların kesilmesi ekonomisini etkilerdi. Siyasal açıdansa daha başka düşünüyordu:

Türkler, alınacak bu önlemlere Sovyetler katılmazsa, bunu müttefikler arasında bir anlaşmazlık başlangıcı, ya da belirtisi olarak görmezlerdi. Sovyetler de olsa olsa «esasen Türkiye ile varolmayan ticaretlerinin baltalandığını» düşünebilirlerdi.

Steinhardt soruyordu: Demiryollarının yıkımıyla ilgili önerimizi kabul etmiyor musunuz?..

İngilizler, Türklerin savaşa girmesinden umudu kesmemişlerdi. Ama Ankara'daki siyasal ve askeri gelişmelere bakıldığında, bu sorunun çözümünü görmek zorlaşıyordu. Steinhardt'a göre, Türkiye savaşa girmese bile «bazı büyük yararları dokunabilirdi.»

«İspanya, İsveç ve İsviçre'ye benzer bir davranışa bağlanırlarsa bu, Türklerin kafasında 'bir müttefik gibi muamele görmedikleri izlenimi' doğurabilirdi.

Ekonomik 'ambargo' uygulanırsa, bunun kaldırılması ve Türklerin ticari ilişkilere koyacağı kısıtlamaların düzeltilmesi zaman alacaktı. Bu nedenle çok serte kaçacak bir önlem alınmamalıydı.»

Steinhardt, Washington'a böyle sesleniyordu *(605 sayılı telgraf)*.

Nisan ortalarında sezgilerini —ya da öğrendiklerini— doğrulayan bilgiyi telledi:

«Almanya'ya giden krom ayda 4000 ton azaldı. Son aylarda giden krom yüzde 50 oranına düşürüldü» *(664 sayılı telgraf)*.

İngiltere ve ABD, 15 Nisanda Türk Dışişlerine birer nota verdiler.

Tabii, her iki notanın içeriği de aynıydı.

Notalarda, Türkiye'nin Mihver'le büyük ölçüde ticarî ilişki içinde olduğu vurgulanıyor, ancak savaşın gidişiyle bu davranışın uyum göstermediği, «eğer Türkiye Mihver' le bu tür anlaşmaları yenilerse, ya da yeni anlaşmalar yaparsa, İngiltere ve ABD'nin 'bütün yansız ülkelere olduğu gibi Türkiye'ye de ambargo uygulayacağı'...» bildiriliyordu. İki ülkenin Mihver'e verilmesini istemedikleri önemli mallar arasında krom, bakır, demir, çelik, nebati yağlar, yağlı tohumlar; deri, ipek ve yünlüler sıralanıyordu.

Menemencioğlu, notayı «dostça» karşılamıştı. Türk Hükümetinin notayı, «dostluk ya da 'tehdit' içeriyorsa bu öğelere göre» inceleyeceğini söylemişti.

Menemencioğlu, bu arada ABD ve İngiltere'den yaşamsal önemdeki malları alamadıklarından söz etti, Almanya' nın «büyük gereksinmelerine karşın Türkiye'nin istediği malları göndermeyi sürdürdüğünü» söyledi.

Türkiye'nin gereksindiği malların ABD ve İngiltere'den gelmesine olan «güvensizliğini» belirten Menemencioğlu,

«İngiltere ve ABD, önem verdikleri malların Almanya' ya gitmesini engellemek için ulaşım yollarını neden yok etmiyor?» diye soruyordu.

Steinhardt'a göre, Türkiye'nin gereksindiği malları ABD ya da İngiltere vermeyi «garanti» ederse, Türkler müttefiklerle daha sıkı işbirliği yapmaya istekliydi. Büyükelçi demiryolunun «tahrip edilmesinde» direniyordu *(678 sayılı telgraf)*.

Aynı gün Numan Beyle Steinhardt bir görüşme daha yaptılar.

Türk Dışişleri Bakanı, Almanya'ya 4000 bin ton krom verirken, İngilizlere 9000 ton vermeyi kabul etmişti. von Papen aynı gün, Menemencioğlu'nu ziyaret etmiş, gönderilen krom miktarının yüzde 50 oranına düşmesindeki nedeni sormuştu. Menemencioğlu, Türkiye ile Almanya arasında demiryolu çalıştığı sürece bu soruya yanıt vermenin zorluğundan söz ediyordu *(681 sayılı telgraf)*.

BASKININ SONUCU: VON PAPEN, «ÇANTALARIMI HAZIRLAYAYIM MI?»

Üç gün sonra, Türk yanıtı geldi:

Türk Hükümeti daha savaş çıkmadan, olası bir savaştaki yerini saptamış, bu kararlılığını açıkça söylemişti. Bu tutumunu hiç değiştirmemişti. İngiltere ve ABD'nin Türkiye'den istediği işbirliği, Türk siyasetine uygundu. Bu işbirliği, savaş koşullarında karşılıklı yardımdan, kaçınılmaz gereksinmelerin sağlanmasından ve yaşamsal çıkarların korunmasından kaynaklanıyordu. Bu anlayış içinde Türk Hükümeti ABD'nin önerilerine olumlu gözle bakıyordu.

Hemen, ertesi günü 18 Nisanda Steinhardt, Türk Dışişlerinde Mihver'le bundan sonraki ticari işlemleri inceleyecek, önerileri kabul ya da geri çevirecek bir büronun kurulduğunu öğreniyordu. ABD ve İngiltere elçilikleri de bu büroyla ilişki içinde olacaklardı. Mihver'e mal göndermeyi geri çevirirse, Türkiye'nin gereksindiği yaşamsal değerdeki malların ABD ve İngiltere'den sağlanmasını garanti altına almak için karşılıklı danışmalar yapılacaktı.

Ama, iki devlet, Almanya'ya gönderilen 4000 ton kromun daha da azaltılmasını Ankara'dan istedi *(702 - 705 - 714 sayılı telgraflar)*.

21 Nisanda Steinhardt, Washington'a (717 sayılı telgraf) bildiriyordu:

«Dün, Dışişleri Bakanı TBMM'de uzun bir konuşma yaptı. Krom sorununu ayrıntılı biçimde açıkladı ve 'Türk Hükümetinin Almanya'ya krom ihracını durdurmayı kararlaştırdığını' bildirdi.

Bu karar, 100 bin ton krom karşılığında tank, uçak ve benzeri silahları gönderen Almanya'yı huzursuz etmişti.

Alman Büyükelçisi von Papen, Numan Beyi görmüş ve:

'Çantalarımı hazırlayayım mı?' diye sormuştu.»

Bu bilgiyi, Steinhardt «sağlam bir kaynaktan» almıştı. Steinhardt'a göre, Türk Hükümetinin son kararı, Almanlarda, Ankara'nın müttefikler yanında 'daha aktif' rol oynayacağı kanısı uyandırmıştı *(717-730 sayılı telgraflar)*.

BİR KEZ ELİNİ VERDİN Mİ?..

Menemencioğlu, krom kararını «çok zor koşullar altında aldıklarını» söylemişti. Türk parlamentosu, hükümetin iki saat önce aldığı kararı dinlemiş ve onaylamıştı.

Türk Dışişleri Bakanı, Almanya'dan nasıl bir tepki geleceğini bilemiyordu. Eğer bu karardan sonra Almanya Türkiye ile varolan ticari ilişkilerini keserse, ya da İsviçre ve İsveç'e yaptığı gibi çeşitli ülkelerle alışverişini engellerse ne yapacaktı?.. O zaman tek koşul kalıyordu ortada: İngiltere ve ABD, Türkiye'nin gereksindiği malları gönderecekti. Umudu buydu. «O zaman» diyordu Menemencioğlu Steinhardt'a, «Türkiye, İngiltere ve ABD'nin ticari anlayışının ortaya çıkmasını bekleyecek!» *(738 sayılı telgraf).*

Bütün iyi niyetiyle Menemencioğlu'nu dinlediği anlaşılan Steinhardt, üç gün sonra Washington'a, «İngiltere Büyükelçisi ile Türkiye'nin ticari durumunu» görüştüklerini, ortak bir karara vardıklarını bildirdi: Türkiye ile bir anlaşma yapılmalıydı. Eğer Almanya'ya giden önemli Türk mallarının satışı durursa bunları iki büyük devlet almalıydı. Ayrıca, Türkiye'nin gereksindiği önemli ithal mallarını da vermeliydiler.

Ama, Steinhardt'ın önerisine —5 Mayıs 1944'te— Washington'dan çok değişik bir yanıt geldi:

«Türkiye'nin Almanya'nın işgali altındaki bütün ülkelere yaptığı ihracatı durdurmasını önerelim. Krom ambargosunun doğurduğu ruhsal ortamdan yararlanalım. Eğer Türkiye, ihracatın bütününü durdurmazsa, bu kez Mihver ülkelerine gidecek stratejik maddelerin ihracının önüne geçelim» (748-397 sayılı telgraflar).

Ne yapsındı Steinhardt?.. Beş gün süreyle merkeze telgraf göndermedi. Ama, Hugessen'le yaptığı görüşmelerden sonra, Türk Hükümetine krom ihracını durdurduğu için du-

yulan «hoşnutluğu» bildirmeye, ancak verdikleri notada belirtilen stratejik malların ihracını da kesmesini istemeye birlikte karar verdiklerini iletti *(845 sayılı telgraf)*.

Aynı gün —10 Mayıs— Menemencioğlu'na bu kararı anlattı. Dışişleri Bakanı «Macaristan ile varolan ticari anlaşmanın önemsizliğinden» söz etmişti. Stratejik malların miktarını da azaltmaya çalışıyorlardı. Ama «Türk ekonomisi için gerekli olan mallar İngiltere ve ABD'den gelmediği sürece Almanya ile ticareti sürdüreceklerini» söylüyordu. Ertesi günü önce von Papen'le konuşacak, sonra Hugessen'le görüşecekti.

Aradan iki gün geçti. Steinhardt Numan Beyle tekrar konuştu.

İzlenimleri şöyleydi: Türkiye, ABD ile bir anlaşma yapmak istiyordu. Bunda Mihver'e krom gönderilmesinin durdurulmasıyla ilgili kararın yer almasını, 1943'e göre stratejik mallar satımını yüzde 40 indirmesinin hükme bağlanmasını, ancak İngiltere ve ABD'nin temel gereksinim mallarını göndereceği koşulunun da bu anlaşmada bulunmasını öne sürüyordu.

Steinhardt, Washington'un yüzde 40'la yetinmeyeceğini söyledi. Eğer «baskı» yapılırsa Menemencioğlu'nun bu oranı yüzde 50'ye çıkarabileceği gibi bir izlenim almıştı. Buna karşılık Menemencioğlu, «Almanlarla ticaretin tümüyle durdurulmasının ekonomik değil, siyasal bir karar olacağını» belirtiyordu. Böyle bir karar, Türkiye'nin sadece Almanya ile değil, «Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'la olan ilişkilerini koparması sonucunu doğururdu» (Bu ise, bir çeşit savaş ilanı olmaz mıydı?)

Menemencioğlu, «anladığım kadarıyla» diyordu. «İspanya'nın Almanya'ya gönderdiği volframı ancak yüzde 20 azaltmasına pek ses çıkmıyor. Oysa Türkiye'nin stratejik malları yüzde 40 azaltmayı düşünmesi, hele İngiltere ile ABD'nin temel mal gereksinmesinin ne kadarını karşılayacağını bilmeden bu karara varması, müttefiklere karşı gösterdiği iyi niyetin bir sonucu değil midir?» *(848-846-856 sayılı telgraflar)*.

Konu, değişik boyutlara ulaşıyordu.

13 Mayısta Steinhardt, Hugessen'le yaptıkları görüşmelerde saptanan bazı koşulları yazdı. Türk - Macar anlaş-

ması son Türk notasına uygun değildi. 14 Nisan tarihli notalarından sonra gerçekleşecek bir ambargo, ABD ve İngiltere aleyhinde siyasal bir tepki yaratabilirdi. Türklere karşı kullanılacak ambargo silahı, İspanya ve İsviçre'de görülen etkiyi yapmazdı. Menemencioğlu, Türkiye ile İngiltere ve ABD arasında bir anlaşma istiyordu. «Numan'ı tanıdıklarından onunla istatistiki müzakerelere» girmemek gerekiyordu. Menemencioğlu'na «pazarlık olanağı» sağlanmamalıydı. Zaman çok önemliydi. Türkler, «istekli olmadıklarını» anlayacak olurlarsa, Almanya ile anlaşmayı yenileyebilirlerdi. Stratejik malların gidişini durdurabilmek için hemen harekete geçilmeliydi.

Steinhardt'ın merkeze salık verdiği bazı noktalar vardı:

— Macar - Türk ticari anlaşmasını, Türklerin verdiği güvencelere uymadığı için protesto edelim.

— Türkiye'nin krom kararının müttefiklerin amaçlarına değerli katkısını belirtelim.

— Numan'ın sözlü olarak Türk - Macar anlaşması için belirttiklerini —ileride bir anlaşmazlığa yol açmamak için— yinelemesini isteyelim.

— Macaristan'a yapılacak stratejik mallar satımının 1943'ün yüzde 50'sinden fazla olmayacağını yazı ile isteyelim. Aynı biçimde Almanya'ya gidecek bu tür malların yüzde 50'ye indirilmesini de yazıyla bağlayalım.

— Türkiye'nin gereksindiği malların sağlanması için İngiltere ve ABD'nin «elinden gelen çabayı göstereceğini» belirtelim.

Bu nedenle iki ülke hükümetlerinin ihracatı önleyen tüm engelleri derhal kaldıracaklarını, bu konuda Türkiye ile danışmalar yapacaklarını ekleyelim.

«Zaman çok önemli, hemen talimat» diyordu Steinhardt *(861 sayılı telgraf).*

Steinhardt ve Hugessen, Türkiye'yi yeniden bağlayabilmek için hükümetleriyle bu yazışmalar içindeyken, —20 Mayısta— Menemencioğlu, iki büyükelçiye «Mihver'e yapılan stratejik mallar ihracını yüzde 55'e indirdiğini» bildirmişti.

Oysa, aynı gün Washington'dan gelen bir telgrafta

Hull, Steinhardt'ın önerilerini kabul ediyor —sözlü olarak da— Ankara'ya «Türkiye'nin Mihver'e sattığı stratejik malların daha çok azaltılması gereksinimi doğarsa, yeniden girişimde bulunacaklarının» bildirilmesini istiyordu *(916 - 454 sayılı telgraflar)*.

Ama, Hull'dan ticari bir anlaşma için hiç ses çıkmamıştı.

Steinhardt, talimata uygun olarak Türk Hükümetine bir nota verdi. «Temel gereksinim maddelerinin neler olduğunun birlikte saptanması» isteniliyordu.

Ankara, sıkışmıştı. Menemencioğlu birkaç gündür von Papen'le görüşmekten kaçınıyordu. Hemen bir anlaşma yapmanın sayısız yararları vardı. Türkiye, üç ülke arasında «mektup teatisiyle» sağlanacak anlaşma taslağını iki ülke temsilcilerine verdi.

Bu arada Steinhardt'a deniz ataşesi «Karadeniz'den Akdeniz'e birkaç Mihver gemisinin geçtiğini» bildirmişti *(1009 sayılı telgraf)*.

ÇARK DÖNÜYOR

Haziranın son günleri, Moskova'daki ABD Büyükelçisi Harriman'dan gelen bir telgrafla renkleniyordu...

28 Haziranda Molotof, ABD elçisini çağırdı.

27 Mayısta Türk Hükümeti Balkan sorunlarında «danışmalar dahil,» Sovyetlerle siyasal bir işbirliği anlaşması imzalamak istediğini bildirmişti (Roosevelt, «Türklerin yerinde olsam Sovyetlerle işbirliği ve dostluk kurarım» dememiş miydi?).

Ancak, Molotof, Türkiye'ye,

Balkanların Hitler'in elinde olduğunu, şimdilik böyle bir anlaşmaya gerek görmediklerini söylemişti. Moskova bir başka noktayı da vurgulamıştı:

«Sovyetler de Türkiye ile işbirliği yapmak isterdi. Ama Mihver'le ilişkilerini kesmeli, müttefiklerin yanında savaşa girmeliydi. Ankara, Molotof'un bu önerisine henüz bir yanıt vermemişti» (2327 sayılı telgraf).

Kahire'deki görüşmeler, Moskova'da tamamlanmıştı. Türkiye, savaşa girmeliydi!

Harriman'ın telgrafından iki gün sonra, Steinhardt Washington'a,

«Hugessen'in Başbakan Saraçoğlu'nu ziyaret ettiğini ve hükümetinin 'Türkiye'nin Almanya ile ticari, ekonomik ve siyasal ilişkileri kesmesini' istediğini» bildirdi.

Saraçoğlu, «Böyle bir kararın alınması zor. Partinin, parlamentonun ve halkın onayını almak gerekir. Bu, Türkiye'nin savaşa girme kararından daha zor bir karar» demişti.

Hugessen, «Başbakana Türkiye'den savaşa girmesini istedikleri zaman 'abartılmış ve yerine getirilmesi olanaksız isteklerle karşılarına' çıktığını» anımsatmıştı.

Saraçoğlu, «Listeler büyüktü, kabul ederim» demişti. «Ama, şimdi daha az malzemeye gereksiniyor değiliz ki...»

Türk Başbakanı, ülkesinin nasıl savaşa girebileceğini yüksek sesle düşünmeye başlamıştı:

«Bulgarlara bir nota verirlerdi. Almanları ülkenizden çıkarın derlerdi. Tabii, Bulgarlar bunu yapmazlardı, Türkiye savaşa girerdi.»

Hugessen, bu varsayımları «Ben, buraya savaşa girmenizi konuşmaya gelmedim» diye karşıladı.

Saraçoğlu, Büyükelçinin getirdiği öneriyi Cumhurbaşkanı İnönü ile konuşacağını söyledi.

Aradan birkaç saat geçti, Saraçoğlu, İngiltere Büyükelçisiyle yeni bir konuşma yaptı:

«İsteğin müttefikler adına gelmediğini, sadece İngiltere adına yapıldığına dikkat çekti.»

Saraçoğlu, «Eğer Türkler bu isteklere uyup savaşa girerse Londra'nın, Ankara'ya 'tam bir müttefik gözüyle mi' bakacağını» sordu.

Hugessen, «Evet» diye yanıtladı.

Steinhardt, «talimat bekliyordu.» Saraçoğlu ile «randevusu» vardı, İngiliz isteklerini bu görüşmede destekleyecekti *(1189 sayılı telgraf)*.

Washington, Ankara'ya gönderdiği talimatı, Moskova' daki «adamı»na da iletti: ABD, İngiltere'yi destekliyor, Türkiye'nin Berlin'le siyasal ve ekonomik tüm ilişkilerini kesmesini istiyordu. Molotof da bu isteği destekliyordu, ama Washington gene de «Rusların askeri açıdan Türklerin savaşa girip girmemesini nasıl gördüklerinin araştırılmasından yanaydı.»

1 Temmuzda Steinhardt, Saraçoğlu'na gitti. Türk Başbakanı, «İngiliz askeri heyetinin ayrılmasından beri İngiltere'den yansıyan 'soğukluğa' bir anlam veremiyordu.» Almanya'ya krom gönderilmiyordu, hatta Boğazlardan Mihver gemilerinin geçmesi engelleniyordu, Londra hiçbir olumlu tepki göstermiyordu. Molotof'a giden mesaja içten, Eden'e verilene ise soğuk yanıtlar gelmişti. İngilizlerin bu tutumu

Ankara'ya, Türklerin savaşa girmesini istemediği gibi bir izlenim veriyordu. «Rusların durumu açık, savaşa girmemizi istiyorlar, İngilizler ise Berlin'le ekonomik ve siyasal ilişkilerimizin kesilmesinden yanalar» diyordu Saraçoğlu. İngilizler uluslararası çıkarları gereği, yoksa Türkiye'nin savaşa girmeden Akdeniz'deki ilişkilerinin bozulmasını mı istiyorlardı?

Saraçoğlu Türklerin gururlu bir ulus olduğuna değiniyor, «Eğer İngilizler bize tutsak, ikinci sınıf insan, ya da müstemleke milletleri gibi davranmayı sürdürürlerse, hiçbir sonuç elde edemezler» diyordu.

Hugessen'e Türkiye'ye daha hangi malzemenin gönderileceğini sorduğunu, bu malzemeyle uzmanların da gönderilmesini önerdiğini Steinhardt'a belirten Saraçoğlu, savaş yararlarını da açıklamıştı: Türkiye, Bulgaristan'daki Alman güçlerini daha gerilere itebilirdi, Türk birlikleri Bulgaristan'a girdikten 48 saat sonra Sofya müttefiklerin yanına geçebilirdi. Sovyetlerin Bulgarlara karşı bir harekete geçeceğine inanıyordu, «bu suretle Yugoslavya'ya giden yollar İngilizlere açılır» biçiminde sonuçlara varıyordu. Türkiye, iki ülkenin notalarına hükümette konuşulduktan sonra yanıt verecekti.

Steinhardt, «Türkiye artık savaşa girmeye 'istekli' değil, bunda kararlı» diyerek izlenimlerini iletti *(1198-1602 sayılı telgraflar)*.

3 Temmuzda Türk Hükümeti, iki ülkeyi yanıtlarken kararını da açıkladı.

Ankara, «ABD ve İngiltere'nin isteklerine uyarak Almanya ile bütün ilişkilerini kesmeye hazırdı.» Ancak, ilişkilerin kesilmesinden önce İngilizlerin 'makul' olmadığını öne sürdükleri savaş malzemesiyle ilgili müzakereleri Türklerin bilerek geciktirdiği yolundaki savlar artık yinelenmemeliydi. Bazı koşullar vardı:

a) İngilizler Türklere tam bir müttefik gibi davranacaklardı.

b) Almanya'ya giden ihraç mallarını elden çıkarması için iki devletten yardım bekliyordu.

c) Bir saldırıya uğraması olasılığı karşısında, ABD ve İngiltere gereken savaş malzemesini sağlayacaklar, yeniden yardıma başlayacaklardı.

Saraçoğlu, Steinhardt'a Türk koşullarını ve kararını böyle açıklamıştı *(1207 sayılı telgraf)*.

Aynı gün, izinle ülkesine gidecek olan Steinhardt'a İnönü bir mektup veriyordu: «Seçkin Büyükelçi, Türkiye'nin tutumunu» Roosevelt'e anlatacaktı. Türkiye, müttefiklerine bağlı kalmıştı, «geniş işbirliğinin pekiştirilmesini» istiyordu. İnönü Roosevelt'e, «Bana yardım vaat etmiştiniz, gerektiğinde bu yardımı isteyeceğim» diyordu.

Ertesi günü İşgüder Kelley, Dışişlerinden İngilizlere verilecek notanın taslağını aldı. Ankara, yardım mekanizmasının yeniden canlandırılmasını, bir saldırıya karşı uçak ve öteki malzemelerin verilmesini, Türk mallarının satın alınmasını istiyor, «Türk Hükümetinin müttefiklerin isteklerini yerine getirmekte gecikmeyeceğini» iletiyordu. İngilizler de böyle düşünüyordu: Hull, İngilizlerin görüşlerini alırken yazdığı bir notta, «İlişkilerin kesilmesi Almanya üzerinde Türkiye'nin savaşa girmesi kadar önemli bir etki yapar» diyordu. Hull, Harriman'a Sovyetlere anlatması için «Tahran ve Moskova konferanslarında konuşulduğu gibi Türkiye'nin savaşa girmesini istediklerini» yineleyen bilgiler veriyor, 20 Temmuzda «ilişkilerin kesilmesini savaş için ilk adım sayıyordu» *(1699 sayılı telgraf, Arşiv no: 1939/7/1944)*.

Kelley de aynı yolda bir talimat aldı: İngiltere desteklenecekti. Türk - Alman ilişkilerinin kesilmesi savaşa ilk adım sayılıyordu. Fakat «ABD, Balkanlarda başlayacak askeri bir harekete kara, deniz ve hava desteği sağlayacağı yolunda bir güvence vermiyordu.» Ortaya çıkacak ekonomik zorlukları «ellerinden geldiğince karşılayacaklardı» *(647 sayılı telgraf)*.

İngilizler, Ankara'yı yine yanıtladı. Alman saldırısı söz konusu değildi. İstanbul ve İzmir'in havadan saldırıya uğraması olasılığına karşı, eğer gereksiniliyorsa daha geniş açılı radar malzemesi verebilirdi. Ankara isterse İngiltere gece uçuşu yapan bir filo uçak gönderebilirdi.

BASKI SONUÇ VERİR

Kelley, İngiltere'ye yapacağı destek atışı için Saraçoğlu'na gittiğinde, Başbakan,

«Berlin ile tüm ilişkileri 2 Ağustos 1944'te keseceğiz» dedi.

Amaca varılmıştı.

Kararı, parlamentoya ve kamuoyuna açıklamadan önce von Papen'i çağırıp bilgi vereceğini söylüyordu.

Ama, Saraçoğlu'nun bir kaygısı ve bundan doğan bir iki isteği vardı:

Hitler'e yapılan son suikasta adı karışan von Papen, ülkesine dönmek istemeyebilirdi. Bu istek gelirse, Papen'in Türkiye'de kalmasına izin vereceklerdi.

Öteki isteği şuydu: İngiltere Büyükelçisi Hugessen ile Kelley, Türk Hükümeti kararını açıklamadan öteki elçiliklere bilgi vermemeliydi *(23 Temmuz - 1349 sayılı telgraf)*.

Hull, Moskova'dan «Sovyetlerin yanlış bir izlenim edinmemeleri için durumu Molotof'a anlatmasını» istiyor, «Türkiye'nin savaşa nasıl gireceğini üçlü bir toplantıda ele alabileceklerini» bildiriyordu *(1766 sayılı telgraf)*.

Moskova'nın sesi değişik tondaydı:

«Sovyetler, Türkiye'nin Berlin'le ilişkileri kesme kararının 'doyurucu' olmadığı kanısındaydı.» Çok geç kalmış bir karardı. «Bu ve benzeri yarım önlemlerin savaş üzerinde hiçbir gerçek değeri yoktu. Bu durumda Sovyet Hükümeti, Türk Hükümetine 'baskı' yapılmasına son verilmesini gerekli görüyor, Türkiye'nin 'dilediği kararı almakta özgür bırakılmasını' diliyordu.»

Washington'daki Sovyet elçisi bu öğeleri bir muhtırayla bildirmişti *(Arşiv no: 761.67/7-2744)*.

Numan Bey ise, başka telden çalıyordu: «Balkanlarda girişilecek bir hareketi, ABD'nin askeri güçleri ile destekleme güvencesi vermemesinin anlamı neydi?»

Kelley'den rica etti: Lütfen, bu görüşmeyi merkeze iletirse, belki yeni bir talimat gelirdi!

Washington, «ABD Hükümetinin Türkiye'nin aldığı karardan duyduğu memnuniyeti belirten bir bildiri» yayımlamakla yetindi.

Bakan Yardımcılarından Stettinius (Arşiv no: 1939/8-744), Hull'a bir not gönderiyor, Ankara'nın beklentilerine karşın, ABD'nin değişik kararını özetliyordu:

«Türkiye'nin ilişkileri kesmesinden sonra kurmay heyetlerinin koyduğu çekinceleri belirleyen General Marshall'ın yanıtını aldım:

Askeri kaynaklarımız Avrupa'daki büyük savaşlara ayrıldığından —Genelkurmay— yeni 'vaatlerde' bulunmayı istememektedir. Ne var ki, Balkanlarda bir savaş çıkarsa oraya askeri birlikler ayrılıp ayrılamayacağı incelenecektir.»

Washington'un kararı buydu; ama Roosevelt, İnönü'ye bir mesaj gönderiyor, «...duygularına teşekkür ettikten» sonra, Türkiye'nin ilişkileri kesmesiyle müttefikler yanında olma isteğini kanıtladığını, «insanlığa çok pahalıya mal olan bu savaşın zaferle sonuçlanması için bu davranışı bir adım» olarak gördüğünü söylüyordu. «Türk Hükümetinin düşmanın yenilmesini sağlayacak 'yeni adımlar' atacağı umudumu söylememe izin veriniz» diyen Roosevelt, Kahire toplantısında izlediği «İnönü'nün yüksek kişiliğinden» söz eden övücü cümlelerle yanıtına son veriyordu *(Arşiv no: 1939/7-344)*.

(İyi ama, Balkanlarda savaşa girecek Türkiye'ye hava, deniz ve kara desteği?.. Bu konuda tek sözcük yoktu yanıtta, ama zafere giden yolu kısaltmak için haydi savaşa!)

Ağustos ayında durum buydu. Eylüldeyse Saraçoğlu, hâlâ İngilizlerin izlediği siyaseti anlamadığından söz ediyor, hatta ABD'deki bazı yayınların Türkiye'yi rahatsız ettiğini belirtiyordu. İngiliz bir garipti: Saraçoğlu, Hugessen'e Londra'nın, Türkiye'nin savaşa girip girmemesi konusunda ne düşündüğünü sormuştu. Büyükelçi, «Herhangi bir anlam taşıması için kararda geç kalındığından» söz etmişti.

Türkiye, savaş ilan edebilmesi için İngilizlerden hava alanlarının kullanılması, ya da İngiliz askerlerinin Türkiye'

den geçmeleri gibi isteklerin gelmesini beklediklerini söylüyordu. Bu istekler yerine gelmeden Almanya'ya savaş ilan edilirse, «İngilizler gücenebilirdi.»

Balkanlardaki gelişmelerden duyduğu huzursuzluğa da değinen Saraçoğlu, «Biz uzun yıllardır Ruslarla ortak sınırı olan ve onlarla nasıl geçinilmesi gerektiğini bilen bir ülkeyiz. İngilizler daha sonra öğrenecekler» demişti.

Steinhardt'ın izlenimi şuydu: *Türkiye «bekle ve gör» politikası izliyordu (1717 sayılı telgraf).*

Olaylar biribirini kovaladı.

Müttefikler, Japonya ile ilişkilerin kesilmesini istediler, Türkiye:

«Eğer Türkiye'nin Japonya'yla ilişkilerini kesmesi, 'zafere' bir 'avantaj' sağlayacaksa, bu isteği olumlu karşılayacağını» bildirdi.

«Uzakdoğuda müttefik zaferine inanan» Türkiye, Tokyo ile tüm ilişkilerini kesti.

Ödünç Verme ve Kiralama Yasasıyla ilgili ABD - Türkiye arasındaki müzakereler 1944'ün ilk aylarında ağır aksak yürüdü. ABD Kongresinde, Türkiye'ye bu yasa gereği yardım yapılması olumsuz karşılandı, alt komisyonların çoğunda karşı çıkıldı. 20 Eylül 1944'te Washington, Türkiye dışındaki her ülkenin bu yasayla ilgili anlaşmayı imzaladığını söylüyordu.

Steinhardt, Saraçoğlu'na gitti, ancak Türk Hükümetinin bazı duraksamalarını öğrendi:

Türkiye, yardımı İngiltere üzerinden alıyordu. Aslında malzemenin kaynağı ABD idi. Gelen malzemeyle ilgili belgeler ise Londra'daydı. Sonuçta Türkiye, örneğin bir tüfek için iki devlete borç ödemek zorunda kalabilirdi, «bu duraksamayı açıkyüreklilikle» anlatıyordu Saraçoğlu. Çünkü yasa, malzemenin ya bedelinin ödenmesini, ya da aynen geri verilmesini buyuruyordu.

Saraçoğlu'na göre, «*Bu kargaşa üç yıldır sürüp gidiyordu. Oysa, bu durumdan Türkiye sorumlu değildi. ABD ile İngiltere, gönderilen malzemenin hangisinin kendilerine ait olduğunu saptamalıydı. Tabii Türkiye, gelen malzemenin çoğunun ABD kaynaklı olmasını yeğlerdi.*»

Steinhardt, bu kargaşanın bugüne dek ortaya çıkmamasından duyduğu hayreti ifade etti. Saraçoğlu, «*Bu konuda İngilizleri gücendirmemek için ve ABD'den gelen malzemenin durması olasılığından kaynaklanan korkuyla*» bu

olayları o güne kadar anlatmadıklarını belirtti *(1879 sayılı telgraf)*.

Washington, Ankara'ya «bu anlaşmanın, malzemenin gönderilmesiyle ilgili bir 'alındı belgesi' ya da 'fatura' olmadığının» bildirilmesini istedi. Bu, savaş sonu yapılacak hesaplaşmanın yöntemlerini saptayan bir ilke anlaşmasıydı. Ayrıca Washington, malzemenin ne kadarının kendilerine, ya da İngilizlere ait olduğunu saptamaya çalışıyordu.

Ayrıca, ödemeler konusunda telaşa kapılmanın gereği de yoktu. Ödentiler, —daha sonra— ABD Başkanının uygun göreceği bir yolla «tasfiye edilecekti.»

Ankara Hükümeti, bu kez «parlamentodaki siyasal liderlerle de konuştuktan sonra» bir başka kaygısını sergiledi: Eğer savaşa girmeyen Türkiye'den bu malzemenin geri verilmesi istenirse, çok zor durumda kalırlardı. Karşılıklı mektuplarla «bu malzemenin bedelini Türkiye'nin ödeyeceği» yolunda bir anlaşmaya gidilebilirdi.

Türk Hükümeti, Washington'daki yetkililerden sözlü iki güvence daha istiyordu: Bu anlaşmadan sonra ABD Türkiye'den yerine getiremeyeceği bir istekte bulunmayacak; Türkiye'ye daha önceleri olduğu gibi yardım sürdürülecekti *(1935 sayılı telgraf)*.

Washington'dan yanıt geldi:

Türk Hükümetine ödentiler konusunda şimdiden hiçbir söz verilmeyecekti. Gereksindiği malların neler olduğunu bilmek istiyorlardı. Sözlü güvencelere gelince: ABD Hükümetinin siyasetine uygun olacak kimi güvenceler verilebilirdi. Ancak, ne kadar yardım yapabileceklerini belirtemezlerdi. Yardım sürecekti. Esasen bu anlaşma yardımın duracağı anlamına gelmiyordu.

Steinhardt, son üç haftadır Türk yetkililerle konuşmaları sürdürmelerine karşın sonuç alamadığını, Türklerin sözcükler üzerinde uzun uzadıya durarak anlaşmayı geciktirdiklerini bildiriyor ve Ankara'nın bu tutumundan yakınıyordu *(900-2427 sayılı telgraflar)*.

Bu sırada Türk Büyükelçisi Münir Ertegün, Washington'da öldü.

Cenazesi ancak iki yıl sonra, Missouri savaş gemisiyle 1946'da Türkiye'ye getirilecek, bu savaş gemisinin İstanbul'a

gelişi, «Türk - Amerikan ilişkilerinin önceleri çok pekişip, daha sonraları çeşitli eleştirilere yol açacak» biçimde gelişmesine yol açacaktı.

1945 - 46 yılları Türk - Amerikan ilişkilerinin gelişmesi, Sovyetlerle Türkiye arasındaki diplomatik çatışmalara gebe yıllardı.

Bir başka açıdan bu yıllara Türkiye'nin tümüyle ABD yörüngesine oturmaya başladığı yıllar gözüyle de bakılabilir...

Sovyetlerin sert tutumu, kapıyı açtı.

ABD, içeri girdi!

OLAYLAR DİZİSİ İÇİNDE BAZI ÖYKÜLER

Belgeler, kimi yerde ilginç öyküleri sergiliyor.

Kimi zaman, müttefik olsun, düşman olsun büyükelçiliklerin bir ülkenin içişlerini nasıl gözlediğini ortaya koyuyor.

Örneğin Türk ordusunun gücünü bütün ayrıntılarıyla anlatan raporlar, bu belgelerin arasında yer alıyor. Ya da Türk iç siyasetini o günlerde çok yakından ilgilendiren kimi konular ayrıntılarıyla nasıl aktarılmış, Washington'a çekilen telgraflarda görülebiliyor.

Bugün bu konular belki derinlemesine bilindiği için ilginç gelmeyebilir insana, ya da «gizli» kaydıyla gönderilen bu telgrafların içeriğindeki olaylar fazla çekici bulunmayabilir.

Ama, o günün koşullarında yazılan bu raporlar, çekilen bu «gizli telgraflar,» Türkiye'deki hemen her olayla yabancıların nasıl ilgilendiğini göstermesi açısından önemli ölçülerde değerli.

Örneğin, Büyükelçi Steinhardt'ın 21 Eylül 1944'te çektiği telgrafın konusu, «Türkiye'deki panturanizm hareketi»:

«Gizli bir örgüt, bir dava sırasında Ankara konservatuvarı müzik bölümü öğretmenlerinden (bildiğimiz kadarıyla Almanca) *Sabahattin Ali'nin milliyetçi yazar Nihal Adsız'ı suçlaması sırasında ortaya çıktı. Bu dava sırasında antikomünist gösteriler yapmakla suçlanan bir grup öğrenci de yakalandı. Bu kişiler Türk mahkemelerince panturanizm idealleri ile faşist doktrinlerini öğrenciler ve aydınlar arasında yaymaları nedeniyle hüküm giydiler. Türk Hükümeti yalnızca göstericilerle ilişkisi olanlara karşı sert önlemler almakla kalmadı. Örneğin Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi dekanı resmi muamele beklenilmeden işinden çıkarıldı. İşten çıkarılma nedeni şuydu: Üniversitedeki bir profesörle birlikte bir grup öğrenciye Nihal Adsız'ı Ankara garında karşılamaya gitmelerine izin vermek.*

İnönü, 19 Mayıs törenlerinde yaptığı konuşmada panturanizm konusuna değindi, ırkçılık ve turanizme yönelecekleri uyaran bir konuşma yaptı.

7 Eylülde İstanbul'da açılan dava, polisin konu ile ilgili soruşturma ve inceleme yapmasına olanak sağladı. Suçlananlardan hiçbiri —Nihal Adsız da dahil olmak üzere— politik yönden göze çarpmadılar. Yargılananların önemli bölümü ise öğretmenler, öğrenciler ve ordunun genç mensupları...

Suçlanan 23 kişinin lideri olarak İstanbul Üniversitesi Tarih Profesörü Zeki Velidi Togan gözüküyor. Bu kişi Rusya'daki, Türkistanlıların Türk tebasına geçirilmesi ve Türkiye'de yerleştirilmesi fikrini savunuyor. Hükümetin bu davaya verdiği önemin bir göstergesi de basını 7 Eylüldeki duruşmaya çağırması oldu. Mahkemeye gelen basın mensuplarına ertesi gün basılmak üzere, elden 34 sayfalık iddianame dağıtıldı.

İddianamede sanıkların anayasa ilkelerini ihlal ettikleri ve anayasaya aykırı davrandıkları belirtiliyor. Ayrıca iddianamede sanıkların turanizmi yükseltmeye yönelen hedeflerine varmak için örgüt kurduklarına dikkat çekiliyor.

Güdülen amacın hükümeti devirmek olduğu belirtiliyor, özellikle Almanya'nın bu hareketlerin arkasında olduğu —yabancılar arasında— tahmin ediliyor.

Almanya'nın bu hareketlerin arkasında olmasındaki amaç ise, Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa sokacak duruma getirmek.

Değişik Türk kaynakları, elçiliğe —ABD— gerçekte panturanizm hareketinin genç hükümet üyelerinden de destek aldığını gösterdiler.

Fakat panturanizm yanlısı güçlerin Almanlar tarafından verilen yardımın ne kadarını aldığını söylemek oldukça zor. Ama şurası gerçektir ki, suçlananların birçoğu Almanya'ya geziler yaptılar. Şimdi Almanya'da olan ve suçlananlarla ilişkisi saptanan Nuriye İman da bunlara bir örnek sayılabilir.

Güvenilir kaynaklar, ayrıca Nuri Demirağ'ın (bir Türk zengini, çok partili döneme geçildiğinde ilk siyasal partiyi kuran kişi), panturanizm hareketleriyle gizli, elaltından ve henüz açıkça saptanamayan bir bağlantısı olduğunu belirtiyorlar. Demirağ, Türkiye'nin çok zengin yurt-

taşlarından biridir, aynı zamanda Enver Paşanın ağabeyi, Nuri Paşanın da çok yakın arkadaşıdır.

Bu ana bağlantı içerisinde İstanbul'da Ali İhsan Sabis hakkında da bir dava açıldı. Ali İhsan Sabis emekli generallerdendir. Elçiliğin mahkemeye çağrılanlardan ve daha önceden elde ettiği haberlerden çıkardığına göre Sabis, 1920'de Atatürk'le kavga etmiş. Sabis, rejime karşı kin beslemiş. Sabis'in, Hitler'in savaş harekâtını denetlediği ve yönettiği merkezi iki kez ziyaret ettiği rapor edilmiş (Ali İhsan Sabis, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti adayı oldu, seçilerek TBMM'ye girdi).

Sabis, Mayıs, 1944'te gizli polis tarafından gözaltına alındı. Resmi makamlardan ve müttefiklerden yana yayın yapan gazetelere, suçlayıcı yazılarla saldırmaktan suçlanıyordu. Böyle bir durumda Sabis'in panturanizm hareketiyle ilgili olduğunu kanıtlayacak delil yok.

Fakat elçiliğin bir Türk gizli polis memurundan aldığı kesin istihbarata göre, Sabis, panturanizm hareketiyle çok yakından ilgiliydi.»

İmza, Laurence A. Steinhardt'tındı ve telgrafa şu not eklenmişti:

«Zarf içinde bulunan listede, suçlanan 23 kişinin adları vardır» *(798 sayılı telgraf).*

Listeyse: şöyle: *«Reha Oğuz Türkkan, Nihal Adsız, Zeki Velidi Togan, İsmet Tamtürk, Zeki Özgür, Cihat Savaşver, Hamza Sadi Özbek, Fehiman Altan, Necdet Sancar, Orhan Şaik Gökyay, Hikmet Tanyu, Fethi Tevet, Alparslan Türkeş, Cebbar Şenel, Sait Bilgiç, Cemal Oğuz Öcal, Fazıl Hisarcıklı, Muzaffer Eliş, Hüseyin Namık Orkun, Hasan Ferit Cansever, Saim Bayrak, Yusuf Kadıgil, Nurullah Barıman.»*

ABD arşiv belgelerinin mikrofilmlerinde savaş içinde Türk ordusunun durumunu anlatan 38 sayfalık uzun ve çok ayrıntılı bir rapor göze çarpıyor.

Bu raporun bazı bölümlerini, ABD Büyükelçiliğinin —tabii Almanlar da aynı istihbaratı yapıyorlardı— nasıl çalıştığını göstermesi açısından almaya çalışacağız:

Genel örnek:

Düzenli ordu: 25 bin subay, 20 bin rezerv, toplam 45 bin.

Erat: 675 bin silah altında, 800 bin rezerv, toplam 1.475.000.

Seyyar jandarma: 5 bin subay, 65 bin erat.
Öncü kuvvet subayları: 800, erat 16 bin.
Süvari subayları: 200, 4 bin erat.

Zırhlı tugaylara örnek:

1 tank alayının içerdikleri: 2 tabur Fransız renault 35 tankları kullanıyor (100 tank).

1 tabur şunlardan oluşuyor: 1 bölük İngiliz tankları (16 tank).

2 bölük eski Rus tanklarıyla (35 tank).

1 keşif alayı şunlardan oluşuyor :

1 tabur motosikletliler, 3 bölük. Her birinde 45 yan taşıyıcısı olan motosiklet, 4 yan taşıyıcısı olmayan motosiklet, 6 hafif makineli silah, 1 ağır makineli.

1 bölük zırhlı araba (20 adet eski Rus arabaları).

1 motorlu piyade alayı, şunlardan oluşuyor: 2 taburda 3 piyade bölüğü, 1 makineli tüfek bölüğü.

1 adet hava saldırısına karşı koyma taburu, içerdikleri: 3 bölük (9-20 mm. her bölük için hava saldırısına karşı koyma silahları).

1 tanklara karşı savaş bataryası (4-25 mm. silahlar).

1 motorlu topçu grubu, içerdiği: 4 batarya (75 mm. silahlar).

Garnizonlar: 2. ordu komutanlığının büyük bir bölümü Boğazları korumaktadır. Bir zırhlı tugay, bir süvari bölüğü bulunmaktadır. Bunlar kuzey yönü, batı kıyılarını ve güney tarafı korumaktadır. 1. Ordu Karargâhı İstanbul'dadır. Bulgaristan sınırını korumaktadır. Bir kolu Boğazları denetlemektedir...

...Türkiye'nin bu alana savunma açısından verdiği önemi, ordusunun büyük bölümünü burada tutmakla göstermektedir. Üçüncü Ordu da Karadeniz kıyılarını ve sınırları korumakta olup üç kolu vardır. 4. Ordu, güneybatıyı korurken iki kolordusu vardır...

...Kıyıların güvenliği büyük bir olasılıkla toplarla korunacaktır. Asya yakasında bir yol takımların ve silahların hareketini koruyabilmek için sürekli açık bulundurulmaktadır...

...Bugün Türkiye'de çok değişik kalibrelerde silahlar kullanılmaktadır, bu karmaşık problemlere yol açmaktadır...

«Aşağıdaki bilgiler hava kuvvetlerindeki personel sayısını göstermektedir»:

450 pilot, pilotların dışında muharip 120 er. Öğrenci pilot sayısı 120.

Yedekleriyle birlikte toplam pilot 550, toplam öğrenci pilot 220, pilot olmayan personel sayısı 320, pilotların dışında «muharip er» sayısı 300...

Daha sonra Türkiye'nin elinde bulunan uçaklar sayılarıyla, alındığı ülke ve nitelikleriyle yazılıyor.

Bu rapor sadece hava kuvvetlerini değil, deniz ve kara birliklerini de ayrıntılarıyla saptıyor.

FBI = CIA

CIA örgütünün savaştan hayli sonra kurulduğu biliniyor.

ABD'de, yurtiçi istihbaratın yanı sıra yurtdışı bilgi toplama işlemlerini savaş yıllarında FBI'ın yürüttüğü anlaşılıyor. Bu örgütün başında ünlü J. Edgar Hoover bulunuyordu.

Hoover, Mayıs 1943'te Dışişleri Bakanı Yardımcısı Adolf A. Berle'ye resmi bir yazı gönderdi. Şubat 1943 tarihinde Türkiye'nin askeri gücü hakkında bilgi veren bu «istihbarat yazısı»nda Almanların Balkanları işgalinden sonra Türkiye'nin 1,5 milyon insanı seferber ettiği bildiriliyordu.

Türk ordusunun ulaşım, tank, hava olanakları kısıtlıydı. Bunun sonucu ordu, ancak savunmada yararlı olabilirdi. Vurucu bir gücün niteliklerini göstermesi kuşkuluydu. İkmal merkezlerinden ancak birkaç yüz «mil» öteye gidebilirdi.

Türkiye'de her köyde 'gerilla' grupları kurulmuştu. Bir işgal durumunda gerillalar dağa çıkacaktı, orada yeterince yiyecek ve silah bulabilecek biçimde örgütlenmişlerdi.

Şubat 1943'te Türkiye'de Amerikan ve İngiliz yapımı 20 tank bulunuyordu. Fakat daha sonraki günlerde ABD'den sürekli tanklar ve ağır silahlar gelmişti.

Türk Hava Kuvvetleri, ABD ve İngiltere tarafından sürekli güçlendiriliyordu. Ancak, bu yardıma karşın Türklerin, havada Almanlarla baş edebilmeleri için daha çok uzun zamana gereksiniliyordu.

Türklerin elinde altı filo Hurricanes ile Tomahawks uçağı, dört adet ABD yapımı Liberators vardı. Bunların dışında artık modası geçmiş Alman ve İngiliz yapımı uçaklara sahipti. Yaklaşık bin tane eğitilmiş pilotunun yanı sıra, 160 pilotu İngiltere'de eğitiliyordu.

Donanmada iki iyi durumda destroyer ile iki yıl içinde İngiltere'den alınan iki iyi durumda denizaltı. İyi durumda olmayan sekiz destroyerin çoğu İtalyan kaynaklı. İki de daha önceki savaştan kalan kruvazör. 13 işe yaramaz eski model denizaltı...

BAŞLIKSIZ

ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt, 4 Ocak 1944 günü gece yarısına doğru Washington'a acele bir telgraf gönderdi.

Yedi satırlık İngilizce yazılmış bu telgraf, pek çok olayı anlatabilecek nitelikteydi...

Metin kısaydı:

«Türk resmi kaynaklarından öğrendiğime göre bir ay içinde Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın yerine General Kâzım Orbay getirilecek. General Orbay 'müttefik yanlısı eğilimde' olduğundan Genelkurmay Başkanlığına getirilişi büyük ölçüde anlamlı...»

Doğruydu. Mareşal Çakmak, Atatürk'ün silah arkadaşıydı. Atatürk'ten sonra Genelkurmay Başkanlığı görevini sürdürmüştü. Hattâ —o tarihlerde— İsmet İnönü'nün, Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı olmasında önemli etkenlerden biri olarak adı geçerdi.

Tutucuydu; bunun yanı sıra «klasik asker» tipiydi, hatta ilerleyen tekniğe açık olmadığı söylenirdi.

İsmet İnönü, Çakmak'ı Genelkurmay Başkanlığından alırken özellikle birçok nedene önem vermiş olmalıydı. Çakmak'ın «müttefik yanlısı» olmadığını sadece Steinhardt dokundurmuyor, batılı pek çok kaynak aynı yargıyı öne sürüyordu.

İsmet Paşanın ordu tepesinde yaptığı bu «operasyon» önemli bir adımdı.

Ayrıca günün koşullarına da uygundu. 1944'lerde Almanların savaşı yitirdiği kabul edilmişti. Türkiye'nin batıyla ilişkileri giderek artıyordu. Belki de İsmet Paşa, pek çok nedenin yanı sıra Genelkurmaydaki bu değişimi, «müttefiklerden yana eğilimlere sahip bir başka askeri» işbaşına getirerek gerçekleştirmeyi istemiş olabilirdi.

Savaşın başında daha çok Numan Menemencioğlu'nu öne çıkarmıştı. Daha sonra yine Menemencioğlu ve Şükrü Saraçoğlu ikilisini... Savaşın sonlarında «müttefik yanlısı» kabul edilen Hasan Saka'yı...

Değişen dünya koşullarına göre değişen bir yönetim. Hem askeri, hem sivil kanatta...

Ama, Çakmak Genelkurmay Başkanlığından bu biçimde alınışını hiçbir zaman sindiremedi. Çok partili yaşamın açıldığı ilk yılda hemen CHP karşısında tavır alan DP'ye yaklaştı, daha sonra başka partilerle ilişkiler kurdu.

Ölümü, Türkiye'de bir olay yaşattı: Tabutu, İstanbul'da camiden alındı, yüz binlerce insanın omuzlarında gömüleceği yere kadar götürüldü.

Bu olay, hiç kuşkusuz bir açıdan Çakmak'a gösterilen saygı ve sevgiyi simgeliyordu.

Fakat, asıl amaç, İsmet Paşa iktidarına, CHP'ye karşı halkın tepkisini göstermekti.

Bu tepkinin ortaya çıkmasına neden olacak iktidar tutumu o kadar yanlış, o denli akıl almaz nitelikteydi ki...

Çakmak ölmüş, devlet radyoları mateme girmemişti.

Çakmak'a büyük resmi bir tören düzenlenmesi için hiçbir girişim yapılmamıştı.

İşte CHP, 1950 seçimlerine bu siyasal ortamda giriyordu ve...

27 yıllık iktidarını bir gecede yitiriyordu.

ALTINCI BÖLÜM

1945 - 1946 YILLARI

1945:

3 Ocak : *Türkiye, Mihver ortağı Japonya ile siyasal ilişkilerini kesti.*
11 Ocak : *Yunanistan'daki savaş, müttefiklerin zaferiyle sonuçlandı.*
16 Ocak : *Churchill, Almanya'nın «kayıtsız şartsız teslim olmasını» istedi.*
18 Ocak : *Kızılordu, Alman topraklarına girdi.*
20 Ocak : *Macarlar, müttefiklerle «mütareke» imzaladı.*
8 Şubat : *Churchill, Roosevelt ve Stalin, Yalta'da buluştu; bazı anlaşmalar imzalandı.*
13 Şubat : *Budapeşte, Kızılordu tarafından işgal edildi.*
23 Şubat : *Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.*
23 Mart : *Mareşal Montgomery Rhein Nehrini aştı.*
30 Mart : *Savaşın başlamasına neden olan Danzig kenti düştü.*
5 Nisan : *Sovyet - Japon yansızlık paktı bozuldu.*
12 Nisan : *Başkan Roosevelt öldü.*
23 Nisan : *San Francisco konferansı toplandı.*
27 Nisan : *Sovyet ve Amerikan orduları, Avrupa'nın ortasında buluştu.*
29 Nisan : *Mussolini, asıldı.*
30 Nisan : *İtalya'da savaş sona erdi.*
2 Mayıs : *Kızılordu, Alman başkenti Berlin'e girdi.*
3 Mayıs : *Müttefikler, Danimarka'ya girdi.*
4 Mayıs : *Kuzey - Batı Almanya müttefiklere teslim oldu.*
7 Mayıs : *Almanya, «kayıtsız şartsız» teslim oldu.*
8 Mayıs : *Gece yarısı —saat 24— Avrupa savaşı, müttefik zaferiyle sona erdi.*

BELGELERE GEÇMEDEN ZORUNLU BİR ÖZET

1945 - 46 yıllarındaki olayların, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof'un 19 Mart 1945 günü Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e verdiği nota ile başladığı kanısı oldukça yaygın.

Oysa, savaşın başladığı ilk günlerde, özellikle savaş içinde yapılan uluslararası konferanslarda, görüşmelerde Sovyetler, Boğazlar konusunda —özgün— kimi koşulları olacağını duyurmuştu.

Sovyetler, Almanlarla kapışmadan önceki günlerde de bu konuyu ön planda gördüklerini saklamamışlardı. Hem Alman, hem de ABD arşivindeki belgelerinden, Sovyetlerin Boğazlar konusunu sürekli irdelediği anlaşılıyor.

Özellikle, savaş içinde Montreux Antlaşması, Boğazlardan geçiş sorunları, Moskova'nın, Berlin'in ve Londra'nın ilgilendiği bellibaşlı konulardan biriydi.

Bu konudaki Sovyet istekleri, belki o yıllar daha somutlaşmamıştı; ama Moskova, sorunu sürekli ortaya getirmişti.

O kadar ki, ABD belgeleri Stalin'in —örneğin, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisine— daha 1940'larda, beş yıl sonra öne süreceği isteklerin ana çizgilerini açıkladığını kanıtlıyor.

Özetle —bir bakıma Churchill dışında— müttefikler, hele ABD, 1945 yılında patlak veren Sovyet isteklerini biliyorlardı. Ancak Nazilere karşı birlikte savaştıkları Sovyetlerden gelen bu isteklere karşı, kesin bir davranış göstermiyorlardı. Herhalde Stalin gibi bir insan, 1940'ta bu istekleri sırf gevezelik olsun diye söylemiyordu.

Kim nasıl yorumlarsa yorumlasın, Mart 1945'te Türkiye'ye nota veren Sovyetler, bu noktaya müttefiklerin bilgisi, sezgisi, hatta bir ölçüde itmesiyle geldi.

Roosevelt'in savaş içinde bir düş peşinde olduğu anlaşılıyor. Dört büyük devlet, dünyada «polis görevi» yapacaktı. Belki de bu inanışın dürtüsüyle BM doğdu; BM'de Gü-

venlik Konseyi oluştu, «büyükler bu konseyde yer aldı.» Konsey üyeleri, belki de «dünyanın polisleriydi.»

ABD ne zaman ki dünya liderliğine soyundu, ne zaman ki Ortadoğudaki çıkarlarının Türkiye'den geçtiğine karar verdi, işte o aylardan başlayarak Potsdam konferansındaki kararları, daha önceki Sovyet işaretlerini değişik açıdan yorumlamaya başladı.

Sorun, müttefiklerin gözleri önünde, fazla ilgi göstermemeleri nedeniyle bir dizi olayla tırmandı ve sonunda 1945-46 yıllarında doruğa ulaşan uluslararası bir soruna dönüştü.

Savaş yıllarındaki bu konuyla ilgili görüşmeler, bilgiler daha önceki sayfalarda kaldı. Şimdi, 1945 - 46 yıllarındaki ABD belgelerini daha iyi değerlendirebilmek için Türkiye'ye bildirilen Sovyet isteklerinden önce toplanan Yalta konferansına ve bir özetle Potsdam'a bakmalıyız...

YALTA'DA BİR GÜN

10 Şubat 1945.
Yalta - Livadiapalas'ta bir oturum.
Saat 16.00.
Katılanlar;

ABD heyeti: Başkan Roosevelt, Dışişleri Bakanı Stettinius, Amiral Leahy, Başkanın Özel Danışmanı Hopkins, Moskova Büyükelçisi Harriman, Matthews, Hiss, Bohlen, Foote, Eral.

İngiltere heyeti: Başbakan Churchill, Dışişleri Bakanı Eden, Moskova Büyükelçisi Archibald Clark Kerr, Sör Alexander Cadogan, Sör Edward Bridges, Jebb, Wilson, Dixon, Binbaşı Birse, Roberts ve Allen.

Sovyetler heyeti: Mareşal Stalin, Dışişleri Bakanı Molotof, Yardımcısı Vişinski, Maisky, Gusev, Gromyko ve Çevirmen Palof.

Konular: Polonya - Almanya ve Yugoslavya kontrol komisyonuna Fransa'nın katılması - Dünya Güvenlik Organizasyonu - Almanya'nın onarımı ve «Boğazlar».

(ABD heyetinden Bohlen'in hazırladığı tutanaklardan.)

MAREŞAL STALİN: ...Boğazlar (Montreux) ile ilgili birkaç sözcük söylemek istiyorum. Bu antlaşmanın modası geçmiştir. Montreux Antlaşmasının müzakerelerinde Japon İmparatorunun bile Sovyetlerden daha fazla söz hakkı vardı. Antlaşma, o zamanki Milletler Cemiyeti ile ilgiliydi, artık bu kuruluş yok. Japon İmparatoru zaten o sıradaki toplantılar da yoktu.

Montreux Antlaşmasına göre Türkler sadece savaş sırasında değil, savaş çıkması olasılığında da Boğazları kapatabiliyorlar. Bu antlaşma, İngiltere ile Sovyetlerin arası iyi olmadığı zaman yapıldı. Ama şimdi, İngiltere'nin, Ja-

ponya'nın yardımıyla Sovyetler Birliği'ni boğmak isteyeceğine inanmıyorum. Bu nedenle, bu antlaşma değiştirilmeli, bu gerekli. Bu değişikliğe kimsenin karşı çıkmayacağına inanıyorum. Şu anda ne gibi değişiklikler yapılması gerektiğini bilemiyorum, ama Sovyet yararları korunmalı.

Türkiye'nin, Sovyetlerin boğazını sıkması söz konusu olamaz. Ancak, Türkiye'nin çıkarlarına da herhangi bir zarar gelmemeli. Uygun bir kuruluş bu konuyu ele alabilir, belki de 2-3 ayda bir toplanacak Dışişleri Bakanlarının ilk toplantılarında sorun görüşülebilir, Dışişleri Bakanları hükümetlerine bilgi verirler...

ROOSEVELT: ...Tek gözlemim var. Bizim Kanada ile 3000 millik sınırımız var. Yüzyıldan fazla bir zamandır bu uzun sınırda ne askerimiz var, ne de sınır kuleleri. Bu nedenle dünyada ülkeler arasındaki sınırların askersiz duruma geleceğini umut ediyorum.

CHURCHİLL: ...Stalin, Boğazlar konusunu geçen sonbaharda Moskova'da da ortaya attı. O zaman Montreux'de bir değişiklik istemini akla uygun bulmuştuk. Ama, bu konuda Sovyet Hükümetinin bir not hazırlamasını istemiştik. Bu not gelmedi. Ne var ki, Stalin'in önerisi akılcı bir öneridir. Doğaldır ki, İngiltere Karadeniz'de büyük çıkarları olan Sovyetler Birliği'nin bugünkü durumunun küçük bir boğaza bağlı kalmamasına inanır. Eğer Dışişleri Bakanları toplantısına bu konu getirilirse, Sovyetlerin teklifler sunacaklarını umut ederim.

Bu arada, Türklere Montreux Antlaşmasının değiştirilmesinin düşünüldüğünü içeren bilgi verilmesi iyi olur. Özellikle Türkleri müttefikler yanında savaşa girmeleri için kandırmak istiyorsak...

EDEN: ...Londra'daki Türk Büyükelçisine birkaç kez bilgi verdim. Türkiye'ye bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü konularında güvence verilmesi de iyi olur...

STALİN: ...Türklerden herhangi bir sorun saklanmaz. O nedenle güvence verelim...

ROOSEVELT: ...Kabul...

STALİN: ...Dışişleri Bakanları Birleşmiş Milletler konferansı sırasında toplanabilir ve Boğazlar konusunu görüşebilirler...

CHURCHİLL: Bu konu, Akdeniz'de ABD'den çok, İngi-

lizlerin durumunu etkiler. Bu nedenle Dışişleri Bakanlarının Londra'da toplanmaları daha uygun olur. Bir süre önce Boğazlardan geçmeye çalıştım, Sovyetlerin yardım etmesine karşın, başaramadım.

STALİN: (Churchill'e) Almanya ile Türklerin neredeyse teslim olacakları bir dönemde oradan askerlerinizi çekmekte acele ettiniz.

CHURCHİLL: ...O sırada hükümette değildim...

LASTİK PATLADI...

Yalta'nın üzerinden bir ay dokuz gün geçti.

19 Mart 1945 günü, Türk Büyükelçisi —1960'tan sonra Dışişleri Bakanı— Selim Sarper, Kremlin'e çağrıldı. Molotof kendisiyle görüşecekti.

Bu çağrıdan önceki günlerde Sarper, Sovyet Dışişleri Bakanlığı önde gelenleriyle —Bakan Yardımcısı Sergei Kavtaradze ile— görüşmeler yapmış, 25 Martta Ankara'ya gideceğini, hareketinden önce eğer Molotof'la konuşabilirse, «memnun» olacağını söylemişti.

Kavtaradze ile görüşmesinden kısa süre sonra, Sovyet Dışişlerinden gelen telefon, Molotof'un 19 Mart günü kendisini kabul edeceğini bildirmişti.

Sovyet bürokrasisinin işleyişini bilenler için bu «hızlı sonuç» değişik bir havayı yansıtıyordu, eğer işin içinde önemli bir şeyler olmasa Molotof'un Sarper'i bu denli «istekle» hemen kabul edeceğini bildirmesi olanaksızdı. Sarper ve Türk Büyükelçiliğindeki görevliler, Molotof'un ne söyleyebileceği üzerinde kafa yordular. Türkiye biçimsel olarak Almanya ile savaş durumundaydı, savaşla ilgili bir bildirinin müzakeresi düşünülse, bunun yeri herhalde Moskova'daki Türk Büyükelçiliği değildi. İstek uluslararası sorunlarla ilgili değilse, neydi?.. Yoksa istek, yürürlük süresi bitmekte olan «Türk - Sovyet dostluk ve tarafsızlık» anlaşmasıyla mı ilgiliydi?.. Uluslararası konferanslarda Moskova'nın Boğazlar konusunu ortaya getirdiğini Ankara biliyordu. Zaten savaştan önce ve savaş içinde çeşitli «tehlikeleri» irdelerken, Ankara kafasını sürekli «Sovyet sorunu» ile yormuştu.

Molotof - Sarper görüşmesi çok kısa sürdü.

«Rus» soğuktu, ama nazikti.

Bir bildiride bulundu: Sovyetler, Türklerle aralarındaki 17 Aralık 1925 anlaşmasını bozuyorlardı!

Moskova, bu anlaşmanın değerini anlıyordu, «...Ne var ki, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen büyük değişiklikler nedeniyle bu anlaşmanın artık yeni koşullara uymadığını ve ciddi biçimde iyileştirmeye gereksini olduğunu...» kabul ediyordu.

Sarper, sözü edilen «iyileştirme» üzerinde neler düşünüldüğünü sordu.

Molotof, hele Ankara bu bildiriyi nasıl karşıladığını açıklasın, ondan sonra «iyileştirme» üzerinde konuşacaktı.

Mart 1945; Birleşmiş Milletler örgütünün temellerini atan San Francisco toplantılarının son hazırlıklarının yapıldığı tarihti.

İngiliz basını, Moskova kaynaklı haberlerinde olayı, «geçmiş bir dönemin sonu diye kabul etmiyor, Türk - Sovyet ilişkilerinin gerçekçi kurallar üzerine kurulmasına atılan ilk adım» diye yorumluyordu.

Türk basını sustu. Hükümet denetiminde olan gazeteler, aldıkları buyruğa uymuşlardı.

Türk Hükümeti hiçbir açıklama yapmadı.

Sarper, Erzurum'a trenle geldi, özel bir uçakla Ankara'ya geçti. Cumhurbaşkanı İnönü ve hükümetle uzun görüşmeler yaptı. 4 Nisanda Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Sovyet Büyükelçisi Vinogradof'u çağırdı, hükümetinin yanıtını içeren bir «bildiri» verdi:

Türkiye, Sovyetlerle dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmeyi, hatta sağlamlaştırmayı hep istemişti. 1925 anlaşmasına bu açıdan değer verirdi. Süresi biten bu anlaşmanın, her iki ülkenin yararlarına daha uygun iyileştirmelerle başka bir anlaşma ile değiştirilmesini «uygun» karşılıyordu. Bu amaçla, «Sovyetlerin, Türkiye'ye yapacağı önerileri büyük bir özenle incelemeye hazırdı.»

Ankara, topu Moskova'ya atmıştı.

Fakat bu isteğin arkasından başka önerilerin geleceği artık bir olasılık değil, tersine beklenmesi gereken bir sonuçtu.

San Francisco konferansı toplandı. Saka, 7 Mayısta Molotof'la görüştü, Rus hiç renk vermedi, Saka hiçbir işaret alamadı.

Oysa, 19 Marttaki bildiriden hemen bir gün sonra, Steinhardt Washington'a hazırladığı bir değerlendirme metni göndermişti *(ABD arşivi, no: 761.6711/3-2345)*.

Steinhardt, —bu kez— Ankara'daki İngiltere Büyükelçisinin görüşlerini paylaşmadığını bildiriyordu. «Sovyetlerin, Boğazlar işini Türkiye ile baş başa konuşmanın ve İngiltere'yi bir oldubitti ile karşı karşıya bırakmanın fırsatını aradığını, Moskova'nın Türklerle yalnız kaldığında düşündüğü koşulları kabul ettirebileceği sanısına kapıldığını, Moskova'nın savaş öncesi imzalanan Üçlü İttifaktan (Türkiye - İngiltere - Fransa) hiç hoşlanmadığını, oysa savaş boyunca Türkiye'nin yansız kalmasının Sovyetlerin işine yaradığını» yazıyor, «Sovyetler savaş nedeniyle geriye bıraktıkları planlarını şimdi gerçekleştirmek istiyorlar» diyordu.

Steinhardt'a göre, Sovyetler Türkiye'ye Polonya, Romanya, Bulgaristan'a baktıkları gözle bakıyordu. Bu ülkelere benzer bir Türkiye yaratabilmek, Montreux Antlaşmasını değiştirmek için «baskıya» girişeceklerdi. Peki, bu sonucu alabilmek için Sovyetlerin uygulayacakları yöntemler neler olacaktı?..

Steinhardt'a göre, ilk önce basın ve radyo yoğun biçimde Türkiye aleyhinde yayına başlayacak, Türkleri hükümetin düşürüleceği gibi bazı söylentilerle kuşkuya, kaygıya düşürecek, Sovyet askeri ataşelerinin yaydığı türden haberlerle Bulgarların Türk sınırına iki kolordu yığdığı söylentisi yaygınlaştırılacaktı. Oysa, Türk - İngiliz ve Amerikan kaynakları bu habere inanmıyorlardı. Bunların hepsi «görüşmeleri başlatmak için uygulanan zorlamalardı.»

Steinhardt, Moskova'nın toprak isteğinde bulunacağını sanmıyordu. —Daha önceden de bilindiği gibi— Sovyetlerin asıl amacı, savaş ve barış dönemlerinde her türlü Rus gemisinin Boğazlardan özgürce geçmesini sağlamaktı, Türklere, Boğazlarda Sovyet arzularının bekçiliğini yaptırmaktı. Türk - Sovyet anlaşması —bu öğelerle— genişleyince, İngiltere'nin Balkanlardaki etkisi iyice azalacaktı. Ama İngiliz - Rus antlaşması da zarar görmemeliydi.

Türkler ne yapacaktı?.. Steinhardt'a göre, «Türklerin, Almanlara gösterdiği yumuşakbaşlılığa bakarak, bu sorun-

da, aynı sonucu beklemek olanaksızdı.» Büyükelçinin, Sovyet isteklerine karşı Türklerin çok sert tepki göstereceğinden hiç kuşkusu yoktu.

«Türkler, ne Polonya, ne Romanya ve Bulgaristan, hatta ne de bir Finlandiya olmayı kabul edeceklerdir» diyen Steinhardt, Türklerin istekleri dışında böyle bir anlaşmayla Sovyet denetimine girme olasılığından çekindiklerini raporuna ekliyordu. Hatta, Steinhardt, olası bir İngiliz - Sovyet çatışmasında Türklerin İngiltere'nin yanında «olanca güçleriyle» yer alacağını belirtiyordu.

Londra da uyanmıştı: ABD Büyükelçisi Winant'ın Washington'a bildirdiğine göre, Sovyetlerin, söz konusu anlaşmayı bozmalarındaki neden, «Türkleri Boğazlar konusunda ikili görüşmelere zorlamaktı.» Londra Dışişleri Bakanlığı böyle düşünüyordu. Londra Hükümeti, «Boğazlar rejimine ilgi gösterdiğini Ankara'ya» bildirmişti.

Ne yazık ki, Türkiye konularına bu denli «yaklaşabilen» Steinhardt, mart sonunda Prag'a, yeni görevine gidiyordu. Tabii, bu arada başta Çankaya'yı ve hükümeti bütünüyle ilgilendiren başlıca konu Sovyetlerden gelen davranış ve bu davranışın özünü araştırmaktı.

Veda ziyaretinde Saka, Steinhardt'a Türkiye'nin saptadığı varsayımları özetlemişti. Sovyetler, Türk - Sovyet ilişkilerine evrensel planda değil, bölgesel bir anlayışla bakıyordu. Moskova, Boğazlar rejimini sadece Karadeniz'de kıyısı olan devletleri ilgilendiren bir konu sayıyordu. Sovyetler, İngilizlere ikili ilişkileri Türklerle baş başa müzakere etmek istediğini iletiyordu. Saka'ya göre, Sovyetler olası zorlamalarını yaparken silaha başvurmayacaklardı. Steinhardt'ın, daha önce Washington'a gönderdiği telgraftaki yöntemleri uygulayacaklardı. Saka, ayrıca, Amerikan Hükümetine kendi yargılarını da özetledi:

— Türk Hükümeti, anlaşmanın bozulmasını bekliyordu.

— Montreux Antlaşmasını yeniden gözden geçirmeye hazırdı.

— Ne var ki, bu, ikili değil, uluslararası görüşmelerde yapılmalıydı.

— Türk Hükümeti, önerilerin Moskova'dan gelmesini bekliyordu.

— Türkiye, Sovyetlerin uygulayacakları yöntemlerin etkisinde kalmayacak, ancak Sovyetlere, hiçbir toprak parçası ya da üs vermeyecekti. Gerekirse savaşacaktı.

ABD'nin Sofya Elçiliğinden gelen ve Rusların Trakya üzerinden saldırıya geçeceklerine değinen haberler Londra'yı çok telaşlandırmıştı.

Sarper, Moskova'ya döndü ve 7 Haziran 1945'te Molotof'la görüştü.

Bu görüşme bir bakıma söyleşiydi. Karşılıklı yazışma yapılmadı; ama Molotof, yeni anlaşmanın yapılabilmesi için «bazı sınır düzenlemelerinden» söz ediyordu. Sarper, sertleşiyor, «bu önerileri hiçbir Türk Hükümetinin kabul edemeyeceğini» söylüyor, ayrıca, sınır düzenlemeleriyle ilgili anlaşmanın —1921'de— Sovyetlerin rızası ile yapıldığını belirtiyordu. Molotof'a göre, evet bu doğruydu, ama o sırada «Sovyetler zayıftı, şimdi ise kuvvetli.» Bu nedenle anlaşmada değişiklik önerisi getiriyordu. Sınırda yeni düzenleme isteğinin, Kars ve Ardahan olduğu —daha sonra— anlaşılacaktı, Boğazlarla ilgili isteklere bir de «sözlü olarak» bu iki ilin Sovyetlere ait olduğu; Gürcistan'ın «zorla alınmış» toprakları olduğu savları eklenecekti.

Daha sonra Molotof, Boğazlar konusuna geçmiş, İkinci Dünya Savaşının Sovyetlere Boğazların önemini kanıtladığını, Ankara'da iyi niyetli olmayacak bir hükümetin Rusya'nın güvenliğini «tehdit edebileceğini» söylemişti.

«Anlaşılan» diyordu Sarper, Ruslar «Boğazlarda Türk egemenliğinin sona ermesini» istiyordu, daha ötesi Sovyet denetimini gerçekleştirmeye yönelmişlerdi. Boğazlarla ilgili 1936 antlaşmasının değiştirilmesini her iki hükümet de istiyordu. Ne çare, Moskova uluslararası bir konferans yerine, «ikili görüşmelerde Sovyetlerle Türkiye'nin ortak bir davranış saptamalarından yanaydı.» Eğer iki ülke birlikte davranırlarsa uluslararası bir konferans, «göstermelik» olmayacak mıydı?..

POTSDAM

1946 yılındaki ABD belgelerinin Türkiye bölümünü izleyebilmek için, Potsdam konferansında Boğazlarla ilgili müzakereleri, daha sonra Sovyetlerin —hatta ABD ile İngiltere'nin— bu konuda verdikleri notaları özetlemek gerekiyor.

Özellikle Sovyet notası, Potsdam konferansında üç büyük devletin vardığı sonuçlar 1946 yılındaki ABD belgelerinde sık sık geçiyor.

Potsdam —Berlin— konferansı, 17 Temmuz - 2 Ağustos 1945 tarihleri arasında toplandı.

Boğazlar konusu, ilk kez, 22 Temmuzda açıldı.

Churchill, Montreux Antlaşmasının değiştirilmesine hiçbir ülkenin karşı çıkmadığını, ancak bir değişikliğin —Japonya dışında— imza koyan devletlerin uygun görmesiyle yapılabileceğini, İngiltere'nin, «Rus ticaret ve savaş gemilerinin Boğazdan serbestçe geçmesinden» yana olduğunu söyledi. «Anlaşma için ortam hazırdı.»

Ama, Türkleri de rahatsız etmemek gerekiyordu. Bulgaristan'da güçlü Rus ve Bulgar birliklerinin sürekli yığınak yaptığını irdeleyen haberler duyuluyordu. Üstelik Sarper'e Sovyet toprak isteklerinden söz edilmişti, sonuçta bütün bunlar Türkleri bağımsızlıklarını, toprak bütünlüklerini ve Boğazları savunma kaygısına yöneltmişti.

«Olabilir ki, bunlar Sovyet Hükümetinin istekleri değildir,» diyen Churchill, Türklerin bu koşullardan rahatsız olduklarını, ancak arada daha neler geçtiğini bilmediklerini, Sovyetlerin durumlarını ortaya koymaları gerektiğini belirtti.

Molotof, Sovyet görüşünü içeren mektupları —Roosevelt ölmüş, yardımcısı başkan olarak konferansa katılmış-

tı— Truman'la Churchill'e verdiğini bildirdi. Bazı açıklamalar da yaptı, imzalanması istenen anlaşma, sınırları korumayı da içeriyordu, öyleyse Sovyet Ermenistanından, Gürcistanından 1921'de koparılıp alınan topraklar konusu da çözülmeliydi.

Boğazlar konusuna gelince: Bilinen yakınmaları sıralıyordu.

Churchill'e göre, mektuptaki istekler —Stalin'le— daha önce yaptığı konuşmaların içeriğini hayli aşıyordu. Mektupta, Montreux Antlaşması günün koşullarına uymadığı için bozulacaktı, Karadeniz'e açılan suyolları Sovyetleri doğrudan ilgilendirdiği için bu bölgenin güvenliğini sağlamakta Türkiye ve Sovyetler yükümlü olacaklardı, Boğazların Karadeniz devletlerine karşı «dostluk sınırlarını aşan» amaçlarda kullanılmasını iki ülke «ortak araçlarıyla» engelleyeceklerdi. Kısacası Boğazlarda Türklerin yanı sıra Sovyet üsleri de bulunacaktı.

Churchill, bu koşulların Türkiye tarafından kabul edilmeyeceğini söyledi. Ancak, Stalin'le yaptığı görüşmede Türkleri Montreux Antlaşmasının değiştirilmesine «ikna edeceğine» söz vermişti, ama bu yeni önerilere kendini bağlı saymıyordu. Bu oturumda sorun, kapandı. Truman bir şey söyleyecek durumda olmadığını bildirmişti. Oysa, Potsdam'a gelmeden önce Sovyet önerileriyle girişimlerini içeren önemli bir raporu okumuştu.

23 Temmuzda Truman sordu: Acaba Churchill, Boğazlar sorunu üzerinde görüşlerini açıklamayı sürdürecek miydi?..

Churchill, bir özet yaptı: İngiltere Sovyetlerin Boğazlarda üs edinmesine karşıydı, Türkler de bu istekleri kabul etmeyecekti.

Stalin söz aldı: Sınırların çizilişinde haksızlıklar yapılmıştı. Boğazlara gelince, Sovyetler gibi büyük bir devlet güvenliğini Türkiye'nin eline bırakamazdı. Amerika Panama'da, İngiltere Süveyş'te böyle bir durumu kabul ederler miydi? «Peki» diyordu Stalin, Türkler Boğazlarda üs vermezlerse, hiç değilse Rus donanmasının bu bölgede üslenmesini, onarım görmesini, yakıt alabilmesini, «gerekirse» Boğazların savunmasını kabul etsindi.

Truman da bir öneri hazırlamıştı, okudu: İç suyolları uluslararası trafiğe açık tutulmalı ve bunlar, ilgili devletlerce denetlenmeliydi. Bu uygulama ilk başta Tuna ve Ren geçitlerinde, Kiel Kanalında uygulanacak, Montreux de buna koşut biçimde değiştirilecekti.

Truman, «Sovyetlerle Türkiye arasındaki toprak sorununa karışmayacaklarını» söyledi.

Churchill, Sovyetlerin güvenliğine karşı çıkmadığını, bu konuda Sovyet gemilerine özgürlük verilmesini içerecek güvenceyi onaylıyordu, fakat herhalde Stalin, «Rus üsleri kurulması» önerisini —en azından— bir kez daha gözden geçirirdi.

Truman, «Öyleyse antlaşmanın değiştirilmesi gerektiği noktasında anlaşmazlık yok» dedi. Churchill, «Amacı konusunda da yok» diye ekledi.

Öteki oturumlarda sorun, Churchill'le Stalin arasında sert tartışmalara yol açtı.

Konferansın sonunda sorun protokolde yer aldı:

«Üç devlet günün koşullarına uymayan Montreux Antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi gereğini kabul etmişlerdi. Bundan sonraki aşamada sorunun, her üç hükümet ile Türk Hükümeti arasında doğrudan doğruya yapılacak görüşmelere konu olunacağında anlaşmaya varılmıştı.»

Potsdam konferansının hemen ertesi Montreux'nün değiştirilmesine ilişkin ilk notayı Türkiye'ye —2 Kasım 1945' te— ABD, ikinci notayı —21 Kasım 1945'te— İngiltere verdi, bunları 7 Ağustos 1945'te Sovyet notası izledi.

ABD notasında, Boğazların denetimi ve kullanılması sorununun, uluslararası güvenliği sağlayacak, Türkiye ile Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerin çıkarlarını gözetecek ve bu önemli denizyolunun bütün ulusların ticareti açısından özgürce kullanılmasını gerçekleştirecek biçimde çözümlenmesi, bu amaçla bir konferans toplanması öneriliyor, ama bazı ilkeler de öne sürülüyordu:

— *Boğazlar, her zaman tüm ulusların ticaret gemilerine açık olacaktı.*

— *Boğazlar, Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin transit geçişine her zaman açık olmalıydı.*

— Kabul edilecek bir tonaj sınır dışında, barış zamanında, Boğazlardan, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişi —Karadeniz devletlerinin onayı ya da BM adına hareket eden gemiler dışında— yasaklanmalıydı.

İngiltere notası da buna benzer nitelikteydi. Ankara ise «Türkiye'nin bağımsızlığına, egemenliğine ve ülke bütünlüğüne ters düşmeyecek kararları» kabul edeceğini bu iki ülkeye yanıtında bildirmişti.

Sovyet notası değişikti...

Uluslararası tartışma bu notanın özellikle bazı maddeleriyle yoğunlaştı. Özellikle ABD'nin Türkiye'ye karşı davranışlarını —1946'da— yeni bir yörüngeye oturttu.

Sovyetler şu isteklerde bulunuyorlardı:

1) Boğazlar tüm ülkelerin ticaret gemilerinin geçişine her zaman açık olacaktı.

2) Boğazlar, Karadeniz devletlerine ait savaş gemilerinin geçişine her zaman açık olacaktı.

3) Karadeniz'de kıyısı bulunmayan devletlere ait savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi, özel olarak saptanan durumlar dışında, yasaklanacaktı.

4) Karadeniz'e girmek ve Karadeniz'den çıkmak için doğal suyolu olan Boğazlarla ilgili rejimin kurulması Türkiye'nin ve Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerin yetkisi içinde olmalıydı.

5) Boğazlarda ticaret trafiğinin serbest olması ve Boğazların güvenliğinin sağlanması konusunda en fazla ilgili ve bunu yapacak en güçlü taraf olmaları sıfatıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği; Boğazların Karadeniz'de kıyısı bulunan devletler aleyhine öteki devletler tarafından kullanılmasının önüne geçmek için buraların savunmasını ortak araçlarıyla sağlayacaklardı.

Kıyamet, özellikle bu son maddelerden kopacaktı.

Sovyetler, bu notayı ABD ve İngiltere'ye de bildirdiler. Bundan sonra Türkiye, ABD, İngiltere ve Sovyetler arasında bir diplomatik yazışmalardır başladı.

Özetle: ABD, Boğazlar rejiminin yalnız Karadeniz'de kıyısı bulunan devletleri ilgilendirdiğini —1946'da— kabul

etmiyor, Boğazların savunulmasında başlıca sorumlunun Türkiye olduğunu belirtiyordu. Bu bölgeye bir saldırının, barış ve güvenliği bozacak bir davranış olacağını, sonunda BM Güvenlik Konseyinin işe el koyacağını açıklıyordu. Washington'un yeni kurulan BM'ye inancı bu denli büyüktü, uluslararası sorunların bu örgüt eliyle çözülebileceğine bu kadar içtenlikle inanıyordu.

Türkiye, 22 Ağustos 1946'da Mihver gemilerinin Boğazlardan geçirildiği yolundaki Sovyet savlarını geri çeviren, ama ABD'nin önerilerini «makul bazı koşullarla» kabul etmeye yönelen yanıtlar verdi. Özellikle Sovyetlerin 5. maddede sıraladıkları istekleri tümüyle reddetti. Çünkü «Karadeniz devletlerinin sözde güvenliği Türkiye'nin güvenliğini ortadan kaldıracak biçimde sağlanmak» isteniyordu.

Sovyetler, 24 Eylül 1946'da ikinci bir notayla, isteklerinin özellikle 4. ve 5. maddelerinde direndiler. Uzayıp giden diplomatik yazışmaları Türkiye, 18 Ekim 1946'daki son notasıyla kapadı, Sovyetlerin, «Boğazların Türk ve Sovyet ortak araçlarıyla savunulması» isteğini bir kez daha reddetti.

ABD DEĞERLENDİRMESİ: «TÜRKİYE SON KÖPRÜBAŞI»

ABD Belgelerini Açalım:

1945'te başlayıp 1946'da da süren diplomatik savaşımda Türkiye'nin tutumu böyleydi. Sovyet isteklerini geri çevirmiş, gerekirse savaşı göze alacak kadar kararlı olduğunu göstermiş ve bu sonuçları bütün dünyaya açıklamıştı.

Şimdi, ABD belgeleriyle bu sorunun gelişmesinde Washington'un izlediği politikayı aşama aşama inceleyelim, nereden nereye geldiğini bu belgelerle irdeleyelim...

Türk delegasyonu Boğazlar sorununu Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna getirirse, «ABD Hükümeti politikasının nasıl olacağını belirleyen bir rapor» 19 Aralık 1945 günü Washington'a sunuldu *(501.BC/12-1945)*.

Rapor, Londra'daki ABD Birleşmiş Milletler «nezdindeki» delegasyonunca Dışişleri Bakanlığı için hazırlanmıştı. «*Boğazlar Sorunu!*» Rapor taslağını, ABD Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Kuruluşlar Dairesinden Harry Howard yazmıştı:

«*ABD, Montreux Antlaşmasının yeniden ele alınmasını önermişti. Türk delegasyonu BM Genel Kurul veya Güvenlik Konseyinde, Sovyetlerin Boğazlar üzerindeki önerilerini öne sürerek sorunu daha kapsamlı biçimde ortaya atabilirdi.*

Eğer böyle bir durum ortaya çıkarsa, ABD delegasyonu BM Anayasasının 10. ve 11. maddeleri çerçevesinde sorunun 'dostane müzakerelerle çözülmesini' taraflara salık verebilirdi.

Ne var ki ABD; Montreux Antlaşmasının değiştirilmesini ilke olarak kabul etmişti. Sovyetlerin Boğazlar rejiminin değiştirilmesi, Kars ve Ardahan'da sınır düzenlemeleri istemesiyle Türkiye'nin Sovyetlere karşı bir tavır alması da göz önünde tutulmalıydı. ABD, Türkiye ile Sovyetler arasında barışı tehdit edecek bir gelişmeyi önlemek için, yeni bir yol izlemek zorunda kalabilirdi.

Türk - Sovyet ilişkileriyle ilgili sorunlar BM'in ilk gerçek çalışması, hatta bu örgütün kendini kanıtlamasının ilk denemesi olabilirdi.

Çünkü, Sovyetler Birliği küçük bir bahaneyle Trakya' ya saldıracak kadar direnirse, BM de bu durum karşısında bir çözüm yolu bulamazsa örgüt tümüyle gözden düşebilir, sonuçta uluslararası kargaşa çıkabilirdi.»

İşte ABD, o sıralarda BM'ye bu denli önem veriyor, uluslararası her sorunun BM aracılığıyla çözülebileceğine inanıyor, kısacası BM'nin üstüne toz kondurmak istemiyordu. Raporun «Sovyet istekleri» bölümünde:

«1936'da Montreux imzalandı. 19 Mart 1945'te Sovyet Hükümeti Türkiye ile arasındaki dostluk, iyi komşuluk, saldırmazlık anlaşmasını günü geçtiğini öne sürerek 'iptal etti'. Yeni bir siyasal anlaşma gereksinimini belirtti. Haziran 1945'te Türkiye yeni bir anlaşma yapmaya hazır olduğunu söylemesine karşın, Sovyet Hükümeti, 'peşin bazı koşullarla böyle bir anlaşmanın müzakeresine hazır' olduğunu bildirdi:

Kars ve Ardahan'da sınır düzenlemeleri istiyordu. Boğazlarda Sovyetlere —olasıdır— üsler istiyor, bir savaş sırasında Boğazların ortak denetimini öngören 'gerçek güvencelerle', Montreux Antlaşmasının değiştirilmesini öne sürüyordu.

Türk Hükümeti bu isteklerin 'hükümranlık' ve toprak bütünlüğüyle bağdaşmadığını ve bu nedenle müzakerelere geçmek için hiçbir neden olmadığını bildirmişti.»

Rapora göre «ABD'nin çıkarları»:

ABD'nin taraf olmadığı Montreux Antlaşmasıyla güvence altına alınan Boğazlardaki ticaret serbestisi konusunda temel çıkarları vardı. O sırada Sovyetlerle öteki Karadeniz ülkelerinin de bu ilkenin korunmasını istedikleri görülüyordu.

ABD, Boğazlar için saptanacak herhangi bir yeni rejimin BM ilkeleri çerçevesinde sağlanmasından yanaydı. Ne var ki, bu durum (ABD'nin doğrudan çıkarı olan) Panama

Kanalı gibi uluslararası suyollarını da etkileyebilirdi. ABD, İngiltere ve Sovyetlere dost, gerçek anlamda bağımsız bir Türkiye görmekle ilgiliydi. ABD, Türkiye ile Sovyetler arasında yapılacak herhangi bir anlaşmanın BM ilkelerine, amaç ve koşullarına uygun olmasını da isterdi.

ABD, 2 Kasım 1945'te Türk Hükümetine, 1946 yılında Boğazlar konusunda bir konferans düzenlenmesi istemiyle birlikte, düşündüğü değişiklik önerilerini de içeren bir nota vermişti:

ABD, bu notasında —eğer çağrılırsa— bu konferansa temsilci göndermeye razı olduğunu belirtmişti. Boğazlar sorununa «adilane bir çözüm» getirecek şu ana ilkeleri sıralamıştı:

— *Boğazlar her zaman ticaret gemilerine açık olacak.*

— *Boğazlar her zaman Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin savaş gemilerine açık bulunacak.*

— *Barış zamanında üzerinde anlaşmaya varılacak tonajdaki gemiler dışında Karadeniz'de kıyısı bulunmayan devletlerin savaş gemilerine Boğazlar kapalı kalacak.*

— *Boğazlardan Karadeniz'de kıyısı olan ülkelerin özel izni ya da BM yetkisiyle savaş gemileri geçebilecek.*

— *Montreux Antlaşmasını günün koşullarına uydurabilmek için metinlerde geçen —örneğin Milletler Cemiyeti— gibi deyimler Birleşmiş Milletler diye değiştirilip düzenlenecek.*

Türk Hükümeti, ABD'nin Boğazlarla ilgilenmesini memnuniyetle karşılamakla birlikte, İngiltere ile ABD'nin önerilerini özenle incelemeyi yeğledi.

Montreux Antlaşmasının değişmesinden yana görünen Türkiye, bir Sovyet peykine dönüşmeyi reddetti ve öteki Sovyet isteklerini Türkiye'nin bağımsızlığına ters bulduğunu söyleyerek —BM ilkeleri çerçevesinde korunmasını— İngiltere ve ABD'den istedi.

İngiliz Hükümeti, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmemesini kuşkuyla karşılıyor, ama ABD'nin öteki isteklerine olumlu gözle bakıyordu.

Sovyet Hükümeti, «resmi olmayan yoldan ABD önerilerinin Montreux Antlaşmasını büyük çapta değiştirmediğini

söyledi ve Boğazlarda kâğıt üzerinde kalacak güvencelerden daha fazlasını istediğini» bildirdi.

Sovyetler, belki de Türkiye'yi öteki «Sovyet güvenlik bölgesi» ülkeleriyle aynı düzeye getirecek bir antlaşma yaparak, dünyanın bu bölgesinde batılılar için varolan son köprübaşını da ele geçirmeyi amaçlamaktaydı.

Eğer bunu başarırsa Sovyetler, Boğazların denetimini ele geçirecek koşulları hazırlamış olacaktı.

ABD Dışişleri Bakanlığında şimdi Byrnes, Ankara Büyükelçiliğinde de Wilson vardı.

Byrnes, Ankara'ya 2 Ocak 1946 günü *(740.119/12-2945)* bir talimat gönderdi:

«Türkiye ile ilgili sorunlar 16-20 Aralık 1945 tarihleri arasında yapılan Moskova konferansının gündeminde yoktu ve Sovyetlerle aramızda bu konuda hiçbir görüşme geçmedi» diye başlayan talimat, sürüyordu:

«Ne var ki (İngiltere'de Potsdam'dan sonra yapılan seçimlerde Churchill gitmiş, yerini —Attlee'nin başkanlığında— İşçi Partisi Hükümeti almıştı), *İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Molotof'a Boğazlarla ilgili düşüncelerini sordu. Aldığı yanıtı doyurucu bulmadı ve görünüşe göre, konu üzerinde bir gelişme olmadan konuşmalar sona erdi. Dilerseniz, Türk Hükümetine Moskova'da Türkiye ile ilgili sorunların görüşülmediğini bildirebilirsiniz. Belki de Bevin - Molotof arasında geçen görüşmeden söz etmemek daha doğru olabilir. Çünkü, İngiltere Büyükelçisi, hükümeti adına Türklere gereken bilgiyi verecektir.»*

Feridun Cemal Erkin, Wilson'a,

«Sovyetlerin geçen mart ayından beri Türkiye üzerinde yoğunlaştırdıkları baskı, artık sabrımızı taşıracak düzeye geldi» dedi.

Wilson, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği görevine gelen Erkin'le İran konusunu görüştükten sonra, ABD Dışişleri Bakanlığının Washington'da Büyükelçi Hüseyin Ragıp Baydur'a verdiği bilgileri «sözlü» olarak aktarmıştı.

Erkin, Türkiye'nin BM'ye olan güvenini yineledikten

sonra, «taşan sabırdan» söz etmiş, «Sovyet yayın baskıları sürerse Türk basınının da ağır karşılık vermesi kaçınılmazdır» demişti. Ayrıca, «tecavüzkâr sayılabilecek her hareketi önlemeye kararlı» olduklarını eklemişti.

Ne var ki, Türkler Sovyetlerin baskı yöntemlerine karşı çıkarken «düşmanca bir davranış göstermeyecekler, kışkırtıcı olmayacaklardı.»

Wilson sordu: «Türkiye'deki Ermenilere karşı bir davranış olabilir mi?»

Erkin yanıtladı: «Ermeni toplumu aleyhine bir hareket olmayacağına Büyükelçi güvenebilir.»

Erkin, Türk - Sovyet ilişkilerinin ülkesini aşarak dünyanın «barış ve güvenliğini tehdit eder duruma geldiğini» söylüyor, «ABD Hükümetinin bu ve Boğazlar konusuyla geniş ölçüde ilgilenmesine önem verdiklerini» özenle ekliyordu *(8 sayılı telgraf)*.

Bir gün sonraydı; 4 Ocak günü Wilson, Washington'a «durumu» bildiriyordu:

«Ankara radyosu gün gece Ingilizce ve birçok dilde yaptığı yayında 'Türk sınırları içinde kalan toprak parçalarından hiçbirinin, hiçbir zaman Gürcistan'ın bir parçası olmadığını' vurguladı ve 'bu gerçeği saptamak isteyenlerin herhangi bir ansiklopediden gereken bilgiyi alabileceklerini' söyledi.»

ABD Büyükelçisi Wilson'a, «dün» ziyaret ettiği Başbakan Saraçoğlu,

«Sovyet Hükümetinin Türkiye'deki temsilcileri tarafından yanlış yargılara sürüklendiğine inanıyorum» demişti.

Başbakana göre, Ankara'daki Sovyet temsilcileri Moskova'ya «Türkiye'nin yumuşamaya hazır» olduğunu bildiriyorlardı. Sovyetler basın ve radyo aracılığıyla sürdürülecek dış baskıyla, bu yayınlara yardımcı olan Türkiye'deki komünist gazetelerin yaydığı propaganda ile Türkiye'deki rejimin parçalanacağını, Ankara'da «Sovyetlere dost bir hükümetin işbaşına gelebileceğine» inanıyordu. Bu baskı yöntemleri arasında Ermenistan ve Gürcistan'ın Türkiye'de toprakları olduğunu öne süren yayınlar da vardı.

Saraçoğlu, «Türkiye'yi iyi tanıması gereken Sovyetler

nasıl oluyor da bu hatâya düşüyorlar, anlayamıyorum» diyordu. «Tersine» diye sürdürüyordu Saraçoğlu,

«Sovyetlerin bu tür davranışlarının sonucu Türkler, Moskova'nın isteklerine karşı tam anlamıyla birleşmişlerdi.»

Saraçoğlu'nun bir başka yargısı şuydu: Sovyetler, Türkiye üzerinde daha yoğun baskıya başlamak için BM toplantılarının sona ermesini bekleyeceklerdi. Fakat Türk Hükümetine göre, Sovyetler öne sürdükleri isteklerden vazgeçmeyecek, sadece «daha elverişli bir ortam doğmasına kadar» bunu erteleyeceklerdi *(18 sayılı telgraf)*.

KORİDOR

Artık diplomatik koridor açılmıştı.

Batılılar aralarında Türkiye'yi konuşuyor, önemli merkezlerdeki büyükelçiler başkentlerine sürekli bilgi yağdırıyordu. Büyük ve etkili devletler Türkiye sorununu toplanıp masaya yatırmıyorlardı, ama elçiler aracılığıyla yapılan ikili görüşmelerden edinilen bilgiler pek çok yeni gelişmenin işaretini veriyordu.

Feridun Cemal Erkin, ABD Büyükelçisi Wilson'a Londra'dan aldığı bir telgraftan söz etti. Türk Büyükelçisi Cevat Açıkalın, Başbakan Attlee ve Dışişleri Bakanı Bevin'le «sorunu» görüşmüştü.

Açıkalın'a göre, görüşme tam bir «monolog» biçiminde geçmiş, Türk Büyükelçisi konuşmuş, İngiltere Başbakanı dinlemişti. Açıkalın Sovyet isteklerini uzun uzadıya anlatmıştı. Attlee sürekli dinlemişti, ama sonunda «Türk Hükümetinin aldığı kararları tümüyle onayladığını» söylemişti.

Bevin - Açıkalın görüşmesi ise, İngiltere Dışişleri Bakanının Moskova'dan dönüşünden hemen sonra yapılmıştı. Bevin, Moskova'da Stalin'le yaptığı görüşmenin bir özetini vermişti. Ona göre, Türkiye sorununu ortaya getirince, Stalin «isteklerindeki içtenlikten» söz etmişti. Dostluktan dem vurmuştu. Fakat Bevin, Sovyet istekleri duyulduktan sonra Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını engelleyecek büyük bir ordu beslediğini Stalin'e söylemişti.

Stalin, sade bir yanıt vermişti: «Eğer Türkiye büyük bir ordu beslemek istiyorsa bu, kendi bileceği bir işti.» Bevin ise, Türkiye'nin savunmasıyla İngiltere'nin çok yakından ilgilendiğini Mareşala duyurmuştu *(49 sayılı telgraf)*.

Bu görüşmeleri ülkeler biribirine aktarırken, ABD, Wilson'un verdiği bilgilerin Londra Büyükelçiliği aracılığıyla «kontrol edilmesini» istemişti. İngiltere Dışişleri Bakanlığı

da Bevin'in Türk Büyükelçisine bu sözleri söylediğini doğrulamıştı.

Hatta Bevin'in, Türk Dışişleri Bakanı Saka'ya da aynı bilgileri vereceği eklenilmişti *(Arşiv no: 761.67/1-2249)*.

Wilson, 10 Ocak 1946'da Erkin'e Dışişleri Bakan Vekili Acheson'un, Washington'da Türk elçisine söylediklerini aktardı: «Ortadoğudaki gerginliğin dünyanın güvenliğini sarsacak boyutlara ulaştığını, ülkesinin bu durumla çok yakından ilgilendiğini» belirtmişti. Washington'dan gelen bilgileri Erkin, Cumhurbaşkanıyla Başbakana iletmişti. «Her iki Türk devlet adamı bu bildirime büyük önem veriyorlardı.»

Erkin, «hükümetinin şimdi bir ölçüde rahat nefes aldığını» söylüyordu. Bu sonucun kaynağında Bevin'in Stalin'e söyledikleri, Türk Büyükelçisine Acheson'un belirttikleri yatıyordu. Tabii, Erkin de Saraçoğlu gibi konuşuyor, bu gelişmelerin Sovyetlerin moral açısından zayıflatacaklarını umdukları bir Türkiye yerine, ülkede tarihte ender görülecek bir bütünleşmeyi sağladığını söylüyordu.

Wilson, «Son 48 saat içinde konuştuğum hükümet, dışişleri ve 'iyi haber alan kaynaklar', Erkin'in bu sözlerini doğruladılar» diyordu.

Aynı gün Wilson, Acheson'dan talimat aldı: Birleşmiş Milletler için Londra'da bulunan Dışişleri Bakanları toplantısına ABD, Boğazlar konusunda «yeni bir öneri ile gitmiyordu.» Washington, Londra'da bu konuda yeni bir gelişme beklemiyordu. Bakanlığı «yeni bir inisiyatif» almayı düşünmüyordu. ABD'ye göre «Boğazlar konusundaki bir 'inisiyatif' Montreux Antlaşmasını imzalayan devletlerden gelmeliydi» *(28 sayılı telgraf)*.

VAROŞLARDA VURUŞMA

ABD girişim önceliğini —inisiyatifi— ele almayı düşünedursun, bir başka «cephe»de devinimler sürüyordu.

Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Sergey Vinogradof, Türk Hükümetine bir nota verdi (12 Ocak 1946):

Türk gazetelerinde bazı başlıklar göze çarpıyordu. Bir gazete büyük puntolarla «Makyavelizm şimdi Molotovizm oldu» başlığını atmıştı, bir ötekisinde ise şu vurgulama vardı: «Stalin, Hitler'in yaptığını yapıyor.»

Türk basınının bu davranışını Sovyet Hükümeti «ağır biçimde eleştiriyordu.»

Erkin, Wilson'a,

«Bir süre önce Türk basınından, kişilere saldırmamaları için dikkatli olmalarını rica etmiştik» dedi ve Sovyet notasına da bu içerikte yanıt verdiklerini söyledi.

Türk Hükümeti, Sovyetlere bu arada bazı anımsatmalar yapmıştı. Örneğin, Sovyet radyo ve basınında bazı Gürci profesörlerin yazılarına geniş yer veriliyor, Türk topraklarının bir bölümünün Gürcistan'a ait olduğu öne sürülüyordu, «Türk basınındaki yazı ve başlıkların bu doğrultuda incelenip değerlendirilmesini istemişlerdi» *(73 sayılı telgraf)*.

Dışişleri Bakanı Hasan Saka,

«Bizim doğu illerindeki halkımızı soruyorsunuz, söyleyeyim. Kars ve Ardahan'daki insanlarımızın hepsi Türktür, Türkçe konuşurlar, Türk demokratik rejiminden de memnundurlar. Azerbaycan'a benzemez oraları. Başkent Moskova'dan ayrı bir ırktan gelen Azerbaycan gibi değildir Kars ve Ardahan» dedi.

«Amerikalı,» doğu illeri üzerine edindiği bilgileri Türk devlet adamlarına doğrulatmak istiyordu.

«Öteki sorunuza şu yanıtı vereyim» dedi Saka, bir başka konuya atladı:

«Kesin bir rakam vermeyeyim, ama olasıdır ki bir milyon insan bugün silah altında. Savaş bitmiş ama, hükümet askeri terhis edip gönderemiyor. Orduda insan sayısını azaltacak yerde, belki artıracağız.»

Saka, Türk halkının sabırlı olduğunu söyledi, eğer Sovyetler saldırırsa «kesin bir kararlılıkla» karşı koyacaktı, bu gidişle sonuçta silahlı bir çatışma olacaktı.

«Biz kışkırtıcı bir harekette bulunmak istemiyoruz, bu tür hareketlerden özenle kaçınacağız. Ama, Türk Hükümeti ve halkı güç kullanarak ellerindeki topraklar alınmak istenildiğinde karşı koymakta azimlidir» diye ekledi.

Amerikalının adı Byrnes'ti, ABD Dışişleri Bakanıydı.

İki Dışişleri Bakanı arasındaki görüşme 18 Ocak 1946 günü Londra'da geçiyordu.

Byrnes, konuşmanın içeriğini Washington'a, Dean Acheson'a bildirdi *(638 sayılı telgraf)*.

ABD, durumu kavramamış görünüyor, ya iyi niyetle bağlandığı kimi ilkelerin hâlâ geçerliğini sürdürdüğüne ya da sürdüreceğine inanıyordu. Saka'ya,

«BM bu gibi sorunları çözmek için kuruldu ve çalışıyor. Bu nedenle kaygılarınızı gidermeniz gerekir» dedi Byrnes. Yıllar sonra bölgesel kimi olaylarda BM'nin ne denli işe yaradığı ortaya çıkacaktı, ama o sırada BM yoluyla her soruna çözüm bulunabileceğine ABD, o denli bel bağlamıştı ki... Ne yapsındı Saka? Türk dış politikasının yörünge değiştirmeye başladığı yıllardı, ABD'yi sarsıp uyandırmak artık Türkiye'ye özgü bir davranış olamazdı. «Küçükler - büyükler, bağımlılar - bağlantısızlar...» gibi ayrımlar savaş sonrası yavaştan ortaya çıkıyordu. Türkiye «küçük bir devletti», bağımsız —1939— bir politikadan ABD'ye bağımlı —1946— bir politikaya doğru kayıyordu.

Saka, «ABD'nin gösterdiği ilgiye, özellikle Moskova'daki görüşmeleri Büyükelçi Wilson aracılığıyla hükümetine iletmesine teşekkür etti.»

BULGAR ELÇİSİ İŞİN İÇİNE GİRİNCE...

20 Ocak günüydü. Bulgaristan Büyükelçisi Antonoff bir akşam yemeği verdi, Saka yurtdışındaydı, Dışişleri Bakanına vekâlet eden Maliye Bakanı Nurullah Esat Sümer yemekte hazır bulundu.

Antonoff, yemekten sonra Sümer'i bir kenara çekti. Sözlerine iyi niyet gösterisiyle başladı. Türk - Sovyet ilişkilerinin olumlu gelişmeler göstereceğine olan inancını belirtti.

Gelgelelim, Antonoff birden,

«Sovyetlerin zorluğu, bugünkü Türk Hükümetine güven duymamalarından kaynaklanıyor. Başbakan Saraçoğlu, bu görevinden alınırsa yeni zorlukların çıkmayacağını söyleyebilirim» dedi.

Sümer, hiç beklemediği bu sözler karşısında şaşırmış olmalı... Türk içişlerine karışan bir büyükelçiye evinde konuk da olsa, gereken yanıtı vermeliydi. Yalnızca, «Aradaki gerginliğin Sovyet isteklerinden kaynaklandığını, bu isteklerin, Sovyet emellerinin herhangi bir hükümet değişimiyle çözülemeyeceğini» söyledi.

Erkin, Wilson'a,

«Bu görüşmenin tutanağını okuduğum zaman Antonoff'a 'başka şeyler' söylemek gerektiğine inandım» dedi. Antonoff'u «olağan bazı işleri görüşmek» için Bakanlığa çağırmıştı.

Sonra, asıl konuya geçmişti.

«Sayın Büyükelçi, Türk Hükümetinde bir değişiklik isteğinde bulundunuz mu?» diye sordu.

Antonoff, biraz mahcup bir ifadeyle, «böyle bir şey söylediğini» kabul etti.

Fakat, Türk - Sovyet ilişkilerinin düzelmesini isteyen bir insan olarak, söyledikleri yalnızca «kişisel görüşleriydi.»

Erkin sürdürdü:

«Eğer bu sözler Sovyetler adına söylendiyse bir 'bilgi aktarması' olarak kabul ederim. Ancak herhangi yabancı bir diplomatın Türk Hükümetinin değişimiyle ilgili kişisel fikirler söylemesine ise izin verilemez» dedi.

Ve ekledi: «Bu, Türkiye'nin içişlerine müdahale olur ki, kabul edilemez.»

Erkin, Bulgar elçisine. «Türkiye'nin iç bünyesiyle ilgili en küçük bilgisi olan birinin de görebileceği gibi,» Sovyet tehditlerinden sonra Türk Hükümetine yöneltilen eleştirilerin hemen durduğunu, hükümetin daha da güçlendiğini anımsattı.

ABD Büyükelçisi Wilson, bu olayı aktardıktan sonra, Erkin'in yargılarını da telgrafına yazdı:

«Erkin'in bana söylediğine göre, Antonoff'un, Sovyetlerin bir aracı olması doğaldır. Sovyetler, şimdi Türkiye'yi içerden zayıflatabilmek için bu stratejiyi kullanıyorlar. Sovyet basın ve radyolarında gözetilen yumuşama bu stratejiye uyuyor. Sovyetler bu stratejiyi bir süre uygulayacaklar, eğer bununla bir yere varılamayacağını görürlerse basın ve radyo aracılığıyla eski saldırılarına yeniden başlayacaklar» *(91 sayılı telgraf)*.

Türk Hükümetinin hiç işine gelmeyen bir öneriyi Bevin, Saka'ya sunuyordu:

Türkiye, Türk - Sovyet sorununu BM'ye getirmeliydi. İçerde ve dışarda arayışlar dönemindeydik artık...

Antonoff olayı kapanmadı.

Antonoff, ocak sonlarında Sümer'i ziyaret etmişti. Antonoff, Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradof'a, «Sümer'in Türk - Sovyet ilişkilerindeki bozukluğu Sovyet isteklerine bağladığını, Moskova'nın Türkiye'nin İngiltere ile varolan antlaşmasını bozmaya çalıştığını» aktarmıştı. Vinogradof bu saptamaların yanlış olduğunu bildirmişti.

Görüşme bu noktaya gelince, Antonoff —kendi görüşünü söylüyormuş gibi bir davranış sergilemiş— Sovyet basın ve radyosundaki yumuşamaya karşılık Türk basınında da aynı serinkanlı tutumun izlenmesiyle iki ülke arasında-

ki sorunları çözecek ciddi bir «hava» yaratıldığından söz etmiş, «artık girişim önceliğini almalarını» salık vermişti.

Sümer, bu kez dikkatliydi:

«Biz Sovyetlerle şu anda aramızda varolan sorunların çözümünü istiyoruz» demişti.

«Ancak iki ülke arasında tam eşitliğe dayanması koşuluyla. Bu, Sovyetlerin geçen haziran ayında doğu illerimizden toprak ve Boğazlarda üs istekleriyle bağlantılıdır.»

Sümer'i ikinci kez şaşırtan yanıt, gene Antonoff'dan gelmişti:

«Kars ve Ardahan'la ilgili isteği unutabilirsiniz. Ancak Sovyetler açısından önemli olan Boğazlar konusunda bir anlaşmaya varabilmektir.»

Sümer üsteledi: «Bu istek, Boğazlarda üs istemiyle ilgili miydi?»

Antonoff, bu soruyu yanıtlamaktan kaçındı. Ancak bir umudu vardı: Sovyet Büyükelçisi burada tam yetkili kişiydi. Eğer Türk Hükümeti, Vinogradof'la konuşursa...

Ancak Türk Hükümeti, elçiyi sanki görüşmelere hazırmış gibi neden çağırsındı ki?..

Nitekim Sümer, «İstediği zaman Vinogradof'u görmekten memnun olacağını» söylemekle yetindi.

Erkin, ABD Büyükelçisine bu gelişmeleri anlatırken, «Türk Hükümetinin bu gelişmeye kuşkuyla baktığını, ama önem verdiğini» belirtiyordu *(1 Şubat 1946 - 144 sayılı telgraf)*.

Artık Ankara kazan, büyükelçiler kepçe olmuş, Türk - Sovyet sorununu karıştırdıkça karıştırıyorlardı. Bulgar Antonoff'un —kuşku yok Sovyetlere danışarak, belki de onların itmesiyle— yaptığı girişimlerden sonra, ABD Büyükelçisi Wilson, «meslektaşı Vinogradof'a» bir ziyaret yaptı.

«Dün, Sovyet elçisiyle uzun bir görüşme yaptık» diye başlıyordu Wilson.

Vinogradof —özetle— Türk basınının tutumundan memnun değildi. Ama Wilson'un —Erkin'den aldığı bilgilerden sonra— sorduğu soruya değişik bir yanıt vermişti.

Kars ve Ardahan isteklerinden vazgeçilmiş miydi?

Vinogradof, «Hayır» diye kestirip atmıştı. «Kars ve Ardahan Sovyetler için önemlidir. Molotof'un Sarper'e söyle-

diği gibi, eğer Türkiye Sovyetlerle bir anlaşma yapmak istiyorsa, bu toprak sorununu da çözmelidir» *(161 sayılı telgraf)*.

Birden beliren bu çelişkinin altında ne yatıyordu?

Belki de Sovyetler, «ikinci kanaldan» Kars ve Ardahan isteklerinden vazgeçtiklerini duyurarak Türkleri Boğazlar konusunda müzakerelere oturtmayı düşünüyordu. Ama, Ankara'daki «birinci adamları» aracılığıyla öteki devletlere bu isteklerde direndiklerini bildiriyordu. Çıkacak her iki sonuçtan da kârlıydı.

Bu arada iki ülke arasındaki gerginliğe Türk basınının neden olduğu ya da olmadığı biçiminde bir tartışma da almış başını gidiyordu. Örneğin, Wilson bir yemekte Vinogradof'un Sümer'e basından yakındığını, Türkün de «Siz başlattınız» biçiminde yanıt verdiğini duymuştu. Bu arada, Ulaştırma Bakanı Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Türk - Sovyet sınırının bugünkü durumunu bizzat Stalin'in çizdiğini anlatıyordu, o sıradaki müzakereleri Türkiye adına yürüttüğü için, bu gerçeği kesin bir dille açıklayabilirdi *(195-248 sayılı telgraflar)*.

İŞİN BOMBASI PATLIYOR!

20 Mart. Saat 22.00. Wilson gecenin bu geç saatinde çalışma masasına oturdu ve Washington'a bir telgraf yazdı...

«Türk basını Britanova —İngiliz— Haber Ajansına atfen bir haber aktarıyor:

Bu haberde İran ve Türkiye'ye BM ilkelerine aykırı düşecek herhangi bir saldırı yapılırsa, ABD'nin, bu iki ülkenin yanında olacağı yolunda 'güvence verdiği' bildiriliyor.

Ve Türk basını: ABD yetkililerinin Sovyetleri kışkırtacak biçimde bu ülkelere 'açıkbono' sayılacak bir güvence veremeyeceğini, ama ABD'nin bu tutumunun Türkiye'ye birkaç hafta önce Washington ve Ankara'da yapılan bir dizi toplantıda iletildiğini, ABD dış siyasetinin tümüyle BM ilkelerine dayandığını, bu sınırların dışına taşacak bir özel güvencenin söz konusu olamayacağını yazıyor.»

Erkin, Wilson'u telefonla aradı:

«Basın bu haberle ilgili Türk görüşünü istiyor, bu konuda bilginiz var mı?» diye sordu.

Wilson: «Hiçbir bilgim yok!»

ABD Büyükelçisi, «Dışişleri Bakanlarının son basın toplantısında İran'a güvence konusunda hiçbir demeç vermeyeceğini söylediğini» belirtti.

Wilson, Washington'a, «Erkin'e bu demeci anımsattım» diyordu:

«Erkin'e, Türk basınında bir haber kargaşası var, ne kadar az konuşulursa o kadar iyi olacak» demişti.

Ama Erkin, Wilson'a, «Kafamdan Acheson'un bizim büyükelçiye söyledikleriyle Dışişleri Bakanınızın söylediklerini atamıyorum» diyor ve ekliyordu:

«Çıkan haberi yalanlayacak ya da doğrulayacak anlama gelen bir şey söylemeyeceğim. Haberin kaynağı Washington, oraya sorun diyeceğim.»

Erkin, haberi Wilson'dan doğrulatsa, sorun kalmayacak, derin bir nefes alacaktı. Hiç değilse, bu aşamada yalanlamak istemiyordu *(348 sayılı telgraf)*.

Üç gün sonra Wilson —herhalde gerekli incelemeleri yapma fırsatını bulmuştu ki— Dışişleri Bakanı Byrnes'e uzun bir mektup yazdı *(711.00/3-2346)*:

«Sovyet emelleriyle ilgili yazdıklarınız benim görüşlerime uymuyor» diye başladı. «*Geçen savaşta hava gücündeki gelişmelerden sonra Boğazlar değerini yitirdi. Ancak Sovyetler Birliği'nin, Türkiye üzerindeki gerçek emelleri Boğazlar rejiminin değiştirilmesiyle ilgili değildir. Türkiye'nin fiilen Sovyet denetimine alınmasıdır*» diyor, sürdürüyordu Wilson:

«*Baltıklardan Karadeniz'e kadar uzanan Sovyetlere bağlı devletlerden oluşan güvenlik kuşağında Türkiye yegâne boşluktur. Türkiye bağımsız siyaset uygulamakta, özellikle de yardım etmeleri ve yol göstermeleri için batı demokrasilerine bakmaktadır. Sovyetler bunu hoşgörüyle karşılayamaz. Bu nedenle Sovyet amaçları:*

Rusya'nın batı ve güney sınırlarında peyk ülkelerden oluşan güvenlik zincirini tamamlamak, batı etkisini Türkiye'de tümüyle sona erdirecek biçimde bugünkü Türk Hükümetini ortadan kaldırmak ve yerine burada Sovyetler Birliği'ne bağlı bir rejim getirmekti.

Sovyetlerin temel amacı, Boğazlarda denetim sağlamak değil, Türkiye'yi denetimi altına almaktır. Esasen bu amaca ulaşması, Sovyetlerin Boğazlarda fiziki denetim sağlamasına yol açar. Bu yüzden Türkiye'yi Romanya ve Bulgaristan benzeri bir devlete dönüştürmeye çalışıyorlar.»

Wilson, ABD'nin Boğazlar konusundaki planlarını, varsayımlarıyla önerilerini eleştiriyor, bu planların «Sovyetlerin Boğazlarda tam bir egemenlik kurmasına olanak vereceğini» yazıyordu (23 Mart 1946).

MİSSOURİ'NİN GÖRKEMLİ KARŞILANIŞIYLA İLGİLİ ABD DEĞERLENDİRMESİ

Efendime söyleyeyim; işte bu sırada siyasal tarihimizde büyük yeri olan «ziyaret»in yankıları İstanbul'dan bütün yurda, Türkiye'den de dışarı, özellikle Washington'a dalga dalga yayıldı (5 Nisan 1946).

Missouri savaş gemisi İstanbul'a gelmişti. Amerika, iki yıl önce Washington'da ölen Büyükelçi Münir Ertegün'ün cenazesini Missouri'yle gönderiyordu.

İlk ziyaretinde Missouri —ikinci kez 1986'da geldi— öylesine coşkulu, heyecanlı karşılanmıştı ki, Barbaros Hayrettin Paşanın Beşiktaş'taki mezarından başını kaldırıp «Onca deniz zaferimden sonra bu coşku, hayrola!» dediği, türünden sözler, olayla alay eden aydın kesimin arasında söyleniyordu. Genelevler Missouri'nin gelişi nedeniyle beyaza boyatılmış, hayat kadınları «American sailor'larının sağlığı» gözetilerek «titiz doktor denetiminden» geçirilmiş, barlar, pavyonlar kapılarına «welcome» pankartları asmışlar, halk bu denli büyük gemiyi görebilmek, geceleri pırıl pırıl yanışını izleyebilmek için sokaklara dökülmüştü. ABD'li «boy»larda bu konuksever ulusun sunduğu olanaklardan olabildiğince yararlanmışlardı.

Bu sevgiye, bu karşılanışa can dayanmazdı, ama bu «görkemli olayın» altında yatan gerçek anlam neydi, bu değerlendirilmeliydi!..

ABD Büyükelçisi Wilson, 12 Nisan 1946'da Washington'a yazdı:

«*Bu denli büyük gösterilerle Missouri'nin karşılanmasındaki neden*» diyordu:

«*Türklere göre, ABD'nin artık Ortadoğuda BM ilkeleri çerçevesinde barış ve güvenliğin, ABD çıkarlarının korunmasına yönelik bağımsız bir dış politika uygulamaya başlamasının bir sonucudur. Türkler, bu bağımsız politikayı ABD'yi gerektiğinde yanlarında görecekleri biçiminde yo-*

rumluyorlar. Türklere göre, Missouri'nin gelişi bu politikanın belirtisi» (423 sayılı telgraf).

Wilson'un da katıldığı bu yorum —doğrusu— pek yabana atılır türden değildi. 4 Mayısta —Wilson'un telgrafına göre— Paris'te Byrnes'e her ülkenin büyükelçileri «takdim edilirken», ABD Dışişleri Bakanı, Türk elçisini kolundan tutup bir kenara çekmiş ve «dostça bir söyleşide» bulunmuştu.

Bu özenli davranışı Ankara, ABD'nin Türkiye'ye duyduğu içten ve gerçek dostluk duygularının «bir nişanesi» olarak yorumlamıştı. Hatta ABD'nin Türkiye'nin sorunlarını «anladığı» biçiminde değerlendirmişti. Türk Dışişleri yetkilileri Wilson'a böyle diyorlardı *(507 sayılı telgraf).*

Pek çoğumuzun anlamadığı diplomasiyle ülkeler arası başlayan dostluk, bir savaş teknesiyle gelişir, bir resmi kabulde elçiye yapılan «iltifatlarla» pekişir, sonra bir de bakarsınız —çıkarlar üzerindeki değerlendirmeler değişince— o büyük devletten bir başka ses duyulmaya başlayabilirdi...

7 Ağustosta Moskova'nın Washington'a verdiği nota, Potsdam kararları uyarınca Boğazlar konusunda üç büyük devletin birlikte davranmaları gereğini duyuruyordu. İçeriğindeki anlama bakılırsa, Sovyetler tek başlarına davranmayı yeğlemişlerdi.

Sovyetlerin istedikleri ayrıcalıklar bu notada irdeleniyor, Boğazların ticaret gemilerine, Karadeniz'de kıyısı bulunan ülkelerin savaş gemilerine açık olması isteniliyor, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin özel izinle geçebileceklerini belirliyor ancak Boğazlarda Karadeniz devletlerinin denetimi olmasını istiyor, Boğazların güvenliğini güvenceye alabilmek için doğrudan ilgili iki devletin, Sovyetlerle Türkiye'nin bu bölgeyi birlikte savunması öne sürülüyordu.

ABD'DEKİ DEĞİŞİM

Washington... Dışişleri Orta ve Yakındoğu Masası Şef Yardımcılarından Jones, şefi Henderson'a bir «not» gönderdi. Tarih, 9 Ağustos 1946 *(767.68119.8-746)*.

Jones, «Montreux Antlaşmasını BM gözetiminde değiştirmeyi istediklerini» belirttikten sonra, «Sovyet notası, BM'yi aradan çıkarıyor. Fransa, İngiltere, Yunanistan ve Yugoslavya gibi Montreux'yü imzalayan, ABD gibi bu antlaşmaya imza atmayan devletlerin Boğazlarla ilgilenmesini önlüyor» diyordu.

Jones, araştırmıştı:

«Sovyetlerin istediği gibi Boğazlar rejiminin değiştirilmesi olasılığı Deniz ve Savaş Bakanlıklarında büyük kaygı yaratmıştı.

Savaş bittiğine göre olaya daha yansız bir gözle bakabilirlerdi.

Savaş sırasında Boğazlardan geçen Alman gemilerinin bir bölümü sonucu etkileyecek gemiler olabilirdi. Bu gemilerin bir bölümü Montreux'ün tanımlama ölçülerine göre savaş gemisi sayılabilirdi, sayılmayabilirdi de. Ama, hepsi ticaret gemileriydi.

Mihver güçlerinin zafere yöneldikleri sıralarda Türkler, 'çok dürüst' davranmışlar, taraflardan hiçbiri lehine Montreux'yü yorumlamamışlardı. Ama, savaş müttefiklerin lehine dönünce Türkler, Montreux'yü müttefiklerin yararlarına uygun biçimde yorumlamışlardı.»

Yazının «tavsiyeler» bölümünde, ABD'nin 2 Kasım 1945'te verdiği görüşlere bağlı kalması salık veriliyor, ancak,

«Resmi olmayan bir görüşün Ankara'ya iletilmesi isteniliyordu: Türklere, BM ilkelerine uymayan bir Boğazlar rejimini ABD'nin kabul etmeyeceği ve Sovyet önerilerinin BM'yi dikkate almadığı söylenmeliydi.»

Böylece, ABD ile Türkiye arasında örtülü işlemler başlamıştı.

Jones, «eğer Türkler, nasıl davranacaklarını soracak olursa» diyordu:

«Sovyetlere dostane biçimde Boğazlar konusundaki görüşlerini söylemeleri salık verilmeliydi.»

Jones'un yargısı şöyleydi:

«Bu suretle zaman kazanılırdı, BM'nin bu konuyu kendine özgü ilkeler içinde savunma olanağı çıkardı. Üstelik Sovyetlerin Boğazlarda iki devletin üstlenmesini istediği savunma önerileri dayanaksız kalırdı.»

Saka, ABD Büyükelçiliğinden Bursley'e Sovyetlere verilecek Türk yanıtının içeriğini açıklamıştı. Yanıtta uzun uzadıya savaş sırasında İtalyan ve Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçtiğini öne süren Sovyet savları yanıtlanıyor, Karadeniz dışında kalan ülkelerin Boğazlarda hak sahibi olmadığı belirtiliyor, ama «üs ve ortak savunma fikri tümüyle geri çevriliyordu» *(853 sayılı telgraf)*.

Wilson, hemen ertesi günü Washington'a daha ayrıntılı bilgi verdi.

Türkler, İngilizlerin dokundurduğu öteki noktalardan çok, Sovyet notası üzerinde çalışmayı yeğlemişlerdi. Wilson, Türk görüşlerini beğenmişti. Wilson'a göre Türk görüşleri şöyle özetlenebilirdi:

Türk notasına göre, Sovyetler antlaşmayı gözden geçirmek istemiyor, Boğazlar rejimine yeni öğeler getiriyordu.

«Yeni rejim Karadeniz ülkelerince kurulacak, öteki bütün devletleri dışlayacaktı.»

Sovyetler, doğal sonuca göre, Montreux Antlaşmasının taraflarından biri olarak, 29. maddesi gereğince bu antlaşmanın gözden geçirilmesiyle ilgili yöntemlere uymuyorlardı. Notanın 9 Ağustos tarihinden önce verilmiş olması da, Sovyetlerin konu kadar, izlenecek yollarda da karışıklık yaratma isteklerini gösteriyordu.

Sovyet isteklerinin bütünüyle kabul edilmesi beklenemezdi. Belki de, Sovyetler, abartılmış isteklerle ortaya çıkıp sonunda bir anlaşmaya varmayı umut ediyorlardı. Türkler, Boğazlarda üs, ortak savunma gibi maddeleri reddedeceklerdi.

Wilson'a göre, eğer Türkler bu maddeleri reddederlerse bu tutumu, anlayışla karşılamak gerekirdi. ABD de

üsler, savaş gemileriyle ilgili istekleri kabul edemeyeceğini Sovyetlere bildirmeliydi.

Wilson şöyle diyordu:

«Daha önceki görüşümü yineliyorum. Sovyetler Montreux'nün değiştirilmesi peşinde değil. Türkiye'yi ele geçirmek istiyorlar. Bu görüşüme, Türkiye'nin bağımsızlığının, artık ABD'nin 'hayati ilgisini' çekecek duruma geldiğini eklemeliyim.»

Wilson'un bu görüşleri, Türklerin yanıt notasını gördükten sonra yazdığı anlaşılıyordu *(767.68119/8-1246)*.

WASHİNGTON «SONUCA VARIYOR»

15 Ağustosta Bakan Yardımcısı Dean Acheson, Paris'te bulunan Bakan Byrnes'e bir «yazı» gönderdi *(740.00119/8-1546)*:

«ABD Deniz ve Savaş Bakanlıklarında üst düzey toplantıları yapıldıktan sonra, Başkan Truman'a bir rapor sunulduğunu» bildirdi:

Rapor, «Görüşümüze göre, Sovyetler Birliği'nin ana amacı Türkiye'nin denetimini ele geçirmektir» diyor ve kesin bir yargıyı dile getiriyordu:

«Bu nedenle Türkiye'ye yapılacak herhangi bir Sovyet saldırısına 'elimizdeki bütün olanaklarla karşı koymaya karar verme zamanının geldiğine inanmaktayız'.

Eğer yapılacak saldırı, BM tarafından durdurulamazsa, ABD gücünü kullanarak ve öteki ülkelerle işbirliği yaparak bu saldırıya karşı koymalıdır.»

ABD sistemine göre, yetkili makamlar ancak öneride bulunabilirlerdi; son kararı Başkan verebilirdi. Genelde başkanlar da yönetim kademelerinde yapılan incelemelerden sonra hazırlanan raporlara uyan kararlara giderlerdi.

Türkiye'de Saraçoğlu Hükümeti gitmişti. Yeni hükümeti Recep Peker kurmuştu.

17 Ağustos günüydü. Washington'dan Bakan Vekili Dean Acheson, Paris'te bulunan Byrnes'e bir telgraf gönderdi:

«Türklere ilettiğimiz görüşlerin Sovyetler Birliği'ne aktarılması zamanı geldi. Bununla ilgili notayı buradaki Sovyet işgüderine vereceğiz. Ayrıca, bu notayı açıklayacağımızı da bildireceğiz» (4196 sayılı telgraf).

Wilson'dan, Washington'a —18 Ağustos 1946— telgraf «tek» cümleden ibaretti:

«Türk Dışişleri Bakanlığı aynı görüşü paylaştığımız için memnun.»

19 Ağustosta ABD notası Washington'da Sovyetlere verildi.

Türk - Amerikan ilişkilerinde ikinci ve önemli aşamaya geçilmişti.

Kuşku yok, ABD bir savaş istemiyordu.

ABD görüşünün açıklanmasından sonra, kaygı verici bazı tırmanışlar görüldü:

Türk Hükümeti, özellikle üs ve ortak savunmayı içeren maddelere karşı çıkıyor; bu konuda uluslararası görüşme istemediği gibi böyle bir izlenim vermek bile istemiyordu. Bu arada İngiltere de ABD'ninkine benzer bir notayı Moskova'ya vermişti. ABD Genelkurmayı, «Deniz ve Savaş Bakanlıkları gibi düşündüğünü bildiriyordu.»

Dışişleri Bakanı Saka, Wilson'a 9 Eylülde Sovyetlerin ne yapabileceğini içeren olasılıkları sıralıyordu:

— *Sovyetler, bu son durumdan sonra Türkiye'ye saldırabilirdi. Saka'ya göre, Sovyetler bu hareketi yapmazlardı, sanmıyordu.*

— *Montreux konferansını toplantıya çağırabilirlerdi.*

— *Bu olasılığa karşın, Türklerin özellikle üsler ve ortak savunma gibi maddeleri kabul etmeyeceğini bilirlerdi.*

— *Daha uygun koşullar çıkıncaya kadar beklerlerdi. Bu en güçlü olasılıktı (965 sayılı telgraf).*

Sovyetler, 24 Eylülde Ankara'ya bir nota daha verdiler. ABD İşgüderi Bursley'in bildirdiğine göre, Sovyetler üsler üzerinde fazla durmuyor, ancak ortak savunmada direniyorlardı. Montreux konferansının toplanmasından söz etmemekle beraber, Türkiye ile ikili görüşme istemişlerdi. Türkiye ise, yanıt vermeden önce ABD ile İngiltere'nin görüşlerini almak istiyordu.

Erkin'e göre, Sovyetlerin Montreux'nün «ihlal edildiği» yolundaki savları pek inandırıcı değildi. Ancak Türkler, Karadeniz devletlerinin bazı hakları olduğunu kabul ediyordu *(1034-1640 sayılı telgraflar)*.

Artık, uluslararası trafik öylesine yoğunlaşmıştı ki, ilgili bütün devletler biribiriyle notalarla konuşuyor, sürekli bilgi alışverişleri yapılıyordu.

5 Ekim 1946'da ABD, son bir atak daha yaptı.

Acheson, hâlâ Paris'te olan Byrnes'e bir telgraf gönderdi.

ABD, 19 Ağustostaki tutumunu değiştirmiyordu. Potsdam'da üç büyük devletin Boğazlarla ve Montreux Antlaşmasıyla ilgili olduğu kararlaştırılmıştı. Sonunda,

— Boğazların savunulmasından Türkiye'nin sorumlu olması, Boğazlar tehdit edilirse sorunun BM Güvenlik Konseyine getirilmesi biçimindeki görüşünü yineliyordu *(684 sayılı telgraf)*.

İçeriği aşağı yukarı böyle bir nota, 8 Ekimde Sovyetlere verildi.

11 Ekim telgrafı:

«Türkiye Büyükelçisi, Dışişleri Bakanlığına ABD notasından hükümetinin duyduğu memnuniyeti bildirmişti.»

O TARİHTE TÜRKİYE VE...

Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masasından John Jernegan, «ABD'nin Türkiye politikası»nı içeren bir rapor hazırladı.

Rapor, Bakan Byrnes ve Yardımcısı Acheson'un onayından geçti.

Ortadoğu Masası Şefi Loy Henderson, bu raporu Büyükelçi Wilson'a bir mektupla gönderdi (21 Ekim 1946):

«1. ABD, Boğazlar konusunda şimdiye kadar izlediği ciddi, kararlı politikasını sürdürmeli.

2. ABD Hükümeti, Amerikan halkına bu politikanın ana öğelerini açıkça anlatmalı. Bu politikanın manevi olduğu kadar stratejik temellere dayandığını açıklamalı.

3. Ekonomik yardımı sürdürmeli, Export - İmport Bankası aracılığıyla 25 milyon dolar kredi sağlanmalı.

4. Türk Silahlı Kuvvetlerinin gelişmesini sağlamak için gerekli askeri malzemenin sağlanması —şimdilik— İngiltere tarafından üstlenilmeli.»

1946 yılında Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşullar neydi?.. Bu konulardaki gerçekleri 29 Ocak 1946'da Büyükelçi Wilson, ABD Hükümetine verdiği bir raporda yalın çizgilerle belirtiyordu *(119 sayılı telgraf):*

Ocak 1946'da Türkiye üç bin kamyon, bin otomobil ve otomobil lastiğine gereksiniyor, bunların ABD'den alınabilmesi için yetkililerin aracılık yapmasını istiyordu.

Wilson'un verdiği istatistiki sayılara göre, Türkiye'de o tarihte yedi bin kamyon vardı. Bunların 2763 tanesi 1940' tan önce bir bölümü sonra ithal edilmişti, kullanılan kamyonların hepsi altı yılını tamamlamıştı. Türk ekonomik yaşamı kara ve demiryollarına dayanıyordu. Her iki ulaşım şebekesinde herhangi bir arıza Türk ekonomisini ciddi biçimde etkilerdi.

Türkiye'de mevcut otomobil sayısı 1500'dü. Otomobillerin önemli bölümü resmi dairelerde kullanılıyordu, geri kalan bölümünün pek çoğu taksi olarak çalışıyordu.

İthal edilmeye çalışılan otomobiller, artık onarılamayan resmi araçların yerini alacaktı. Ne var ki, kamyon gereksinimi daha fazlaydı. 1940'tan beri 67.431 lastik ithal edildiği bildirilmişti. Bu sonuç, Ortadoğudaki standardın da altındaydı. Özellikle kamyon lastikleri karayollarının çok kötü olması nedeniyle aşınıyor, ömrünü kısa sürede tamamlıyordu. ABD ihraç kotasında Türkiye'nin gereksindiği bu mallara göre bir düzenleme gerekiyorsa, yapılmalıydı.

Türkiye'de 1986'larda sadece İstanbul'da ayda üç yüz otomobilin trafiğe çıktığı düşünülürse, 1946'da içinde bulunduğumuz koşullar daha belirgin biçimde anlaşılabilir. Bir ölçüde bu rapor, Türkiye'nin nereden nereye geldiğini gösteren belirgin bir kanıttır.

Byrnes, Wilson'u hemen yanıtladı:

Ama, bu yanıt kamyon, otomobil ve lastikleriyle ilgili değildi. Askeri yardımı içeriyordu:

Basra ve Ortadoğudaki stoklarda Türkiye'ye söz verilen askeri malzeme gönderilmeye hazırdı. Ancak, bu malzemenin giderini Türkler karşılayacaktı.

Tabii, İkinci Dünya Savaşı başlarında aranmaya başlanan dış krediler, savaş sonrası tırmanış gösteriyordu. Bu kez, Türkiye askeri gereksinmelerinin yanı sıra belki de daha üst düzeyde başka yönlerde yatırımlara girişmek istiyordu.

Ancak, dış kredi istekleri —hiç kurtulamadığımız yazgımız— giderek çok yüksek rakamlara ulaşıyordu. Ankara, Export - İmport Bankasından 500 milyon dolar istemişti. Dışişleri Bakanı Byrnes, ABD Büyükelçiliğine Türkiye'nin kredi istemiyle ilgili bir yazı gönderdi:

İstenilen kredinin miktarı çok yüksekti. Bankanın bu tür krediler için ayırdığı fonlarla karşılanması olanaksızdı. Üstelik bu krediler belirli programlara verilirdi. Ayrıca, kredi verilirken, alan ülkenin elindeki «dolar» olanakları da göz önünde tutulurdu. ABD'ye göre, —Haziran 1945'te— Türkiye'nin altın ve dolar rezervi 270 milyon dolardı.

1946-47'de, her yıl için Türkiye'ye 25 milyon dolar kre-

di verilmesi öngörülüyordu. Bankanın fonları ve öteki hesaplardan çıkardığı sonuç bu kadardı. Bunun yanı sıra Moskova'daki ABD Büyükelçisinden Sovyetlerden 100 milyon dolarlık bir kredi için araştırma yapması istenilmişti *(212-480 sayılı telgraflar)*.

Sıra, Ödünç Verme ve Kiralama Yasasıyla sağlanan askeri malzemenin «tasfiyesine» gelmişti.

ABD, gönderdiği askeri malzeme için ödeme yapılmasını istemiyordu. Ancak, bunun dışında kalan ve Türk ekonomisine katkısı olacak malzemenin —yaklaşık yüzde 10— bedeli ödenecekti.

Wilson'un, Saka'ya söylediğine göre, «ABD, İkinci Dünya Savaşıyla ilgili tüm mali sorunları bir an önce tasfiye etmek» kararındaydı.

Saraçoğlu, ABD Büyükelçisine,

«Yapılan öneri adil ve makul» dedi. «Türkiye bu hesapları tasfiye eden ilk ülke olmak istiyor.»

Wilson, Başbakanla bir öğle yemeğinde buluşmuştu. Konu, yardımlarla ilgili hesabın kapatılmasıydı.

Saraçoğlu,

«Rakamlar üzerinde bir pazarlığa girişmek istemiyorum. Ama, askeri yardım dışında kalan mallarla ilgili ödentilerde bir indirim yapılırsa memnun kalacağım» diye sürdürdü.

Saraçoğlu, Büyükelçiden bu dileğini Washington'a iletmemesini rica ediyordu. Çünkü Türkiye, ABD Hükümetinin önerilerini yaparken «gösterdiği cömert tutumu» takdirle karşılıyordu. Eğer bir indirim isteği Washington'a iletilirse, oradaki yetkililer Türkiye'nin ABD'nin tutumunu «takdir etmediği» gibi bir izlenime kapılabilirlerdi.

Fakat Büyükelçi Wilson, Saraçoğlu'na, «Sayın Başbakan, görüştüğümüz konu bir kredi sorunu değil ki...» dedi ve ekledi:

«Ödeyeceğiniz miktarı 4,5 milyon dolara indiriyorum.»

Saraçoğlu, hemen kabul etti.

Anlaşma hemen hazırlandı, 7 Mayıs 1946'da imzalandı *(510 sayılı telgraf)*.

1946'da neysek, 1987'de de oyduk, değişen hiçbir şey yoktu. Hep hibe istekleri, sürekli olarak ödentilerin düşürülmesi... Sadece rakamlar giderek büyüyordu. Ama, aynı yolun yolcusuyduk. 1946'da, hatta daha önceleri çizilen yazgıyı yıllardır sürükleyip gidiyorduk...

Tabii, kredi peşindeydik. Washington'da Büyükelçi Hüseyin Ragıp Baydur, Henderson'la görüşüyor, kredinin ne olduğunu soruyordu. Henderson ise, «Büyükelçiye kesin bir yanıt veremeyeceğini» bildiriyordu. Ancak, «kesin bir söz verme kabul edilmemesi koşuluyla, 25 milyon dolarlık kredinin 50 milyona çıkarılması için yönetimin elden gelen çabayı (bugün de böyle söylenir) göstereceğini, ne var ki bu olanağın bankanın fonlarıyla kısıtlı olduğunun unutulmamasını» söylüyordu. ABD yönetiminin eğilimlerini hesaba katan Exim Bankası dışında kalan «büyük mali kuruluşlar» Türkiye'ye —o yıllarda da— aynı anlayışı göstermiyorlardı. Büyükelçi Baydur, Chees National Bank'ın «Türkiye'deki siyasal durum nedeniyle 'kredi' verilmesini kuşkuyla karşıladığını» Henderson'a iletiyordu *(867.51/5-2346)*.

Bu konuşma, son yıllara ait somut olayları anımsatmıyor mu?

Değişen ne var ki!..

Dışişleri, Wilson'a, 25 milyon dolarlık kredinin sağlanacağını bildiriyordu. Ama, «havaalanlarının yapımı bu kredinin içinde değildi.» Eğer Türkiye, gereksinim fazlası gemilerden almak istiyorsa, bu gemilerin değerinin dörtte üçü kadar kredi sağlanabilirdi. Bakanlık, «önümüzdeki aylarda Türklerin istediği gemiler bulunabilir» diyordu.

«Gereksinim fazlası» dedikleri gemilerse, savaşta kullanılıp artık işe yaramayacağına karar verilenlerdi. Türkiye'nin bunlara bile gereksindiği kuşkusuzdu...

Bu arada Byrnes ile İngiliz Bakan Alexander Türk ve Yunan ordularının «kapasitesini» görüşmüşlerdi.

Byrnes, İngilize, «bu iki ülkeyi savunma açısından güçlendirmek gerektiğini» söylemiş, bir saldırı olasılığına karşı İngiltere'den bu ülkelere gereken yardımı yapmasını istemişti.

Byrnes, «ABD, bu ülkelere doğrudan askeri malzeme göndermek istemiyor. Bunu yaparsa ABD'nin bu ülkelerde silah yığınağı yaptığı gibi bir kuşku doğabilir. Ancak, İngiltere'nin bu iki ülke ile antlaşmaları var, yardım bu kanaldan yapılabilir. ABD Hükümeti, bu iki ülkeye ekonomik yardım yapacak» demişti.

ABD Dışişleri Bakanına göre, iki ülkenin istekleri vardı. Yunanistan istediği için ekonomik ve öteki konuları inceleyecek bir ABD heyeti göndereceklerdi.

İngiliz Bakan Alexander, «Hükümetinin iki ülkenin askeri durumunu inceleyeceğini» söylemişti.

Henderson da aynı konuyu İngilizle görüşmüştü. Londra bu iki ülkeye ABD'nin yapacağı ekonomik yardımı memnuniyetle karşılamış, ancak vereceği askeri malzemede «açık çıkarsa» bunun ABD tarafından «tamamlanmasını» istemişti *(860.24/11-546)*.

İstekler, elbette hiç durmayacaktı:

Başbakan Peker, 8 Kasım 1946'da Exim Bank'tan yeniden kredi istedi. Gönderilen 25 milyon dolar «zorunlu işlere ayrılmıştı», ulaşımda, tarımda ve madenlerde gelişmeler sağlanabilmesi için «yeni kredilere» gereksiniliyordu *(1174 sayılı telgraf)*.

Aynı gün, Bakan Yardımcısı Acheson'dan Wilson'a gelen telgrafta, Byrnes'le ABD'ye dönüşünden sonra Türkiye'ye askeri yardım konusunu «uzun uzadıya» konuştukları bildiriliyordu.

Kasım 1946 idi. «Bir yandan Türkiye'nin toprak bütünlüğü ile bağımsızlığını doğrudan üstlendikleri izleniminin doğmasını, öte yandan bir Sovyet - Türk savaşının kışkırtıcısı olmayı istemiyorlardı.» Bu nedenle, askeri yardımır Türkiye'nin müttefiki olan İngiltere aracılığıyla yapılmasından yanaydılar.

Byrnes, Paris'te konuyu Bevin'le görüşmüştü. Bevin, Türkiye'nin bu dönemde silah ve malzeme yardımı için Londra'ya başvurmasının uygun olacağı görüşünde birleşiyordu. ABD'de, Türkiye'nin ekonomik durumunu düzeltmek için elden geleni yapıyordu.

«Bu nedenlerle» diyordu Acheson, «Türkleri bizden askeri malzeme istemeye kışkırtmayınız, bu isteklerini İngiliz Hükümetine bildirmelerini söyleyiniz.»

Acheson'a göre, şayet İngilizler askeri malzemeyi veremeyecek durumda olurlarsa, o zaman ABD olanaklarını araştıracak, «Askeri malzemeyi Türkiye'ye gönderecekti.» Hatta, İngiltere üzerinden «endirekt» yol «bazı durumlarda» uygun olmazsa, ABD, Türkiye'ye silah göndermeyi düşünebilirdi. Elbette, ABD bu yolun açılmasını yeğlemiyordu.

Ancak bütün bunlar «Türkleri açıktan açığa destekledikleri» anlamına gelmemeliydi. «Dünya siyasal koşullarında Türkiye'nin İngiltere'yle işbirliği yapması daha akılcı bir yoldu» *(867.24/11-846)*.

Wilson ise, Washington'a gönderdiği telgrafta, «Türkiye'nin askeri ve ekonomik konularda iyi 'koordinasyon' gösteremediğini» yazıyordu.

Bu arada Ankara, Birinci Dünya Savaşından kalan Yavuz zırhlısının onarımı için ABD'yi sıkıştırıyor, sürekli ge-

rekli «yardımın yapılmasını» istiyordu. Bu durum, yılın son aylarını kapsıyordu. Sonunda Acheson'dan, Wilson'a bir yazı geldi:

«Yavuz zırhlısı için yapacakları masraf, yeni uçaklar almaktan daha mı önemli?» diye soruyordu Acheson.

ABD'nin Türk politikasını yeniden irdeliyor, ekonomik yardımı sürdüreceklerini, askeri malzemeyi doğrudan niçin vermediklerini daha önceki yazılarında anlattığını belirtiyordu.

1946'yı böyle kapıyorduk.

Bu tür yazışmalar sürüp gidecek, Boğazlar sorunuyla ilgili siyasal gelişmeler ABD'nin Türkiye'ye, Türkiye'nin ABD'ye daha yakınlaşmasını sağlayacak, ABD'nin Ortadoğu politikasındaki önemli değişimler sonunda Başkan Truman'ın Kongreye gönderdiği mesajla bu bağlantılar doruğa çıkacaktı. Tarihe 'Truman Doktrini' diye geçecek olan bu mesaj ve bununla ilgili gelişmeler, Yunanistan ve Türkiye'ye askeri gereksinimlerini sağlayacak olan «Marshall Planı» ile noktalanacaktı.

Türk dış politikası, 1939'da çıktığı noktadan buraya dek gelecek, 1947'den itibaren artık tümüyle Washington'un yörüngesine girecekti.

Hele, 1949 ve 1950'de Türkiye'nin NATO'ya girme girişimleri, Kore Savaşı ve benzeri olaylarla bu yörüngedeki Türk dış politikası, tam anlamıyla ABD ile koşutlaşacak, hatta uzun bir dönem ABD doğrultusunda işleyecekti.

İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin «patronu» İngiltere'ydi.

1947'den başlayarak Türkiye yeni bir «patron» buldu: ABD!..

YEDİNCİ BÖLÜM

1949 - 1950

ZORUNLU BİLGİ

Savaştan sonra, ülkesinin bütünlüğünü ve bağımsızlığını Sovyet tehdidi altında gören Türkiye, ekonomik ve mali olanaklarını aşan büyük bir orduyu ayakta tutmak zorunda kaldı.

Savaş boyunca dış yardımlardan —bir ölçüde— yararlanmıştı. ABD'nin Ödünç Verme ve Kiralama Yasasından da, İngiltere'den de yardım görmüştü.

Ancak 1947'de İngiltere bu yardımı kesti. Londra, verdiği bir notayla bu yardımı ABD'nin üstlenmesi gerekliliğini iletmişti.

Başkan Truman, konuyu inceledi. Türkiye ile Yunanistan'a yardıma karar verdi. Bu kararı 12 Mart 1947'de Kongrede açıkladı, daha sonraları «Truman Doktrini» diye anılacak olan bu açıklamasında Truman, «Amerikan dış politikasının, dış baskılara karşı koymaya çalışan özgür milletleri desteklemek amacına yönelmesi gerektiği kanısındayım» diyor, iki ülkeye 400 milyon dolarlık yardım yapmayı öneriyordu. Eğer bu iki devlet isterse ABD'ye sivil ve askeri personel gönderecek ya da bu ülkelerin personelinin ABD'de eğitilmesi sağlanacaktı.

Bu girişimden sonra iki ülkeye yardım yasası kabul edildi. 22 Mayıs 1947'de Truman tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Ne var ki, bu yasa gereği yapılacak yardım Başkanın «bilgi ve onayı olmadan bu iki ülke tarafından kullanılamayacaktı.» ABD iki ülkeye yapılan yardımı denetleyebilecek, gönderilen kişilere bu ülkeler gerekli bilgileri verecekti.

Sovyetler yasaya tepki gösterdi, Türk basınında yasa —genellikle— olumlu karşılandı.

Ankara'ya gelen General Oliver başkanlığında bir heyet Türk ordusunun hangi alanlarda nelere gereksindiğini saptadı. Bu sırada 12 Temmuz 1947'de ABD ile imzalanan

«Türkiye'ye yapılacak yardım hakkındaki anlaşmanın» hazırlıklarına başlanılmıştı.

Bu anlaşmanın girişinde «Türkiye'nin özgürlüğünü ve bağımsızlığını korumak için gereksindiği güvenlik kuvvetlerinin desteklenmesini sağlamak, aynı zamanda ekonomisinin düzenini muhafazayı sürdürebilmek amacıyla ABD'den yardım istediği» belirtiliyor, Kongrenin de Başkana böyle bir yetki verdiğine işaret ediliyordu.

Amerikan Kongresinin kabul ettiği «Türkiye ile Yunanistan'a Yardım Yasası» gereğince yapılacak yardım, Başkanın bilgi ve onayı olmadan amaçları dışında kullanılmayacaktı. Türk ve Yunan hükümetleri yardımın yerinde ve amacına uygun olarak kullanılıp kullanılmadığını denetlemek için yollanacak kişilere gerekli bilgileri vereceklerdi. Amerikan basın ve radyo temsilcilerinin yardımın kullanılış biçimi üzerinde bu ülkelerde serbestçe inceleme yapıp bilgi toplamalarına engel olunmayacaktı. Bu hükümler Yunanistan'la yapılan anlaşmaya geçirildi.

Ancak, Türkiye'nin bağımsızlığına ters düşecek, içişlerine müdahale anlamına gelecek, kapitülasyonların canlandırılması sonucunu verecek hükümlerde kimi değişiklikler yapıldı. Görünüşte Türkiye'nin kuşkularını, kaygılarını ortadan kaldıracak formüller kullanıldı.

Yardımın bağlı olacağı kural ve koşullar sayılmadı, ama «askeri yardım heyeti başkanının, bu anlaşma gereğince ardardına yapılacak belirli yardımın kural ve koşullarını Türkiye Hükümetiyle danışarak saptaması» kabul edildi. Ayrıca «yardımın saptanan amaçlar uğrunda kullanılacağı» açık seçik belirtildi. Türk Hükümeti, yardım heyeti başkanına yardımın kullanılışı ve gelişmesiyle ilgili rapor, bilgi ve gözlem verecekti, heyet başkanı bunları isteyebilecekti.

TBMM'den 1 Eylül 1947 günü geçen bu anlaşmadaki hükümler, yıllar sonra başımıza sorun çıkaracaktı. Kıbrıs'a askeri müdahale yapmaya karar veren İnönü Hükümetine 3 Haziran 1964'te bir «mektup» gönderen Başkan Johnson, «...Türkiye ile aramızda varolan askeri yardımın veriliş amaçları dışında kullanılması için hükümetinizin ABD'nin

onayını alması gerekmektedir...» diyecekti. 1947'de imzalanan anlaşmanın bir hükmü böylece anımsatılacak, kısacası Türkiye'nin anlaşmalardan doğan Kıbrıs'a askeri müdahale hakkının önüne geçilecekti. ABD, silahlarının böyle bir hareket için kullanılmasına izin vermiyordu.

Sonraki yıllar, 1949 ve 1950'lerde yardım konusundaki her gelişme bu anlaşmayla bağlantılı olarak yürüyecekti.

1949-50 yıllarındaki ABD belgelerini bu gözle okumak gerekiyordu.

PAKT PEŞİNDEKİ ÜLKE...

1949 yılı Türkiye'nin ekonomik ve askeri açıdan güçlenme çabaları ve batı «ittifakı» içinde yer almaya yönelik çalışmalarıyla açıldı.

ABD'ye yetkili kişilerce gönderilen raporlarda bu iki konuda Türkiye'nin görüşleriyle tutumu açıklanıyordu. Örneğin Ekonomik İşbirliği İdaresinin Avrupa'daki ABD Özel Temsilcisi Harriman yaptığı bir ziyaretten sonra bu dairenin Washington'daki başkanına gönderdiği yazıda, «Adamlarımız deneylerine dayanarak Türklerin çabuk öğrendiklerini ve Rus saldırısı korkusunun artırdığı şevk ve azimle çalıştıklarını bana anlattılar» diyordu.

Cumhurbaşkanı İnönü'nün, ABD'nin Avrupa'nın özgür ülkeleri arasında birliği sağlayabildiğinde savaşın «bertaraf edileceğine» inandığını Harriman bu yazısında vurguluyor, İnönü'nün «Türkiye'nin de bu konuda üzerine düşeni yapacağını» söylediğini belirtiyordu.

Harriman, Türkiye'den, verebilecekleri herhangi yardımın iyi kullanılacağı duygusuyla ayrılmıştı. Fakat Harriman'a göre, çiftçilerin araçlarla ve eğitimle desteklenmesi, ürünün bu yoldan artabileceği sonucunu verecekti. Elde edilen ürünün nakli için ana ve «tali yolların» inşa edilmesi gerekti. Maden ve petrol potansiyeli işletme için çok dikkatli bir analizi gerektiriyordu. Bütün bunlar bir an önce yapılmalıydı *(Repto 2173)*.

31 Mart 1950'de İnönü, Başkan Truman'a bir mektup gönderdi:

Türk Dışişleri Bakanı Sadak, BM Genel Kuruluna katılmak üzere ABD'ye geliyordu. Sadak'ın orada yapacağı görüşmelerle iki ülke arasındaki dostluk ve karşılıklı ilişkilerin daha da güçleneceğine inanıyordu. «Dünyanın geçirmekte olduğu bu kritik dönemde» ABD'nin Türkiye'ye yaptığı yardımlara teşekkür ediyordu.

12 Nisanda Sadak'la, ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson arasında bir görüşme yapıldı *(Lot 53 D 444)*.

Sadak, klasik sözlerden hemen sonra «yeni imzalanan NATO Antlaşması sonucu Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu gözden geçirmek istediğini» söyledi.

Sadak'a göre, ABD Mart 1947'de Türkiye'nin bağımsızlığını ve güvenliğini destekleyen bir program açıklamıştı. Bu destek, Türkiye'nin ABD'den aldığı çok etkili askeri yardımla doğrulanmıştı.

Sonra gündeme NATO olayı gelmişti. 1948 sonbaharında Ankara'da, ABD ve İngiltere Büyükelçileriyle yapılan görüşmelerde Türk Hükümeti tasarlanan bu güvenlik örgütünde durumunun ne olacağı sorusunu ortaya atmıştı.

«Türkiye'nin güvenlik bağlantılarının dışında bırakılmasını» Türk Hükümeti ve halkı pek anlayamamıştı. Zira, Sovyetlerin Türkiye ile varolan saldırmazlık paktını «feshedip Türk toprakları ile Boğazlarda üs isteklerinde bulunduğu 1945 yılından beri, ülkesi sürekli Sovyet baskısı ve tehditlerine uğramıştı.»

Ekonomisi ve maliyesi için dayanılmaz bir yük olmasına karşın, Türkiye Sovyet tehditlerine karşı koymak için ağır özverilerde bulunmaktaydı. NATO Antlaşmasının imzalanması ile ABD'nin Türkiye'ye karşı tutumunu değiştirdiği, 1946'dan beri ABD Hükümetinin Türkiye'nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü sürdürmesi için duyduğu güçlü etkiyi sürdürmediğine dönük «korkular» Türklerin kafasını «işgal etmeye» başlamıştı. Sovyet propagandası da bu durumdan olağanüstü yararlanmakta gecikmemişti.

Acheson, bu açıklamaları dinledi ve Sadak'a güvence verdi:

«Başkanla kendisi açısından Türkiye'nin bağımsızlık ve bütünlüğünün ABD için 'arz ettiği' yaşamsal önem, bu gelişmeler sonucu hiçbir biçimde azalmamıştı. Sadak ve hükümeti sözlerine güvenebilirdi.»

Acheson, sorunu belki 12 ya da 20 kez Başkan Truman'la görüşmüştü. Avrupa'daki gelişmelerden sonra Türkiye'ye duyulan ilgi asla azalmamıştı.

Fakat Sadak, yanıtladı:

«Eğer uluslararası ilişkilerde herhangi bir tutarlılık ya da mantık varsa» diye başladı:

«O zaman güvenlik konularında ABD'nin en büyük kay-

gısı olan Türkiye'nin, bir garantinin koruyucu örtüsü altına ilk alınan devlet olması gerekirdi. Fakat durum böyle olmadı. Belirttiğim gibi, ABD'nin Türkiye'ye karşı tutumu değişmediyse, NATO Antlaşmasını Türkiye'yi içine alacak biçimde genişletmek ABD Hükümeti için neden olanaksızlaştı? Ya da ABD, benzeri bir güvenceyi bir Doğu Akdeniz paktına bağlamayı neden düşünmedi? Türkiye'ye karşı bir saldırı olduğunda Türkiye'nin yalnız bırakılmayacağı konusunda ABD Hükümeti bir güvence verebilir mi?»

Acheson'a göre NATO Antlaşmasının onaylanmasıyla ABD'nin Yakındoğuya bakışını içeren siyasetin uygulanması «birbirini tamamlayan» gerekler değildi. Tersine ABD, uluslararası güvenliğin güçlendirilmesi için alınabilecek yeni önlemleri büyük dikkatle incelemeyi sürdürecekti. Sadak, Türk halkıyla parlamentosuna ABD'nin Türkiye'ye karşı izlediği politikayı değiştirmediği konusunda güvence verebilirdi.

Sadak sordu:

«ABD yakın bir gelecekte, bir ya da iki yıl içinde Türkiye ile bir güvenlik anlaşması imzalamayı düşünüyor mu?. Bunu, sadece kendi düşüncelerime yardımcı olması için soruyorum.»

Acheson,

«Bütün içtenliğimle söylüyorum, buna çok az olasılık veriyorum. Biz, uluslararası güvenlik bağlantılarında yavaş ve dikkatli ilerlemek zorundayız. Sadece nezaket gereği başka ülkeleri boş yere iyimserliğe itmenin, cesaret verici dokundurmalar yapmanın karşısındayım, bana katılacağınıza da inanıyorum» dedi. Bir eklenti yaptı:

«Başkan Truman'ın en belirgin karakteristiği bir kere söz verdi mi, bundan dönmesinin söz konusu olmamasıdır.»

DÜN DE VARDI BUGÜN DE...

ABD Dışişleri Bakanlığı, Ulusal Güvenlik Konseyine, 15 Nisan 1949'da bir rapor sundu. Rapor, «ABD Türkiye'de havaalanları inşası ve uçak akaryakıtının depolanması için Türk Hükümetiyle anlaşmalara girmek için çaba göstermeli miydi?» sorusuna yanıt veriyordu:

«Şu aşamada ABD Savunma Bakanlığının isteğine uygun olarak Türkiye'de uçak akaryakıt depoları, havaalanları inşası için bir anlaşmaya varmaya çalışmak 'makul bir şey' olmayacaktı.

Ancak, ABD Kurmay Başkanları Heyeti Türkiye'de havaalanları inşası ya da uçak akaryakıt depolanmasının ABD'nin 'stratejik gereksinimlerine uygun olacağı' görüşündeydi. Bu nedenle, daha elverişli bir durum bu isteği haklı gösterdiğinde sorunun Ulusal Güvenlik Konseyi tarafından yeniden ele alınması için Savunma Bakanlığı konuyu sürekli incelemeliydi» (S/S - NSC Files, Lot 63 D 351).

Bu arada Türkiye'nin «daha fazla ekonomik yardım» istemleri sürüyordu. Washington, Büyükelçi Erkin'e «Türkiye'nin daha fazla yardım istemekte haklı nedenleri olduğuna inandığını, ancak Türklerin yeterli verileri uygun biçimde sunamadığından Ekonomik İşbirliğinin bu istemleri karşılayamadığını» bildiriyordu.

Türkiye'nin yardım istekleri ve Washington'da «stratejik gereksinmeler» üzerinde planlamalar... 1949'da başladı, son yıllara değin de sürdü...

1949'DA SAPTANAN POLİTİKALAR BUGÜN DE GEÇERLİ

5 Mayıs 1949'da «ABD Dışişleri Bakanlığının Türkiye ile ilgili saptadığı siyaset» günümüze dek hemen hiç değişmedi.

«Hedefler» bölümü şöyle başlıyor:

«ABD'nin Doğu Akdeniz ve Ortadoğudaki başlıca amacı barış ve 'istikrarı' artırmaktır. Bu da, bu bölgedeki rekabet ve çıkar çatışmalarının sonunda üçüncü bir dünya savaşına yol açabilecek açık düşmanlıklara dönüşmesini önlemeye çalışmamızı gerektiriyor.

Türkiye ile ilgili olarak: Ülkenin bağımsızlığını korumak, Orta ve Yakındoğuda Sovyet genişleme siyasetine karşı bir 'kale' rolünü sürdürmesi amacıyla, barış zamanında askeri ve ekonomik yardım siyasetini üstlenmiş bulunuyoruz.

Bunun sonucu olarak, Amerikan yardımının Türkiye'nin askeri gücünün geliştirilmesine yapacağı etki, bir savaş halinde bu olağanüstü stratejik bölgenin ABD ve müttefiklerimiz tarafından 'kullanılmasını sağlayabilecek', Sovyetler Birliği ile peyklerinin bu topraklara ve kaynaklara girmesini engelleyecektir.

Türkiye ile ilgili ikinci bir ABD amacı: Türk Hükümetinin daha geniş bir demokrasi, daha verimli bir ekonomiyi geliştirmedeki azimli ve başarılı çabalarına uygun biçimde yardım etmek ve böylece komünizmin ve Sovyet etkisinin 'yalnız Türkiye'ye değil, bu ülkenin güneyi ve doğusundaki ülkelere de sızmasını' önlemektir.»

Saptanan siyasetlerin daha sonraki bölümünde, Türkiye'nin Sovyet baskısına ve tehditlerine karşı koyuşu yineleniyor, «Bu koşullar altında Türkler bugünkü ekonominin

taşıyabileceğinden çok daha fazla insanı silah altına almak ve bunları üretici güç dışında tutmak zorunda olduklarına inanıyorlar» deniliyor.

«Siyasal» bölümde, İngiltere'nin 24 Şubat 1947'de Yunanistan ve Türkiye'ye yapmakta olduğu yardımı durdurmasından sonra, «Türk Hükümetinin çeşitli vesilelerle mali yardım için ABD'ye başvurduğu» belirtiliyor, 22 Mayıs 1947' den sonra bir yıl içinde Türkiye'ye tümüyle bağış biçiminde 100 milyon dolarlık teçhizat ve hizmet sağlandığına işaret ediliyor, ikinci yıl yapılan 50-75 milyon dolarlık ek yardımlarla bu sürecin uzatıldığı anlatılıyor.

Daha sonra:

«ABD ile Türkiye arasında göze çarpan ciddi bir sorun yoktur. Bazı 'yanlış anlamalara karşın', ilişkilerimiz halen sağlamdır ve ortak amacımızın bilincine dayanıyor.

Türkiye'nin BM sorunlarına faal biçimde katılmasını, İngiltere ve Fransa ile olan 1939 antlaşmasını sürdürmesini, Sovyetler dahil olanağı çerçevesinde bütün ülkelerle dostluk kurma isteklerini kışkırttık. Bununla birlikte Türkiye, kendisini korumasız ve riskli durumda görüyor, bu nedenle sürekli güvence sağlamaya çalışıyor.

Kuzey Atlantik Antlaşmasının açıklanmasından beri Dışişleri Bakanı Türkiye'ye karşı sürekli ilgimize iki kez açıkça değinmiştir ve Başkan da NATO Antlaşmasının imza törenindeki konuşmasında bundan yine söz etmişti. Halen yeni bir açıklama planlanmıyor.

Dışişleri Bakanı Sadak, ilke olarak NATO ittifakına benzer bir Akdeniz antlaşmasını sağlamak için sürekli araştırmalar yapıyor. 1949 Şubatında Londra, Paris ve Brüksel'e gitti. Fakat Bevin, Schuman ve Spaak (bu ülkelerin dışişleri bakanları) ile yaptığı görüşmeler çoğunlukla sonuçsuz kaldı. Şu sırada böyle bölgesel bir gruplaşmanın lehinde ya da aleyhinde bir tutum almaya hazır olmadığımızı Türk Büyükelçisine bildirdik. Sadak, Ortadoğuda barışı korumak için ek bir olanak olarak bir Akdeniz antlaşmasına Türkiye'nin istekli olduğunu açıkça yineledi. Türkiye'nin alınmamasına karşın NATO'yu 'Avrupa ülkelerine güven sağlayacak ve böylece bir savaşın önlenmesine yardım edecek' bir önlem olarak niteledi.

Savaşa geç girmiş olmalarına karşın Türkler verimli tesislerinin mahvolmasından kurtuldular ve bu nedenle ye-

niden inşa etme sorunları yok. Bununla birlikte katılımcı olarak Türkiye bazı malların üretim ve ihracatını arttırarak Avrupa'nın kalkınmasında önemli bir rol oynama durumunda.

Amerikan Robert Kolej, illerdeki misyoner hastane ve okulları, İstanbul'daki Amerikan Kız Koleji ve Amiral Bristol Hastanesi gibi eğitim ve hayır kurumları Türkiye ile ABD arasındaki anlayışa yıllardır önemli katkılarda bulunmuştur. Bunlar aracılığıyla, emperyalist olmayan politikamızın bilinmesi sayesinde sayısı giderek artan Türk genci, —bunların bazıları şimdi hükümette nüfuzlu yerlerdedir— Amerikanın 'liberal geleneğinin' hararetli taraftarı olmuşlardır. Bölgede komünizmin bir ilerleme gösteremediği tek ülkenin Türkiye olmasının bir bakıma nedeni budur. Smith - Mundt ile Fulbright Yasaları kesin olarak uygulamaya girer girmez, bu ve benzeri çalışmaları hükümetler arası bir temel üzerinde sürdürme durumunda olacağız. Özellikle, yerleşmiş ABD eğitim kurumları, gerektiği takdirde mali yardım dahil, bizim tam desteğimizi görmelidirler.»

«Ekonomi» bölümünden:

«Türkiye'deki ekonomi siyasetimiz 'hükmetmeden' ekonomik gelişmeyi artırmak, çok taraflı dünya ticaretinin genişletilmesidir. Ortak uluslararası ekonomik kararların Amerika tarafından desteklenmesi ve finanse edilmesi, ortak bir tehlike karşısında iki ülke arasında giderek yoğunlaşacak siyasal ve ekonomik bağlar, ABD'yi Türkiye'nin işbirliğini sağlama çabasına yöneltmelidir.

Birçok Türk, ülkelerinin ekonomik yaşamına bir yabancı 'iştirakinin' doğuracağı sonuçlardan korkmakta ve güvensizlik duymaktadır. Bu, hiç kuşkusuz Osmanlı kapitülasyonlarının utanç verici sürecine kadar uzanan bir tepkidir. Egemenliklerine yönelik herhangi bir saldırı olasılığına karşı, bu aşırı hassasiyetleri de hatırda tutulmalıdır.

Türkiye'yi, Amerika'nın ITO tüzüğü ile gümrük ve ticaret genel antlaşmalarında (Gatt) desteklediği amaçları ön planda tutmaya ve dünya şartlarının izin verdiği oranda bu amaçlara uyan önlemler almaya kışkırtmalıyız. Dolar sıkıntısı nedeniyle ABD'den ithal izinleri sınırlandırılmış olmakla beraber, diğer ülkelerden ithalat sürdürülmüş,

ikili anlaşmalar ya da takas anlaşmaları artmıştır. Dünya koşullarının bu tür ayrımı gerçekte kaçınılmaz kıldığını kabul ediyoruz ve buna karşı çıkmıyoruz. Koşullar, Türk Hükümetinin de dilediğine, inandığımız daha liberal ticaret siyasetleri kabul etmesine izin verdiğinde, bu durumun azalacağına inanıyoruz.

Ortadoğudaki öteki ülkelerin tersine Türkiye, geniş altın kaynakları elde edip bunları saklayabilmiş, kambiyo ve mali sorunları tutucu bir biçimde yürütebilmiştir. Ekonomik ve mali durumda herhangi bir gerileme Türkiye'nin Ortadoğudaki stratejik durumunu zayıflatacağından mali istikrarın sürdürülmesine yardım ve mali konularda Türk Hükümetine yüksek düzeyde yardım sağlama bizim siyasetimizdir. Uluslararası Banka'dan, Ekonomik İşbirliğinden, ABD Hükümetinden yardım istemeden önce, ne derece kendi kaynaklarını kullanması gerektiğini saptarken, ivedi bir askeri durum karşısında altın rezervleri bulundurması gerektiği yolundaki Türk savlarını kabul ettik.»

«Türkiye Merkez Bankasında, Belçika'dan, Almanya'dan sağlanmış 3.400.000 dolar değerinde külçe altın bulunduğu anlaşılıyor. İngiltere ve Fransa ile biz, Türk Hükümetine Merkez Bankasında bulunan —yağmalanmış— altının eşit ölçüde Altın Birliğine teslim edilmesini önermiştik. Bu notaya verdiği yanıtta Türk Hükümetinin önerdikleri, yeterli ve inandırıcı görülmedi. Bu nedenle, İngiltere ve Fransa ile birlikte 1948'de Türklere, bu altının geri verilmesi ile Türkiye'deki Alman mallarının ayıklanmasını görüşmek üzere dört ülke uzmanları arasında bir toplantı önerdik. Bu notaya henüz resmi bir yanıt gelmedi. Uzun zamandır biribiriyle ilgili bu sorunların Türk Hükümeti ile kapsamlı bir biçimde çözülmesini sağlamak amacıyla böyle bir toplantıda direnmeyi sürdüreceğiz.

Türkiye'nin ekonomik kalkınma olanaklarına sahip olduğuna inanıyoruz.

Türk Hükümetini üretimde ülkenin hazır olmadığı gösterişli maceralardan vazgeçirmeye çalışmalı, daha iyi tarım yöntemleri, gelişmiş ulaşım, Türk teknisyenlerinin ülke içinde ve dışında eğitiminin önemi üzerinde durmalıyız.»

«Siyasal değerlendirme»den:

«ABD'nin maddi ve manevi desteği Türkiye'nin karşı koymasının sertleşmesinde gerekli bir etken olmuştur.

Bizim bugüne kadar Türkiye'ye karşı siyasetimiz, bu nedenle, 'geniş amaçlarımızın gerçekleşmesine yardım etmede başarılı' olarak nitelenebilir.

Türkiye batılı demokrasilere yöneliktir, siyasal bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün saklı kalabilmesi için ABD' nin sürekli desteğinin gerekli olduğu bilincindedir.

Türkiye'nin Ortadoğuda bağımsız, 'istikrar sağlayıcı bir unsur olarak hayatta kalması' bizim için çok 'önemli' olduğuna göre, batıya doğru bu yönelişin sürdürülmesi zorunludur. Bu nedenle, yardıma devam azmimizde duyacağı kuşku nedeniyle Türkiye'nin karşı koyma niyetini zayıflatabilecek herhangi bir durumun ortaya çıkmaması için 'özellikle uyanık olmalıyız.' Sovyetler ile Türkiye'ye, başka ülkelerin ya da ülkeler grubunun güvenliğine, Türkiye'nin güvenliğinden daha yakın bir ilgi duyduğumuz duygusunu verecek herhangi bir hareketten kaçınmalıyız.

Ekonomik siyasetimizi uygularken Türklerden cesaret verici işbirliği gördük. Böyle işbirliği sadece ABD'nin, Türkiye'nin bağımsızlık ve ekonomik kalkınması için giderek artan öneminin kabul edilmesiyle değil, ekonomik siyasetimizin Türkiye'nin de çıkarına olacak koşulları yaratmaya çalıştığının kabul edilmesine dayanıyor.

ABD uluslararası ekonomik işbirliği alanında yapıcı liderlik gösterdiği sürece, Türkiye'nin desteğine güvenebileceğimize inanıyoruz.

Türkiye'nin iş ilişkilerinde gözle görülür beceriksizlik olduğu, bu gibi yöntemlerin yeniden düzenlenmesi gerektiği hususunda Amerikan iş çevrelerinde bazı eleştiriler olmakla birlikte, bu sorun Türkiye'ye Amerikan yardımının dayandığı temel kuralları yeniden gözden geçirmeyi haklı gösterecek kadar değildir.

Bizim Türkiye ile ilgili bugünkü etkin siyasetimizi güçlendirmek için şu ana hatlara dayanarak daha fazla desteğin sağlanması düşünülmelidir:

1) Sovyetlerin Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ya da Boğazlar statüsünde Türkiye'nin durumunu ters yönde etkileyecek bütün diplomatik saldırılarına BM'de alınacak kararlar ya da uygun başka yollarla karşı koymak.

2) Türkiye'ye askeri yardımın sürdürülmesi.

3) Türkiye'nin NATO'ya katılma isteğinin ya da Türkiye'nin dahil olacağı başka bölgesel bir savunma anlaşmasının yapılmasının düşünülmesi.

4) Türkiye'ye ekonomik yardım sağlama çabalarının fiilen desteklenmesi.

5) Gerekli olduğunda Amerikan kamuoyuna Türkiye'yi desteklemesi ve bunun bizim ulusal güvenliğimiz için ne demek olduğunu anlatmak için Amerikan halkına sürekli bilgi vermek» (711.67/5-549).

BU BELGE ABD ARŞİVİNDE NEDEN YER ALDI?

ABD belgeleri arasında Dışişleri Bakan Yardımcısı MacGhee'nin, «Türk işadamı Satvet Lütfi Tozan» ile yaptığı oldukça uzun bir görüşme yer alıyor.

Tozan adını ne bizim kuşağımız, ne de günümüzün gençleri duymuştur.

Fakat, Satvet Lütfi Tozan'ın özellikle İkinci Dünya Savaşında Almanya ile «kimi ilişkilerde önemli bir yeri» olduğunu bundan on beş, on yedi yıl önce yaptığımız bir araştırmadan sonra çalıştığımız gazetede yayımlamıştık.

Savaş içinde Almanların krom gereksinimlerini karşılamak için özellikle Türkiye'de hem diplomatik, hem de «ticari» kimi girişimler yaptığı biliniyor. Nazi Büyükelçisi von Papen'in dışında Alman firmalarının Ortadoğuya yaptığı ihracatı düzenleyen kişi olarak Kurt Zimmermann'ın adı da bu çalışmalar arasında geçiyor. Zimmermann'ın Türkiye'deki işlerini yürüten kişinin Satvet Lütfi Tozan olduğu öne sürülüyor. Türk kromunu Almanya'ya ulaştırmak için —o sıralarda— garip bazı yöntemler kullanıldığını ABD'li yazar Frank Weber kitabında açıklıyor: Bu yazara göre, kromun Türkiye'den çıkarılması için Çanakkale'de «kamuflaj» yapılacak, resmi gözlerden kaçırılacak krom Selanik'e, oradan da Almanya'ya taşınacaktı. Hatta aynı yazar «Tozan'ın kromun bu biçimde yurtdışına çıkarılmasına bazı yüksek Türk yetkililerin göz yumacağına» inandığını yazmaktadır. Weber, Zimmermann'ın Türkiye'deki turlarını maddi açıdan Alman ordusu yüksek komutanlığının desteklediğine inanıyor. Zimmermann, «krom alıcısı» olarak sürdürdüğü Türkiye gezilerinden birinde Türk polisince yakalandı, yurtdışına çıkarıldı. Olaydaki sorumluluğu von Papen yüklendi. Weber, bunları da anlatıyor.

Ama, ABD belgeleri bir başka «şey» daha anlatıyor... 15 Eylül 1949. Arşiv belge: 867.00/9-1549.

Washington'daki toplantıya katılanlar:

Türk işadamı Satvet Lütfi Tozan, Bakan Yardımcısı MacGhee, Bakan Yardımcısı Muavini Hare, Türkiye - Yunanistan ve İran Masasından Moore.

Tutanak şöyle:

«ABD'nin Türkiye'deki Hava Kuvvetleri Grubu eski Başkanı General Hoag, birkaç gün önce bana —MacGhee'ye— telefon ederek Ortadoğu dairesinden birinin Tozan'ı kabul edip etmeyeceğini sordu. Mr. Tozan bu sabah Mr. Hare'ı ziyaret edeceğinden kendisiyle kısa bir görüşme planladım.

Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan bazılarını genel biçimde görüştükten sonra, Mr. Tozan Patrik Athenagoras'ın kendisine Mr. Acheson —Dışişleri Bakanı— için bir mektup verdiğini, ayrıca Mr. Acheson için sözlü bir mesaj da getirdiğini söyledi. Bakanın şu sırada olağanüstü işi olduğu Tozan'a izah edildi. Tozan mektubu bana verdiği takdirde bunu Bakana ulaştırmaktan memnun olacağımı, Patriğin gönderdiği herhangi bir mesajı da Bakana ileteceğimi söyledim. Mr. Tozan bunu kabul etti, mektubu bana göndereceğini söyledi.

Mr. Tozan aynı zamanda Türkiye Başbakanı Günaltay'ın, Bakana iyi dileklerini getirdiğini, kendisinden Türkiye'nin ciddi mali sorunları hakkında Bakana bilgi vermesini istediğini bildirdi. Başbakan, Türkiye'nin ABD'den almakta olduğu yardıma ek olarak ordu için 200 milyon dolar ödünç paraya gereksinildiğine inanıyordu.

Başbakan (Günaltay), böyle bir isteği karşılamakta bizim karşılaşacağımız zorlukları biliyordu. Fakat Türkiye'nin madenler ve petrol gibi bir ödünç vermeyi karşılayabilecek birçok kaynağı bulunduğundan, belki de ABD özel girişiminden bu ödünç paranın sağlanabileceğini umut ediyordu.

Başbakanın bu sözlerini Bakana ileteceğimi, ayrıca Türkiye'nin mali sorunlarına büyük ilgi gösterdiğimizden Mr. Günaltay'ın kuşku duymamasını söyledim. Uluslararası Banka'yla Exim Bank kapılarının Türklerin önermek isteyecekleri belirli projeleri görüşmek için hiç kuşkusuz açık olduğunu ekledim.

Mr. Tozan, Başbakanın Türkiye'nin NATO dışında bırakılmasına değinilmesini, ABD'nin İngiltere ve Fransa ile

Türkiye arasında varolan ittifak anlaşmasına katılmasıyla, Türk isteğini karşılayabilecek bir çare bulunabileceği ümidini ifade ettiğini aktardı. Türkiye'nin bir anlaşma konusundaki görüşlerinin aklımızda olduğunu, sorunu genel olarak gözden geçirirken bunları göz önünde tuttuğumuzu ifade ettim.

Mr. Tozan, Uluslararası Banka'nın Türkiye'ye bir heyet göndermesi için Başbakandan banka yetkililerine bir mesaj getirdiğini söyledi. Tozan'a doğrudan bankayla ilişki kurması salık verildi.

Mr. Tozan, Türk Hükümeti ile 'hiçbir resmi ilişkisi' olmadığını belirtti. Hükümetin önde giden resmi kişilerinden çoğunu çok iyi tanıdığını ve 'İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefik amacına yaptığı bilinen hizmetleri ve kişisel durumu nedeniyle' yukarda belirtilen mesajları bir 'sırdaş' olarak iletmesinin kendisinden istenildiğini söyledi.»

Bir insan, adı Tozan. Elinde Patrik Athenagoras'tan mektupla ABD'ye geliyor.

Türkiye'yi 14 Mayıs seçimlerine götürecek hükümetin başkanından mesajlar getiriyor.

Geçmişi —elbette bizden çok daha iyi— yetkili çevrelerce bilinmesine karşın, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı ile görüşüyor, siyasal durumu, ekonomik gidişi tartışıyor, öneriler yapıyor ve bunların hepsi, «resmi kişilerle çok yakın» olduğundan ve bir «sırdaş» olarak görev yapması istenildiğinden...

Akıl almaz işler...

ABD belgelerinden gün ışığına çıkıyor.

KIRK İKİ YILDIR «HİÇBİR ŞEY» DEĞİŞMEDİ

NATO'ya girmeyen, ancak bu örgüte üye olabilmek için her alanda üstün çabalar harcayan Türkiye, özellikle 1949-1950 yıllarında —Sovyet korkusuyla— artık ABD ile askeri, siyasal ve ekonomik açılardan tümüyle «bütünleşmişti.» 1944'ten başlayarak Türkiye'nin izlediği ABD'ye yakınlaşma politikaları, özellikle bu yıllarda somutlaştı.

Nitekim, iktidarının son aylarında ABD Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanı General Collins'e, Cumhurbaşkanı İnönü, «...Hiçbir siyasal taahhüt ya da anlaşma olmadan ülkelerimiz birlikte çok sıkı bir çalışma yapmışlardır...» diyordu (26 Mart 1950).

İnönü, Collins'e —aynı tarihte— «*Biz, Amerika ile çalışıyoruz ve sizden saklanacak bir şeyimiz yok*» demiş, geleceğe dönük çok önemli bir vurgulama yapmıştı.

ABD belgeleri bu gerçeği ortaya koyuyor.

Amerika ile iç içeliğimiz böyle başlıyor.

14 Mayıs 1950'de özgür seçimlerle iktidar değişiyor. Bu kez, işbaşına gelen Bayarlı, Menderesli Demokrat Partidir.

İnönü dönemiyle başlayan «içten ilişkiler» daha belirginleşiyor, tırmanıyor.

Hele Türkiye NATO'ya girdikten sonra, bu örgüt aracılığıyla iki ülke «birlikte çok sıkı çalışmalar» yapıyor.

Belgeler bir başka gerçeği daha gözler önüne seriyor:

Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin içeriği hiçbir zaman değişmedi. Ekonomide darboğaz ve kredi - askeri yardımın artırılması - siyasal gelişmelerde politik koşutluk...

Rakamlar değişti, büyüdü. Politik koşutlanmada sözlerin anlatım biçimi değişti. Ama, kırk iki yıldır «ilişkilerde içerik hiçbir değişime uğramadı.»

1950 belgelerinde bu süreç tüm ayrıntılarıyla görülü-

yor. Hele NATO'ya girme pahasına Kore'ye —daha hükümet karar almadan— asker gönderişimizle ilgili görüşmeler. Çok ilginç...

1970'lerde başımıza bela kesilen uyuşturucu sorunu... 1950'de de yine aynı sorun...

ABD ile o yıllarda ve bugün de sürdürülen ekonomik müzakereler, destek istekleri. Tek sözcükle; aynı...

Ve... 1960'larda kamuoyuna duyurulan «ikili anlaşmalar!»

1950 öncesi başlayan, 1950'de —CHP ve DP iktidarıyla— pekişen, 1950'den sonra doruğa tırmanan «Amerika ile birlikte çalışmamızı, ABD'den saklanacak hiçbir şeyimizin» olmadığını kanıtlayan belgeler... belgeler...

BUGÜN DE AYNI GEREKÇEYİ KULLANIYORUZ

Tarih: 1 Şubat 1950.

Yer: Paris - Türkiye Büyükelçiliği.

Katılanlar: Türk Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak - Türkiye'nin Fransa Büyükelçisi Numan Menemencioğlu - İktisadi İşbirliği Dairesi Başkanı Paul Hoffman - Büyükelçi Averell Harriman.

Sadak, Sovyet tehlikesine yakınlığı nedeniyle Türkiye'nin çok ağır bir askeri harcama yükünü taşımak zorunda olduğunu, ulusal bütçesinin yarısından fazlasını askeri alana kaydırdığını söyledi. Bakan, yıllardır süregelen bu durum nedeniyle yatırım projelerini finanse edemediklerini belirtti. Türkiye'nin bu alandaki gereksinimlerine yardımcı olmak, savunma bütçesinin yükünü hafifletmek için —ABD askeri yardım programıyla birlikte— askeri alanda kullanışlı bazı tüketim mallarının, eğer bu olanaksızsa bir ölçüde tüketim mallarının sağlanmasını istedi. Bu yol kabul edilirse Türk Hükümeti satacağı mallardan edineceği geliri yatırım projelerinde, Marshall Planı ile geliştirilecek projelerin finansmanında kullanabilecekti.

Türk Dışişleri Bakanı, «Amerikan bankacılık çevrelerinden kredi sağlama çabalarında ABD Dışişleri Bakanlığının Türkiye'yi desteklemesini» istedi.

Amerikalı yetkililer, Sadak'a tüketici malların sağlanmasının olanaksız olduğunu bildirdiler, «Amerikan özel girişiminin Türkiye'ye çekilmesi için olumlu bir ortam yaratılması» önerisinde bulundular.

Sadak, «yardım olsa da olmasa da Türkiye'nin güçlü bir silahlı kuvvetler bulundurmayı sürdüreceğini» açıkça ifade etti *(Lot 58F33: 500 ECA)*.

14 Şubat 1950'de Washington'da Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Yardımcısı MacGhee, Ankara Büyükelçisi Wads-

worth, Ekonomik İşbirliği İdaresi Türkiye Başkanı Rusell Dorr, Program Koordinatörü E.T. Dickinson ve öteki bazı yetkililer arasında bir toplantı yapıldı:

Türkiye'nin hazırladığı «iddialı ekonomik kalkınma programı» sonunda ülkenin iç mali istikrarının tehlikeyle karşılaştığı yargısına varıldı. Ekonomik İşbirliği örgütü «Türk Hükümetini kendi mali olanakları çerçevesinde bir kalkınma programına girişmeye ikna etmek için ABD Dışişlerinin desteğini» sağlamaya çalıştı. Varılan karar şöyleydi: Kalkınma programında öncelik verilecek bölümlerin belirlenmesi ve ertelenecek olanlar üzerinde bir anlaşmaya varılması için Türk Hükümetinden ayrıntılı bir rapor istenecekti *(882.00R/2-1450)*.

GEREKÇE ONLARDA DA AYNI...

ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Webb, 6 Mart 1950'de, Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Lay'e bir yazı gönderdi.

Bu yazı, «23 Mart 1949'da hükümet siyasetini onaylayan Ulusal Güvenlik Konseyinin kararına dayanarak, ABD'ye olası Sovyet tehditlerine karşı koymak için ABD'nin Yunanistan ve Türkiye ile ilgili amaçları konusundaki birinci gelişme raporunu» içeriyordu.

Raporun Türkiye ile ilgili «siyaset uygulaması» bölümündeyse,

Türkiye ve Yunanistan'a ayrılan 265 milyon doların 1950 mali yılında da sürdürüleceği, «ancak bu miktarın Türk programına ayrılacak bölümünün kesinleşmesi için Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları arasında yardım nedenleri konusunda anlaşmaya varılmasının beklendiği» vurgulanıyor, bu «beklenti»nin 81 milyon dolar olabileceğinden söz ediliyordu.

«...Birleşik Devletlerin malzeme ve eğitim biçimindeki askeri yardımı, Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu programında başlıca ve etkin bir rol oynuyor. Bunun sonucu olarak da daha az insan harcamasıyla daha güçlü savaş etkinliği sağlanıyor. Bu gelişme, yardım programı başladığında Türk Silahlı Kuvvetlerinde bulunduğu tahmin edilen 500 bin askerin şimdilerde 300 binin altına indirilmesini sağladı. Bu da sivil ekonomi açısından önemli bir etkendir. Bununla beraber Türk savunma giderleri Türk ekonomisine çok ağır bir yük olmayı sürdürmekte, ülkenin bütçe gelirlerinin yüzde 35 ile 40'nın savunma giderleri için harcanmasına yol açmaktadır.

Türkler zaman zaman ya Atlantik Paktına, ya da benzeri başka bir bölgesel anlaşmaya alınmalarında direnmişlerdir. ABD Hükümeti anlaşmaya dayalı güvenlik bağlantılarının şu sırada düşünülemeyeceği görüşündedir.

Türkler aynı zamanda ABD'nin siyasal bir güvence kararı almasını beklerken, iki ülke 'Genelkurmaylarının ortak bir savunma planı ve yardım konusunda görüşmelere girişmesini önermişlerdir.' ABD Savunma Bakanının bu konuda görüşlerini bildirmesi bekleniyor. Ancak önerinin siyasal bir anlaşma yapıldığı takdirde ele alınabileceği göz önünde tutulursa, geri çevrileceği sanılıyor.

Türkiye'de çok düşük olan hayat standardında bir artış ülkenin komünist baskısına karşı koyma çabalarını güçlendirmede gerekli öğelerden biridir...»

Raporda 1951 yılında Türkiye'nin Ekonomik İşbirliği Örgütünden toplam 76 milyon dolar alabileceği belirtiliyor ve:

«*...Bu fonlar, Türkiye'nin tarımsal üretiminde bir artışı sağlayabilecek, modern tarım araç ve gereçlerini satın almasına yol açacak, çok yetersiz olan ülke içi ulaşım sisteminin geliştirilmesinde önemli rol oynayacaktır. Bunlar aynı zamanda Türkiye'nin ulusal gelirinin artmasına yardım ederek ülkenin yaşam düzeyinin yükselmesini ve savunma yükünü kaldırabilmesini sağlayacaktır...*» deniliyor.

«Siyaset değerlendirmesi» bölümünde Ulusal Güvenlik Konseyinin kararlarında saptanan ABD amaçlarından bir sapmayı gösterecek hiçbir gelişmenin Türkiye'de görülmediği vurgulanıyor. «Birleşik Devletlere olası bir Sovyet tehdidine karşı» yapılan yardımın gerekçesinde bir değişiklik olmadığı ifade ediliyor ve «Türkiye'nin Sovyet baskısına karşı koyma azmi hâlâ sarsılmamıştır ve buna karşı koyabileceğine olan güveni Birleşik Amerika'nın sağladığı askeri yardım olduğu kadar güvenliği ve bütünlüğüne duyduğu ilgiyi Birleşik Devletlerin zaman zaman açıkça yinelemesiyle çok güçlenmiştir» yargısına varılıyor.

Sonuçta, ABD'nin Türkiye'ye yardımı sürdürmesi salık veriliyor *(Lot 63D351: NSC 42)*.

20 Mart 1950'de ABD Dışişleri Bakanı Dean Rusk'tan Ankara Büyükelçisi Wadsworth'a gelen «çok gizli» yazıdan:

Dışişleri Bakanı Sadak'ın verdiği muhtıra büyük ilgiyle incelenmişti. Bu mıhtırada yer alan iki ülke Genelkurmayları arasında ortak bir savunma ve yardım planının hazırlanması yolundaki öneri üzerinde «özellikle» durulmuştu.

İNÖNÜ'DEN AÇIK BONO

Bu raporların, gizli yazışmaların önemi büyüktü:

Şubat ve mart ayı içinde Washington'daki bu değerlendirmeler, 26 Mart 1950'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, ABD Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanı Lawton Collins'le yaptığı görüşmede daha geniş olarak ele alınacaktı. Ancak, Türkiye'nin «ortak savunma planları» yapma önerisine karşılık, o tarihte ABD, Türkiye ile «yeni bir bağlayıcı güvenlik anlaşmasına» girmek istemiyordu. Oysa Türkiye, ortak savunma planlarının yanı sıra böyle bir anlaşmanın da peşindeydi.

Arşivdeki numarası: 780.5/4-1750.

«Çok gizli.»

Konu: Türk savaş planlaması.

Toplantıda bulunanlar:

Türkiye: Cumhurbaşkanı İnönü, Milli Savunma Bakanı Hüsnü Çakır, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral İzzet Aksalur.

ABD: General Lawton Collins, ABD Büyükelçisi Wadsworth, Tümgeneral Horace MacBride, Albay Douglas Johnson...

ve iki çevirmen.

General Collins Türkiye'ye son gelişinde kurmay başkan yardımcısı olduğunu, fakat şimdi kurmay başkanı olarak Amerikan Yardım heyetinin neler başardığına daha da büyük ilgi duyduğunu söyledi.

İnönü, generalin gördüklerinden memnun kalacağından hiç kuşkusu olmadığını belirtti ve «Batı Avrupa'da nerelere gittiğini, özellikle Fransa'ya gidip gitmediğini» sordu.

Collins, Roma, Trieste ve Atina'ya gitmişti.

İNÖNÜ: Batı Avrupa'nın savunma sorununu nasıl çözeceksiniz?

COLLİNS: Bu sorun, Atlantik Paktı uyarınca çok dikkatli bir biçimde inceleniyor.

İNÖNÜ: Batı Avrupa'da bir cephe kurma azminin bulunduğundan henüz emin değilim.

COLLİNS: Kuzey Atlantik Paktı örgütünün Batı Avrupa'da bir cepheyi organize ve tesis edeceğinden eminim.

İNÖNÜ: Bu, ne kadar zamanda kurulabilir?

COLLİNS: Batılı devletlerin yeterince güçlenmeleri üç ila dört yılda gerçekleşebilir.

İNÖNÜ: Onlar zengin ülkelerdir. Birleşik Devletler de yardım için elinden geleni yaptığına göre, bunun gerçekleşmesi neden bu kadar uzun sürüyor? Sorunu bugün ciddi biçimde düşünseler, gerçekleşmesi uzun sürmez.

COLLİNS: Asker toplayabilirler, ancak —teçhizatı— donanımı bir gecede yaratamazlar.

İNÖNÜ: Cephe yeterli olmayan donanımla gerçekleşebilir, eksiklikler zamanla giderilebilir.

COLLİNS: Bunu kabul ederim. Ancak bu cephenin gerçekleşmesi için, İtalya dahil, Batı Avrupa ülkelerinde en az iki, ya da üç yıla gerek var.

İNÖNÜ: Her şeyden önce karar vermeleri gerekir.

COLLİNS: Biz Batı Avrupa ülkelerinin kararlı olduğu kanısındayız. Fakat modern orduların donanımıyla ilgili malzemenin bir yıllık süre içinde üretilemeyeceğini biliyoruz.

İNÖNÜ: Örgütün batıda tamamlanacağı yolundaki iyimserliğinizden memnun oldum. Fakat bu konudaki gelişmenin ağır yürümesinden korkarım. Bu yavaş gelişme sürdüğü takdirde istenilen görev zamanında tamamlanamaz. Topun ağzında olduğu için Türkiye sabırsız.

COLLİNS: Türkiye'nin kara, deniz ve hava kuvvetlerinin savaşa hazırlanmasına yardım etmek için elimizden geleni yapıyoruz.

İnönü, Collins'e «müteşekkir» olduğunu söyledi, sonra ABD Büyükelçisi Wadsworth'a döndü:

«ABD'den iyi haberler getirdiniz mi?» dedi.

Büyükelçi, Dışişleri Bakanı Acheson'un Türk Dışişleri

Bakanı Sadak'a gönderdiği muhtıranın ana çizgilerini anlattı: Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve ulusal savunması ABD'nin sürekli aklındaydı. Bu, genel düşüncelerinin bir bölümüydü, ama sadece «düşünme» aşamasında kalmıyordu. General Collins «yardım için elimizden geleni yapıyoruz» derken, bunu amaçlamıştı. Batı Avrupa'nın birlikte çalışmasını sağlamak için oldukça uzun bir zamana gereksinildiği eğilimini desteklemek için Washington'da belirtilen bir noktayı ekleyebilirdi: Dışişleri Bakanlarının izlenecek siyaset üzerinde anlaşmaları uzun sürmüyordu, Savunma Bakanları ortak toplantısında da istenilen katkılar kolayca ortaya çıkıyordu ve Genelkurmay Başkanları da saptanan politikaların başarılı olmasını istiyorlardı. Ancak, asıl güçlük ülkelerin Maliye Bakanlarının kendi ülkelerinin iç ekonomilerini etkileyecek yasalara karşı çıkmalarından kaynaklanıyordu.

İnönü, General Collins'e «çok sakin durduğunu» söyleyerek sordu: «Gelecek savaşa ne kadar kaldı?»

COLLİNS: Yeni bir savaşın çok yakında olduğunu düşünmüyorum.

İNÖNÜ: Niçin olmasın?

COLLİNS: Sovyetlerin atom bombası stokuna sahip olmadığını düşünüyoruz. Deniz kuvvetleri yok. Uzun menzilli hava kuvvetlerini oluşturmaya daha henüz başlamadılar. Rusya, amaçlarından pek çoğuna savaşa girmeden eriştiğine göre, şimdilik bir savaş çıkarması için bir neden yok.

İNÖNÜ: Rusların yakın bir gelecekte Berlin'i ele geçirecekleri yolunda söylentiler duyuyorum.

COLLİNS: Gençlik örgütlerini kullanarak Rusların mayıs ayında karışıklıklar çıkaracağına inanıyorum. Fakat Berlin'i işgale çalışacaklarını sanmıyorum.

İNÖNÜ: Rusların Berlin'i işgal etmeye kalkışmaları bir çarpışmanın başlaması demektir.

COLLİNS: Berlin'de kalacağız.

İNÖNÜ: Berlin'de Birleşik Devletlerin askeri gücü var, eğer Ruslar kuvvet kullanarak Berlin'i işgal etmek isterlerse çarpışma başlar.

COLLİNS: Karışıklıklar çıkarmak için sivil Almanları kullanacaklarını sanıyoruz. Fakat Rus askerlerinin Berlin'de batılılara ait bölüme girmeye çalışacağına inanmıyoruz.

İNÖNÜ: Bir Alman ordusu kurulacak mı?

COLLİNS: Bunun için şimdilik bir planımız yok.

İNÖNÜ: Almanlar olmadan batının savunulmasının mümkün olup olmayacağı konusundaki düşünceniz?

COLLİNS: Onlarsız olmaz.

İnönü, ABD Büyükelçisine de bu konudaki düşüncesini sordu. Wadsworth, Washington'da tersine bir şey duymadığını söyledi. Washington'da henüz Almanların silahlandırılması ya da NATO'ya alınması gibi bir plan duymamıştı.

(İnönü, ikili ilişkilere döndü...)

İNÖNÜ: General Collins, Türkiye'yi son ziyaretindeki kadar güçlü bulacaksınız. ABD'den alınan değerli ekonomik yardımla, General MacBride heyetinin çalışmalarıyla gerçekleşen askeri yardım Türkiye'de azami ölçülerde kullanıldı. ABD Başkanı, Türkiye'ye yardımın süreceğini söyledi. Bu demeç, Türkiye'de memnuniyet uyandırdı, güven duyulmasını sağladı. Güçlükleri yenmek için Türkiye büyük çabalar harcıyor. ABD ile Türkiye coğrafi açıdan birbirlerinden çok uzakta. Fakat aralarında işbirliği yapmak gerekli oldu, bu, doğru bir uygulamadır. Birlikte çalışma yöntemi ulusal siyasetlerimiz olmalıdır.

(Sonra, Collins'e bir sorusu olup olmadığını sordu İnönü.)

COLLİNS: General MacBride, Türk Genelkurmayıyla Türk savaş planları üzerinde çalışıyor, bunu öğrenmekten mutlu oldum. Bu çalışmayı sürdürmek çok önemli, bu kanıdayım. Askeri yardım ve donanımı sağlamayı sürdürmek isterdik. Fakat Kongre para ayrılması için sağlam planlar olmasında, sağlanacak donanımın bu planların yürürlüğe girmesinde kullanılacağı hususunda güvenceler arıyor. Bu gerekli. Örneğin geçenlerde General Bradley'le bana Senatonun bir komitesinde, Batı Avrupa için yapılan planların sağlam biçimde geliştirilip geliştirilmediğini sordular. Bu soruları yöneltenler muhalefetten çok etkili senatörlerdi. Yunanistan, Türkiye ve İran için yeni bir ödenek isteğiyle komite huzuruna çıktığımızda benzeri soruları yanıtlamamız gerekecek. Öteki ülkeleri ve Türkiye'yi ziyaretimin ana nedeni de bu. Buralarda kusursuz planlar yapıldığını ve pahalı malzemenin iyi kullanıldığı konusunda Kongre komitelerine gereken güvenceyi vermek. ABD kurmay heyetleri üyelerinin, Türk hava, deniz ve kara kuvvetlerine ne ölçüde

para ayrılabileceğini bilmeleri gerekiyor. Bu nedenle Türk savaş planları üzerinde bir şeyler bilmek zorundayız.

İNÖNÜ: Türk planları hakkında ABD'ye bilgi veriliyor, değil mi?.. Türkler, Amerikalılara karşı çok açıktır.

COLLİNS: Bir yakınmamız yok. Yalnız kuvvetlerin yerleştirilmesini değil, önceden düşünülmesi gereken karmaşık lojistik gereksinmeleri sağlamak için de doğru planlar yapmak istiyoruz. Örneğin, Türkiye'deki akaryakıt depoları tehlikeye açık. Herhangi bir yeni askeri depolama, örneğin İskenderun çevresinde olabilir, burası oldukça emindir ve bu depoların denizden ikmal edilebilecek bir konuma yerleştirilebilmesi için incelemeler yapılabilir.

İNÖNÜ: Türk ve Amerikan subaylarının bu gibi sorunları birlikte ele almamaları için hiçbir neden görmüyorum.

COLLİNS: Cumhurbaşkanı isterlerse, Türk savaş planları üzerinde çalışan grubumuzu pekiştirmekten memnun kalırız.

İNÖNÜ: Müteşekkir kalırım.

(Genelkurmay Başkanı Gürman da İnönü'ye katıldı.)

COLLİNS: Türkler, kendi savaş planlarının bu bilgiye sahip olması gerekmeyen kişilere açıklanmasını istemiyorlar, bunun farkındayım. Türk savaş planları Amerikan Kongresinde görüşülmeyecek, bu bilgiler bizde olduğu gibi, ancak bilmesi gereken kimselerce ele alınacak, bu konuda güvenebilirsiniz. Kongreyi sadece Türklerin yardımı hakedecek savaş planları olduğu konusunda inandıracağız.

İNÖNÜ: Biz Amerika ile çalışıyoruz ve sizden saklanacak bir şeyimiz yok. Türk planlaması yavaş ilerliyor, fakat bu planlar dikkatle ve ayrıntıya özen gösterilerek hazırlanıyor. Askeri sorunların görüşülmesi kesinlikle teknik açıdan anlaşmalara varılmak anlamına gelmez. Görüşmelerde her iki taraf biribirine yardım edecek, bu çalışma ilerledikçe Türkiye'nin savunmasından sorumlu olan kişiler, kabul edilen geniş stratejik kavramın ışığında kararlar verecek. İki ülkenin subayları fikirlerini biribirine açıklayacak, bir anlaşmaya varacaklar. Şu andaki görüşmelerin tek yanlı olduğunu kabul ediyorum, iki taraf planlarını görüşebildiğinde tam bir işbirliği sağlanacağına inanıyorum.

COLLİNS: Birleşik Devletlerde askeri yetkililer, siyasal anlaşmalar varolmadan önce askeri planları görüşemezler. Fakat savaş başlarsa Rusya'ya karşı büyük ölçüde strate-

jik hava saldırısı olacak. Bu saldırı Batı Avrupa'ya olduğu kadar Türkiye'ye de yardımcı olacak.

İNÖNÜ: Çok önemli bir nokta. Özellikle Rusya Türkiye'ye saldırırsa Birleşik Devletler Rusya'yı bombardıman edecek mi, daha ayrıntılı bilgi verir misiniz?

COLLİNS: Kongre savaş ilan ettiği takdirde, bombalarız. Kişisel kanımı söyleyeyim: Rusya, Türkiye'ye saldırırsa, bu sadece tek cepheden değil, değişik cephelerden bir saldırı olacaktır. Türkiye, bu savaşın bir cephesi olacaktır. Anımsatmak isterim: ABD Başkanı, Türkiye'nin güvenliğinin ABD'nin güvenliği için yaşamsal önem taşıdığını söylemişti.

İNÖNÜ: General, Rusya saldırırsa bu üçüncü dünya savaşının başlaması demek mi olacak, buna inanıyor musunuz?

COLLİNS: Kişisel fikrim böyle.

İNÖNÜ: Kişisel fikriniz olduğunu kabul ediyorum. Ama fikirlerinizi açıklamanız yaşamsal önemde. Savaşa girdiğinde Türkiye, kara, deniz ve havadan gelecek saldırılarla karşı karşıya kalacak, Rusya uzun menzilli bombardıman uçaklarının saldırısına uğrarsa, Türk Silahlı Kuvvetleri üzerindeki ağırlığı azalacak.

COLLİNS: Bir üçüncü dünya savaşı çıktığında, inanınız ki, böyle olacak.

İNÖNÜ: Türkiye'ye yapılacak bir saldırının üçüncü dünya savaşını başlatacağını düşünmek bile üzücü.

COLLİNS: Kişisel kanım şöyle, Rusya ilk önce batıya saldıracak, buna inanıyorum.

İNÖNÜ: Hiçbir siyasal taahhüt ya da anlaşma olmadan ülkelerimiz birlikte çok sıkı çalışıyorlar. Türkiye, ABD Başkanının çok değerli bir «beyanına» sahip. Amerikalı askeri ve siyasal liderlerin kişisel görüşleri Türkiye'nin «yalnız» bırakılmayacağını söylüyor. Bu değerlendirmem doğru mu?

COLLİNS: Doğru.

İNÖNÜ: Türkiye artık geleceği sükünetle ve güvenle bekleyebilir.

COLLİNS: General MacBride bana, Türk savaş planlarını geliştirmek için yapılacak daha pek çok şey olduğunu söyledi. Eğer isterlerse Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanıyla konuyu daha ayrıntılı biçimde görüşmekten memnun olacağım.

İNÖNÜ: General, ne kadar öğütte bulunursanız, o kadar memnun kalacağım.

COLLİNS: Sözlerimin iyi anlaşılmasını istiyorum. Bu görüşmelerin yapılmasını, savaş planları üzerinde daha ayrıntılı çalışmayı ben önermiyorum. Türk Genelkurmayı ile yapacağım herhangi bir görüşme isteğinin benden değil, Türk Genelkurmayından gelmesi gerekir.

İNÖNÜ: Bu görüşmelerin yapılmaması için hiçbir neden göremiyorum. Hangi noktalarda yetersiz olduklarını öğrenmek bizim taraf için memnuniyet vericidir.

(Toplantıda bulunan Türk askeri yetkilileri İnönü'nün doğrultusunda konuştular.)

İNÖNÜ: «General, görüşmemiz çok yararlı oldu» dedi ve toplantı sona erdi.

BU GÖRÜŞMEDEN SONRA ABD DEĞERLENDİRMESİ

Collins'in İnönü ile yaptığı görüşmenin üzerinden yaklaşık yirmi gün geçtikten sonra, Washington'da 10 Nisan 1950'de bir «değerlendirme toplantısı» düzenlendi.

Ortadoğu Masası Siyasal-Askeri Danışmanı Robertson' un bu toplantıdaki görüşmelerle ilgili hazırladığı tutanaktan *(033.1100/4-1050)*...

Konu: General Collins'in Yunanistan, Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve Mısır'a yaptığı ziyaretler.

Katılanlar: General Collins, ABD Kara Kuvvetleri Kurmay Başkan Yardımcısı Tümgeneral Alfred Gruenther, Dışişleri Bakanı Ortadoğu Yardımcısı George MacGhee, Ortadoğu Dairesinden Robertson.

«General Collins, Türkiye Cumhurbaşkanının açıkyürekliliğinden çok etkilenmişti. Fakat Türk Savunma Bakanıyla Genelkurmay Başkanı ve yardımcısının 'pek kuvvetli kişiliklere sahip olduklarını' sanmıyordu. Türk savaş planlarında ilk darbeden sonra çete savaşını sürdürebilmeleri için ordulara yeterli derinlik sağlanmamıştı. Bütün askeri güçlerin ilk anda yitirilmemesi için ikmal, ordonant ve öteki depolamaların gerilere alınması gerekiyordu.

Türkiye'nin Avrupa'da bulunan bölümünün savunulması için büyük bir askeri güç ayırmak talihsizlik olacaktı. Deniz kuvvetleri tesislerinden pek çoğu karşı taraftan gelecek top ateşinin tahribatına açık olarak, Boğazın doğu yakasındaydı. Doğuda koşullandırılmış Türk ordusu ile ilgili olarak, o bölgede komşu İran askerleriyle hiçbir koordinasyon planı bulunmadığı kendisine bildirilmişti. Bu tür görüşmeler istenilir nitelikteydi.

MacGhee, İranlıların görüşme isteğiyle birçok kez Türklere yanaştıklarını, fakat Türklerin henüz buna rıza göstermediklerini söylemişti.

General Collins, daha sonra, Türk Silahlı Kuvvetleri arasında pek az ya da hiç denecek ölçüde koordinasyon

gözlediğine işaret etmişti. Türk Savunma Bakanının Türk savaş planları konusunda çok az bilgiye sahip olduğu anlaşılıyordu. Savunma Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığındaki Türk askeri liderleri tatbikat alanlarına hiç denecek kadar az zaman ayırıyorlardı.»

Nisan 1950 sonlarında Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin, Türkiye'nin bölgesel bir paktın dışında bırakılmasının halkta «dışlandığımız» gibi bir izlenim doğuracağını Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Webb'e anlatıyordu.

ABD'NİN YENİ OLMAYAN DERDİ

Sanılır ki, ABD uyuşturucu sorununda Türkiye'ye, 1970'lerde Nixon'la baskıya başladı.

Oysa, uyuşturucu sorununun ABD ile dostluğumuzun gelişmesinde çok eski bir geçmişi var.

İşte, iki telgraf!

31 Mart 1950 günü, saat 17.00'de Washington'dan Büyükelçiliğe bir telgraf gönderildi:

ABD Maliye Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığına ülkede eroin alışkanlığının kaygı verici düzeyde arttığını bildirmişti. İstanbul'dan alınan bir telgraf, ABD'de kullanılan eroinin büyük bir bölümünün İstanbul'dan kaynaklandığı yolundaki Maliye Bakanlığı görüşünü doğruluyordu.

Büyükelçiliğin, Türk yetkili makamlarına bilgi vermesi isteniliyordu. İstanbul polisinin olumlu çalışmalarına karşın ABD Hükümeti kaygılıydı ve İstanbul polisi ile ABD narkotik bürosunun sürekli işbirliği yapmasını istiyordu. ABD narkotik bürosu kuşkulu kaçakçı adlarını ve adreslerini sağlamak, daha başka faaliyetler yapmak, Türk polisiyle işbirliği sağlamak için «yetenekli ajanlarını» İstanbul'a göndermeye hazırdı. Türk Hükümetinin böyle bir «ziyaret» için çağrıda bulunup bulunmayacağını Büyükelçilik «dikkatli biçimde» araştırmalıydı.

İmza: Dışişleri Bakanı Acheson'undu.

Dışişleri Bakanlığından Ankara'ya ikinci telgraf 9 Mayıs 1950 günü, saat 18.00'de geldi:

BM narkotik komitesindeki ABD temsilcisi, İstanbul'daki eroin üretimi sonucu ABD'li gençlerin eroin alışkanlığının son zamanlarda arttığını komitenin ağustos ayı oturumunda açıklamak zorunda kalacağını söylüyordu.

Türkiye'nin durumunu komitede güçlendirmek ve yasadışı fabrikaları ortadan kaldırmak için güçlü bir çalışma gerekliydi. Dışişleri ve Maliye Bakanlıkları Büyükelçilik tarafından Türk yetkililerine bilgi verilmesi yerine, ABD ajanlarıyla Türk polisinin tam işbirliği içinde —mahallinde— çalışmalar yapmasının daha iyi sonuç vereceğine inanıyorlardı *(882.53/4-2450)*.

1950'den başlayıp 1970'lere dek uzanan uyuşturucu sorunuyla ilgili çizgi, Nixon döneminde ABD'nin daha baskılı davranışlarıyla «bir noktaya» geldi.

Nixon ve adamları Türkiye'den haşhaş ekimi alanlarının çok daraltılmasını istedi. Hatta, bu tarlaları «buldozerler göndererek dümdüz etmeyi» önerdiler. Bu öneriler geri çevrildi. Zaten o sırada haşhaş ekimi giderek daraltılmış, ancak Afyon ve çevresi illerinde ekilmesine izin verilmişti. Buna karşın, Nixon, ABD halkına uyuşturucu savaşında kesin kararlı olduğunu kanıtlamak için Türkiye üzerine ağır baskı koyuyordu.

12 Mart darbesi, çeşitli nedenleriyle birlikte haşhaş sorununu da içeriyordu.

En azından ABD'nin bu konuyu dilediği gibi çözebilmek için «isteklerine daha anlayışla bakan» bir hükümet istediği türünden bazı kanılar vardı.

12 Mart 1971 darbesinden sonra kurulan Nihat Erim Hükümetinin ilk işi «haşhaş ekimini yasaklamak» oldu.

Tabii, darbeyle ilintili varsayımlar bu karardan sonra daha yoğunlaştı.

Erim, ABD'ye gitti, Beyaz Sarayda başka Türk Başbakanlarına gösterilmeyen biçimde karşılandı, ağırlandı.

1973'te tekrar seçimler yapıldı, işbaşına gelen Ecevit Hükümetinin ilk işi haşhaş ekimine yeniden izin vermek oldu. Ama, haşhaşla ilgili kimi önleyici önlemler de alındı.

Kısacası, ABD'nin Türkiye'yle ilgili yargıları, kanıları hiçbir dönemde büyük bir değişim göstermiyor.

1950 SEÇİMLERİ DEĞERLENDİRMESİ: «BEKLENMEDİK BİR ZAFER»

Türkiye'de ilk özgür genel seçim 14 Mayıs 1950'de yapıldı.

ABD Başkanı Truman'a 22 Mayıs 1950'de Dışişleri Bakanlığının verdiği kısa rapor:

«14 Mayıs 1950 tarihinde Türkiye'de yapılan özgür ve düzenli seçimlerde, önde gelen muhalefet partisi Demokrat Parti, Atatürk ve İnönü'nün, Cumhuriyetin kurulmasından bu yana iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisine karşı çok büyük ve genellikle beklenmedik bir zafer kazandı.

Bu seçimler, hoşgörü sahibi bir diktatörlüğün önderliğinde çok kısa bir süre içinde tam bir monarşiden, çok partili sisteme geçen bir ülke olan Türkiye'de demokratik gelişmenin sonucunu teşkil etmektedir. Bunda şeref payı, kendi partisinin mağlubiyeti anlamına da gelse bu gelişmeyi kışkırtmış olan Cumhurbaşkanı İnönü'ye aittir.

Demokrat Partinin bu zaferinin bütün ülkede ekonomik koşullara duyulan hoşnutsuzluk ile Halk Parti önde gidenlerinden çoğunun sahip olduğu tek parti anlayışından kaynaklandığına inanılıyor. Bu sonuç, siyasette değişiklik isteğini yansıtmıyor. Buna örnek olarak aşırı uçlara seslenen, Mecliste tek sandalye kazanan Millet Partisinin aldığı sonuç gösterilebilir.

Millet Meclisi, cumhurbaşkanını seçmek üzere 22 Mayısta toplanacak. Cumhurbaşkanı da hükümeti kuracak ve başbakanı atayacak. İki parti dış siyasette birleştiğinden bu hükümetin, önceki hükümet gibi, ABD ve öteki batılı demokrasilerle tam bir işbirliğinde bulunması bekleniyor.

İç siyaset açısından iki partinin ilkeleri arasında büyük ayrımlar yok. Bununla beraber DP, Türkiye'de devlet girişimine olan gereği kabul ediyor, ancak CHP'ye oranla ülke kalkınmasında özel girişimin ve yabancı sermayenin rolünü daha fazla önemsiyor. Aynı zamanda yasak olan grev hakkını da destekliyor. Yeni hükümetin siyasetlerini «itidal ve ihtiyatla» uygulayacağı sanılıyor.

İZİN VERİN: BİR DEĞERLENDİRME DE BİZDEN...

«Beklenmedik zafer», başta 1950 seçimlerini alacağına inanan İnönü ve CHP yöneticileri için geçerli bir tanımlamaydı.

İktidarı ele geçiren DP yöneticileri CHP'nin kolaylıkla sandık iradesine boyun eğmeyeceğini sandıkları için sonucu «beklenmedik zafer» diye niteleyebilirlerdi.

Aslında halk için, aydınlar için 14 Mayıs 1950 seçimleri «beklenen zafer»di.

Beklenen zaferin koşulları belliydi:

«Ülkede ekonomik koşullara duyulan hoşnutsuzluk.»

«CHP önde gelenlerine egemen olan 'tek parti, tek şef' anlayışına duyulan geniş tepki ve öfke.»

ABD raporu, bu iki gerekçeyi doğru saptamıştı.

Ne var ki, bir raporun iki satırı arasına sıkışan bu değerlendirmenin içeriğinde öylesine büyük öyküler, ıstıraplar, insan manzaraları yatıyordu ki...

Bütün bunları anlayabilmek, çekilen onca sıkıntıları yüreklerde duyabilmek için insanın Türk olması gerekirdi.

Şaşırtıcı üç örnek vererek bir noktaya gelebiliriz:

Churchill, İkinci Dünya Savaşının kahramanıydı; halkın her sözüne, her seslenişine uyduğu bir insandı. Savaştan sonraki ilk seçimde iktidarı yitirdi, İşçi Partisi kazandı ve Avrupa haritasının çizildiği Potsdam konferansında Churchill yoktu, yerini Attlee almıştı.

İnönü, Türkiye'yi ateşe atmamıştı, tüm hünerini göstermiş, savaş dünyasındaki gelişmeleri lehine çevirmiş ve ülkeyi savaş dışında bırakmıştı. İlk yapılan özgür seçimlerde iktidarı yitirdi.

Ecevit, 1974 Kıbrıs barış harekâtının kahramanıydı. adı ikinci Atatürk'e çıkacak denli ün kazanmıştı. Belki anım-

sanmayacaktır ama, 1975 senato seçimlerini yitirdi. Daha ötesi, dilediğiyle dilediği zaman hükümet olabileceği varsayımıyla MSP ile ortaklığı bozdu, Demokratik Parti ile hükümet olamadı ve 1979'lara dek iktidardan uzak kaldı. Sonrası biliniyor.

Uluslar, savaş kahramanlarına seçim zaferi sağlamıyordu. Gerçek buydu...

Türkiye, 1946-50 arası iç sarsıntılardan geçerken dış bağlantılara ve olaylara gözleri kapalı bir ülkeydi. Biz, bu dört yıl sürekli olarak demokrasinin kaba çizgilerini terennüm ettik durduk. Şarkımız hep, özgür seçim, özgür sandık dizesiyle başlıyor, orada bitiyordu.

Demokrasinin insanca yaşama koşulları getiren bir rejim olduğunu belki içimizde seziyorduk, ama sandık özgürlüğü ile birlikte bizi yöneteceklerin öteki ana kuralları uygulaması gerekliliği üzerinde pek durmuyorduk.

Kırk yıl geçti aradan, neredeyse yarım yüzyılı bulacağız, şimdi şimdi demokrasinin yalın biçimiyle sadece sandık olmadığını anlıyor gibiyiz.

Hele, çevremizde olanlarla, hele dış bağlantıların bizi nerelere götüreceğiyle o dönemde hiç ilgili değildik.

Oysa, Truman'a sunulan kısa raporda hemen bu nokta belirtilmiş, iktidara gelen partinin giden parti gibi aynı dış politikayı izleyeceği vurgulanmıştı.

Çünkü, ABD için, hatta öteki batı ülkeleri için «gelenin ülke içinde ne yapacağından çok, dış bağlantılar konusunda ne yapabileceği» önemliydi. ABD yardımı başlamıştı, Türkiye, ABD'nin güvenliği için yaşamsal değerde bir ülkeydi, bir «köprübaşı»...

Gelen gidenden ayrılırsa o zaman ABD hemen yeni bir politik yörünge saptayacaktı. Her zaman olduğu gibi.

Kahvelerde, lokantalarda, evlerde... sürekli demokrasiyi konuşuyorduk.

Ankara'nın o küçük dünyasında bir avuç insan, bıyık

ları henüz terlemiş genç gruplar, savaşa girmemizi engelleyen İsmet Paşanın bir an önce çekip gitmesini isterdi. Çalıştığımız gazetelerde ister iktidar yanlısı olsun, isterse muhalefette bulunsun hemen herkes aynı fikirde birleşirdi. Muhalefet gazetesinde çalışanlar bu duygularını daha rahatlıkla söyleyebilir, iktidar basınında görev yapanlarsa susar, ama gözleriyle onaylarlardı bu sözleri, bu duyguları.

ABD'ye bağımlılığın tohumları atıldığı yıllarda biz bu bağlantıların nelere mal olacağını, hangi ödünleri kapsayacağını hiç araştırmazdık. Dış politika bir «tabu» gibiydi, herkesin aklının ermediği bir ayrı sanat, bir beceri, bir başka şeydi...

Savunma da öyleydi.

Bu nedenle ABD raporunda Milli Savunma Bakanından «yetersiz» diye söz edilmesini biz Türk olarak yadırgayabilirdik.

İsmet İnönü'nün son hükümetini Şemsettin Günaltay kurmuştu. Bu hükümet, Türkiye için reform niteliğinde bir seçim yasası hazırlıyordu. Biz, demokrasiyi ancak tek bir ana kurala oturttuğumuz için «gizli oy, açık tasnif» diye tanımlanan bu yasanın peşindeydik.

Bu hükümette Milli Savunma Bakanlığı görevini Hüsnü Çakır üstlenmişti. General Collins'in Washington'daki değerlendirme toplantısında sözünü ettiği bakandı Çakır.

Bir akşamüzeriydi, Millet Meclisinde savunma bütçesi görüşülüyordu.

İsmet Paşanın buyruğuyla kurulan ve 1946 seçiminde bir avuç milletvekiliyle Mecliste temsil edilmesine olanak sağlanan Demokrat Parti muhalefetteydi.

Yıllar yılı alışmıştık. Savunma bütçesi görüşülmeden kabul edilir, bakan kısa bir konuşma yaparak savunma gücümüzü över, ardından verilen bir önergeyle Türk Silahlı Kuvvetlerine TBMM'nin bağlılık, sevgi ve saygı dilekleri iletilirdi. Bu tutum neredeyse bir özdeyişe dek uzanmıştı: «Bütçe tamam, orduya selam!»

Fakat, o yıl böyle olmadı.

DP'den emekli General Sadık Aldoğan kürsüye çıktı, o güne dek hiç alışılmamış bir konuşma yaptı, ordunun kaç

topu tüfeği tankı olduğundan başlayıp savunma sorunlarımızı kökeninde incelemeye başladı.

Basın locasından aşağıya bakıyordum. Bakan Çakır'ın, o iriyarı, şişman, başı açık insanın alnından terler damlıyordu. CHP milletvekilleri homurdanıyor, âdeta vatan ihaneti bir davranış gibi niteledikleri bu konuşmaya karşı büyük tepki gösteriyorlardı.

O gün Çakır'a duyduğum yakınlığı hiçbir bakana duymadım. Nasıl da bozulmuştu, nasıl da ne yapacağını bilemeyen insanların telaşı içindeydi. Hani seyirci karşısında elini nereye koyacağını, nasıl davranacağını bilemeyen acemi bir aktör gibiydi.

İlk kez; ulusal savaş günlerindeki Meclisten sonra ilk kez, savunma sorunları böylesine irdeleniyordu. Yurt savunması doğrudan kürsüye gelmişti!

Sanırım, son kezdi. TBMM'de bugün bile savunma sorunlarımızdan üstü kapalı söz ediliyor. Savunma gereksinmelerimizi anlatabilmek için ABD'nin yardımı kısmasından başlanıyor, çevremizde olup bitenler ele alınıp ordunun daha güçlü, daha modern olmasından dem vuruluyor.

Bu konuda karar «merkezi» neresi?.. Burası mı, orası mı?

1950'de hazırlanan raporda Trakya'nın savunulması için büyük askeri güç ayırmanın talihsizliğinden söz ediliyor. Savaş başlarsa ilk darbeyi yedikten sonra, ordunun savaşı sürdürebilmek için yeterli derinlik sağlamadığı öne sürülüyor, «çete savaşları» birinci plana getiriliyor.

Bugün ne düşünüyorlar?..

Neye karar verdiler?..

Ne yapacaklar?..

Biliyor muyuz?

KORE SAVAŞI SAHNEDE

14 Mayıs 1950'de Demokrat Partinin iktidara gelişinden sonra, ABD yardımı ve savunma desteği daha da yoğunlaştı.

Türkiye, bir yandan ABD askeri ve ekonomik yardımına gereksiniyor, öte yandan Sovyet tehlikesini göğüslemek için batılılarla «aynı savunma kabının içinde» bulunmak istiyordu. Kısacası, daha önceleri görüldüğü gibi Türkiye, NATO'ya girmek istiyordu. Fakat başta ABD ve öteki batı ülkeleri NATO savunma sınırı içine Türkiye'yi almak istemiyorlardı. Türkiye ise ya NATO, ya da Akdeniz ülkelerinden oluşacak bir başka «pakt» için girişimlerde bulunuyordu.

İsmet İnönü'nün bir Sovyet tehdidi karşısında «yalnız kalmaktan kaynaklanan korkusu» özellikle ABD ile yapılan görüşmelerde, kurulan ilişkilerde ilk planda önemli rol oynamıştı.

Şimdi, Demokrat Parti işbaşındaydı, daha atak bir politika izlemeye başlamıştı. Bu «atak politika» Türkiye'nin doğrudan ilişkilerle ABD'ye bağlanmasına yol açacaktı.

Bu sırada çıkan Kore Savaşı, Türkiye'nin ABD yanında daha kesin bir yol izlemesine neden olacak, daha sonraki gelişmelerle NATO'ya girmesine karşı çıkılan Türkiye, bu örgütün «gözde üyeleri» arasına girecekti.

Ankara'daki Amerikan Askeri Heyeti Başkanı General MacBride, 28 Haziran 1950 günü, DP'nin iktidara gelişinden hemen bir ay sonra Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ile konuşuyordu.

Köprülü,

«ABD'nin Güney Kore'ye yapılan Kuzey Kore saldırısına takındığı olumlu tutumdan sonra, Sovyetlerin orada herhangi bir askeri harekâta doğrudan katılacağını sanmadığını» söylemişti.

Türk Dışişleri Bakanı,

«Hükümetim, Amerika ile birlikte çalışmanın geliştirilmesinde kararlıdır. Türkiye'deki Amerikan askeri heyetinin genel durumunun 'geliştirilmesi için derhal kararlar alınacaktır'» diyordu *(Lot 58F33: 400 MDAP)*.

Pencere giderek açılıyordu...

Belgeler, 11 Temmuz 1950'de Cumhurbaşkanı Bayar'ın başkanlığında Yalova'da «askeri durum» üzerinde önemli bir toplantının yapıldığını gösteriyor.

Nitekim, ABD Büyükelçisi Wadsworth, Washington'a 22 Temmuz günü bir telgraf gönderdi:

«Türk Dışişleri Bakanı Köprülü, bir akşam yemeğinde ABD Büyükelçisini 'bir köşeye' çekmiş, yarım saat kadar görüşmüştü. Bakan, Yalova görüşmelerinin içeriğini Büyükelçiye aktarıyordu. Türkiye, varolan askeri güçlerini kuvvetlendirmeyi ivedi bir sorun olarak görüyordu, ABD askeri heyetiyle 'hemen' işbirliği yapılacaktı, başta askeri, fakat ekonomik tüm konularda ABD - Türkiye arasındaki ilişkileri gözden geçirmek için Köprülü görevlendirilmişti, Wadsworth ile görüşmeleri bizzat kendisini yürütecekti» *(782.5-2250)*.

Güney Kore Başkanı Lie'nin BM üyesi devletlere «asker göndermeleri» için yaptığı başvuru, bu sırada ortaya çıkmış, güncelleşmişti.

Türkiye, bu siyasal silahı kullanmaya karar vermişti.

Nitekim, 24 Temmuz 1950 günü sabah erken saatlerde Wadsworth, Dışişleri Bakanlığına çağrılmıştı. Bu çağrı, Büyükelçinin Bakanlık Genel Sekreteri Zihni Akdur ile görüşmesi için yapılmıştı. Konu, Lie'nin gönderdiği mektuba Türkiye'nin vereceği yanıtla ilgiliydi.

Ama, Wadsworth, Yalova toplantısının içeriğini veren Köprülü'nün Kore'ye savaş gücü gönderilmesi konusundaki eğilimlerini de —daha önceki akşam— öğrenmişti.

Çünkü Köprülü, «Öyle bir yanıt olmalı ki, bu yanıt Türkiye'nin hem BM'ye olan bağlılığını kanıtlamalı, hem de Türkiye'nin Amerika ile yapmakta olduğu işbirliğine içten bağlılığını ifade etmeli» demişti.

Köprülü daha öteye gitmiş,

«Yanıtımızın özellikle Amerikan siyasetine ve Amerikan kamuoyuna uymasını istiyoruz» diye bir vurgulama yapmıştı.

Dikkati çeken nokta şuydu: Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti henüz «resmen» bir karar almış değildi. Kore'ye asker gönderme konusunu «resmileştirmemişti.» Ama, diplomatik kuliste artık «Amerikan siyasetine uygun bir karar almak istediği» açıkça söyleniyor, gidecek askerin sayısı üzerinde «pazarlıklar» yürütülüyordu.

Aynı telgrafında Wadsworth, bu yorumu doğrulayacak bilgiler veriyordu:

«General MacBride, Türkiye'nin alay düzeyinde tam teçhizatlı bir savaş birliği göndermesi üzerinde durmuştu. General, yaklaşık yüzde 10 savaş gücü üstünde olan 4.000 ile 4.500 er ve subaydan oluşan bir birliğin gönderilmesinden yanaydı. Bu güç, 'kendi kendine yeter bir savaş birliği' olarak tanımlanıyordu.

Bir öğleden sonra Wadsworth ve General MacBride kararlaştırılan bir toplantıya giriyorlardı.

İki Amerikalının yanı sıra toplantıya Türk Savunma Bakanı Refik Şevket İnce, Türk Genelkurmay Başkanı ve Türk Kara Kuvvetleri Komutanı da katıldı. Bu toplantıda bir başka konuk daha vardı: ABD'li Senatör Caine.

Toplantı başladıktan hemen sonra Dışişleri Bakanı Köprülü de onlara katıldı.

Doğal olarak söz, son 'olaya' kaymıştı. Köprülü, 'Benim kişisel düşüncem, Kore'ye hemen asker gönderilmesinden yana, bunu içtenlikle istiyorum. Bu öneriyi hükümete en kısa zamanda götüreceğim. Yarın da olabilir'...» dedi.

Milli Savunma Bakanı da «kabine arkadaşı gibi» düşünüyordu. Toplantıya katılan Türk Genelkurmay Başkanı da aşağı yukarı aynı kanıdaydı, General Yusuf Egeli ile General Nuri Yamut verdikleri «resmi olmayan notta», bu fırsattan yararlanmamanın Türk tarihinde büyük bir «suç» olacağını belirtmişlerdi.

Senatör Caine için verilen akşam yemeğinde, Köprülü Büyükelçiye Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve öteki bazı bakanlarla telefonla konuştuğunu, Türk devlet adamlarının «yarın» Ankara'ya döneceklerini ve öğleden sonra hemen Bakanlar Kurulunun toplanacağını söy-

lemişti. Köprülü, Kore'ye asker gönderme kararının hükümetten geçeceğini umut ettiğini sözlerine eklemiş, eğer karar çıkarsa hemen Kore Başkanı Lie'ye telgrafla sonucu bildireceğini, Washington'daki Türk Büyükelçiliğine de gerekli talimatı göndereceğini belirtmişti. Tarih: 24 Temmuz 1950'ydi *(55 sayılı telgraf)*.

Tarih, her şeyin tezgâhlandığı günlerden sonra (25 Temmuz 1950),

Gencecik bir gazeteci, akranlarıyla o tarihte Başbakanlık olarak kullanılan, bugünkü Maliye Bakanlığının önünde bekliyordu.

Hükümet toplantıdaydı. Fakat meslekte bizden deneyimli olanlar Bakanlar Kurulunun «Kore'ye asker gönderme» sorununu görüşeceğini söylemişlerdi.

Yaşımız gereği, olayın siyasal yanlarıyla fazla uğraşmıyorduk.

İşimiz, Bakanlar Kurulu dağıldıktan sonra Başbakan Menderes'le Dışişleri Bakanı Köprülü'nün, ya da öteki bakanların söyleyeceklerini hemen almak, koşarak telefonlara sarılmaktı.

Hava kararmıştı. Başbakanlığın kapısı önünde dolaşıp duruyorduk. Sonra, toplantının bittiğini anladık. Bakan arabaları homurdanarak kapının önüne dizilmeye başlamıştı.

Başbakan Menderes göründü, yanında Köprülü vardı, öteki bakanlar da birer ikişer merdivenlerden iniyorlardı. Menderes yanına yaklaştığımızda kıkır kıkır güldü:

«Hükümet kararı biraz sonra açıklanacak, bekleyin» dedi.

Köprülü daha sertti, bir şey söylemeden yanımızdan uzaklaşmak istiyordu. Oysa, «bu basın,» DP'nin iktidara gelmesinde nasıl önemli bir rol oynamıştı, ama şimdi zaman değişmişti, 14 Mayıstan önce basına gereksinim duyanların, artık bu gereksinime pek aldırdıkları yoktu, iktidara gelmişlerdi nasılsa...

Bakanlardan biri kulağımıza, «Kore'ye asker gönderiyoruz» diye fısıldadı.

O zaman gazete büroları yoktu, herkes evinde çalışırdı. Bir koşturmadır başladı. Nefes nefese «ustalarımızın»

yanına ulaştığımızda, haberi radyonun duyurduğunu öğreniyorduk. Biz kararı beklerken, Başbakanlık Anadolu Ajansına ve radyoya «resmi bilgiyi» çoktan iletmişti.

Doğaldır ki biz o zamanlar Bakanlar Kurulu kararı çıkmadan önceki günlerde akşam yemeklerinde, kapalı kapılar ardındaki toplantılarda neler konuşulduğunu bilemezdik.

Bize Kore'ye Türkiye'nin asker göndermesi «zorunluğunu» ilk kez telgraflarda adı geçen Senatör Caine aşılamıştı. Kızılay'da —şimdi yıkılan— ABD Büyükelçiliğinde bir basın toplantısı düzenleyen Caine, eğer batılılar arasında yer almak istiyorsak, eğer ABD - Türkiye ilişkilerinin gelişmesinden yanaysak, «Kore'ye asker göndermemiz gerektiğini» açıkça söylemişti.

O sırada, NATO'ya girmemiz bir çeşit «ülkenin namusuyla ilgili sorun» gibiydi. Sürekli işlenen konu Sovyet tehdidi, Türkiye'nin batıyla askeri ilişki kurmasıydı. Caine'nin Ankara'da «eğer NATO'ya girmek istiyorsak, Kore'ye asker göndermemiz gerektiğini» açıkladığından söz ediliyordu.

Hükümetse, dış siyasetimizin «ABD siyasetine uymasını» çoktan kararlaştırmıştı.

Zaten Kore kararı alınmıştı, sadece töreni yapılıyordu. General MacBride'in önerdiği askeri güç «bir alaydı, 4500 kişiden kuruluydu.»

Birliğin Kore'ye doğru yola çıkışı, oraya varışı (18 Ekim 1950), savaşa katılması, Türk kamuoyunun günlerce tek ve başlıca konusu oldu. Ama, iç siyasette CHP, tabii İsmet Paşa, asker gönderme kararının TBMM'den geçirilmeden alınmasını sert biçimde eleştiriyordu. Ama, ne gam!.. TBMM'nin savaş açma yetkisini DP Hükümeti üstlenivermişti.

Menderes'e göre, DP, öylesine güçlüydü... Ulusun oy desteğiyle iktidar olmuştu. Taze bir iktidardı. Hatalarıyla sevapları henüz toplanmamış ve bir sonuca varılmamıştı. İsmet Paşanın sesi fazla duyulmuyordu.

Kore Savaşları sürüp giderken bir gün, Türk alayının Çinli ve Kuzey Koreli askerler tarafından kuşatıldığı habe-

ri geldi. O gün ve gecesi, Ankara'daki tüm gazeteciler meyhanelerdeydi. Telefonla haberler kovalanıyor, radyo izleniyor, içiliyordu.

Ağlayanlar çoğunluktaydı.

Sonra, Türk alayının çemberi yararak kurtulduğu haberi geldi. Bir neşeyle doğruldu herkes. Niçin çembere girmişti, hangi savaş nedenleriyle sarılmıştı, o günlerde araştırılan sorular değildi hiçbiri. Oysa, daha sonraları geri çekilme buyruğu alan ABD ordusunun, bu hareketi rahatlıkla yapabilmesi için Türk tugayına geride kalma görevinin verildiği söylenecekti.

Kore tugayının yönetiminde hatalar var mıydı, yok muydu, bunların hiçbiri öğrenilemedi. Bu konuda resmi belgelere, ya da ifadelere dayanılarak oluşturulan bir belge hiçbir zaman ortaya çıkmadı.

Kore Savaşı, Türk tugayının —gerçekten kişisel menkıbeler yazdığı— bir savaş destanı olarak anıldı, öylece kaldı.

Fakat yıllar sonra Ankara'ya bir ABD heyeti geldi. Bir araştırma yapıyordu. Kore Savaşında esir düşen başta Amerikalı ve öteki uluslardan bazı askerler kuzeyde kalmışlardı. Çeşitli nedenleri olabilirdi, ama hiçbir Türk kuzeyde kalmayı istememiş, geriye, vatanına dönmüştü. ABD heyeti bunun «nedenini» araştırıyor, hayretle bu sonucun nasıl sağlandığını öğrenmek istiyordu.

KORE KARARINDAN SONRA...

Artık, Türkiye «önemli bir müttefik»ti.

Kore'ye asker gönderilmesi istenilmiş, hemen hemen ABD'den sonra en büyük askeri gücü Türkiye vermişti. Kore kararından sonra NATO'ya giriş süreci hızlanacaktı. NATO'ya Yunanistan'la birlikte girecektik. Bizim silahımız «ABD politikasına» uyumdu, asker göndererek bu gereği yerine getirmiştik. Aynı koşullarla NATO'ya giren Yunanistan ise, Kore'ye yalnızca bir sağlık ekibi göndermişti. O tarihlerde bile komşumuzla aramızda ayrıcalığımız buydu: 4500 askere karşılık, bir sağlık ekibi.

31 Temmuz 1950'de Wadsworth, Türk Başbakanı ve Dışişleri Bakanıyla «Türk - Amerikan işbirliğinin başlıca amaçlarını» görüşüyordu.

Senatör Caine'le birlikte İstanbul'daydı Büyükelçi. ABD Dışişleri Bakanlığı Senatör Caine'in Türkiye'deki beyanları ve davranışlarından kaygılıydı. Kore'ye asker gönderilmesiyle Türkiye'nin NATO'ya girişi arasında Ankara'da bir bağlantı kurulmamasını ister gibiydi. Büyükelçi, Türk Hükümetinin verdiği kararda Caine'in hiçbir rolü olmadığını bakanlığına «temin ediyordu.» Bizlerin de katıldığı Caine'in basın toplantısını Wadsworth, «bir talihsizlik» diye niteliyor, Türk basınına Caine'in söylediklerinin NATO'ya girişle ilgili sonuçlar verdiğini özellikle belirtiyordu.

Oysa —Büyükelçiye göre— Caine, ABD'de azınlıkta olan bir partinin senatörüydü. Bu niteliğini de basın toplantısında vurgulamıştı.

Başbakan Menderes, Büyükelçiye, «Bizim kurmaylarımızla sizin subaylar arasında yapılacak savaş planlamasına büyük öncelik verilmesini emrettim» diyordu. Menderes, «Fakat planlama tek tarafa bağlı değildir. Tabiatıyla

neyi planladığımızı, bir savaş başladığında Türkiye'de ve Türkiye'nin ortak savunması için neler yapmaya hazır olduğunuzu bilmek istiyoruz» demişti.

Ama, Wadsworth, «bu gibi görüşmelerin siyasal bağlantı sağlanmadan» yapılamayacağını Menderes'e anımsatmıştı. Ne çare, Menderes bir iki ay önce İnönü'nün Collins' le yaptığı görüşmenin tutanağını bile okumamıştı. Büyükelçiye, «bu tutanağı okuyacağını» vaat ediyordu. Sonunda Menderes, —özel deyimiyle— baklayı ağzından çıkarmıştı:

«Bu, doğal olarak bizi, siyasal görüşlerimizin koordine edilmesi gereğine ve en başta da Türkiye'nin NATO'ya katılması konusundaki hayati öneme olan ilgisine getiriyor.»

Menderes daha sonra:

«Siyasal alandaki işbirliğimiz askeri ve ekonomik alanlardaki kadar sıkı olmalıdır» demişti.

Menderes, Kore'ye asker gönderme kararının Türkiye'de «hararetle» desteklendiğini söylüyordu. Valilerden gelen haberler bunu gösteriyordu. İsmet Paşanın «çıkışlarının» «iç politika gereklerinden kaynaklandığını» öne süren Menderes, Wadsworth'a şunları da söyleyecekti:

«Kore Savaşı yeni bir çağ açtı, ortak amaçlarımız için daha fazla çaba gösterip daha hızlı çalışmamız gerekecek. Hayalci olmayacağız ve kendimizi uygulanabilir gerçeklere hasredeceğiz» *(782.5/7-3150 sayılı telgraf)*.

BİR ÖNEMLİ TOPLANTI

Pencereden sonra, kapı da ardına kadar açılmıştı.

19 Ağustos 1950 günü, Başbakan Menderes'in çalışma odasında önemli bir toplantı yapıldı. ABD ilişkilerinin dünüyle bugünü bu toplantıda yatıyordu.

Bir cumartesi günüydü. Türk tarafında Başbakan Menderes'in dışında,

Milli Savunma Bakan Vekili Samet Ağaoğlu, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Genelkurmay Başkanı Nuri Yamut, Genelkurmay İkinci Başkanı Korgeneral Zekâi Okan vardı.

ABD heyetindeyse,

Büyükelçi Wadsworth, Yardım Heyeti Başkanı Tümgeneral H. L. MacBride ve Tümgeneral W. H. Arnolds bulunuyordu.

Tümgeneral Arnolds'un «görüşme hakkındaki notuna» göre, müzakereler 90 gün içinde Bulgaristan'da yaşayan 250 bin soydaşımızı Türkiye'ye almamızı isteyen Bulgar Hükümetinin notasıyla açıldı. Sofya'nın bu notası 10 Ağustosta verilmişti (Bugün Türkiye soydaşlarını istiyor, Bulgarlar göndermiyor).

Başbakanlıktaki toplantıda Türk heyeti, «90 gün içinde 250 bin soydaşımızı Türkiye'ye alabilmenin olanaksızlığını» söyledi. Fakat Türkiye'nin bir kaygısı vardı: Bulgarlardan gelen bu ivedi isteğin, herhangi askeri bir önemi olup olmadığını soruyorlardı. ABD heyeti ise, «kesin bir yanıt» veremiyordu.

Sonra öteki sorunlara geçildi:

General Yamut, «bazı birliklerin devreden çıkarılması için emirler verildiğini» bildirdi. ABD'liler, «bu emirlerin birer kopyasının Askeri Yardım Kurulu Başkanına gönderilmesini» istediler.

Ardından yardım konusunda «ordonant başkanı»nın kim olabileceği üzerinde uzun bir tartışma açıldı. General MacBride, Türk ordusunda bu görevi yapabilecek yetenek-

li tek kişinin General Aknoz olduğunu söylüyor, Büyükelçi de onu destekliyordu. Orgeneral Yamut ise, Türk yasalarının bir subayın hizmeti sırasında belirli aralıklarla kıta hizmetini gerektirdiğini, bu nedenle Aknoz'un bu göreve getirilemeyeceğini söylüyordu.

Wadsworth, «askeri yardımın etkili biçimde kullanıldığına ABD'nin inandırılması gerektiğini» vurguluyor, bu nedenle «uygun bir ordonant başkanına» gereksinildiğini öne sürüyordu.

Büyükelçiye göre, olayların olağan akışı içinde askeri yardım iki ya da üç yılda sona erecekti.

Fakat dünyada gelişen «yeni bir faktör» varolan askeri güçlerin en kısa zamanda iyi duruma getirilmesini gerekli kılıyordu. Büyükelçi bu nedenlerle, ordonant başkanı sorununu biribirine bağlıyordu.

«Türkler, General MacBride'ı bu denli hoşgörüsüz yapacak etkenleri» sordular. General MacBride,

«Şimdiki ordonant başkanı sorumluluk almak istemediğinden hiçbir sonuç alamadıklarını» öne sürdü. Eğer Türkler sonuç almak istiyorlarsa —kıta hizmetleri gibi ayrıntıya giren yasaları— değiştirmeleri gerekiyordu. General MacBride direniyordu, ama ABD Büyükelçisi toplantıyı yeniden eski «ılımlı havasına» getirmek için toparlayıcı bir özet yaptı.

Görüşmelerde, sorunların ayrıntılarına dek iniliyordu. General MacBride Türkiye'deki köprü yapımının «çok kritik» olduğunu söylüyor, gerekli malzemenin İtalya'dan bir mektupla sağlanabileceğinden söz ediyordu. Ekonomik İşbirliği bu konuda üzerine düşeni yapabilirdi. Büyükelçiye göre, «Türkler sürüncemede bırakma taktikleriyle gereksinilen köprüleri sağlama şansını yitiriyorlardı.»

Büyükelçi havaalanları programını ortaya getirdi. 1951 yılında Türkiye'ye bir jet avcı uçakları filosu verileceğini, pilot ve uzmanların eğitim için ABD'ye gideceğini, ancak bu gidişin gizli tutulmasını istediklerini söyledi.

Wadsworth, Türkiye'nin savunma bütçesini 485 milyon liradan 500 milyon liraya çıkarma kararını övgüyle karşıladı. «Türkler şimdi istedikleri projeyi ABD'ye bildirebilecek duruma» gelmişlerdi.

Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının elektrikle mayınlanması ele alındı. ABD'ye göre bu yaptırım, Montreux Antlaşmasına ters düşmüyordu. Türkler, İngilizlerin bu yaptırımı Montreux Antlaşmasına aykırı bulduğunu söylediler, Wadsworth Washington'la ilişki kuracak ve konuyu aydınlığa kavuşturacaktı.

Özellikle Çanakkale'nin savunulması üzerinde uzun uzadıya duruldu. Bu konuda «ABD yardım heyetinin, Türk Genelkurmayı ile en kısa zamanda görüşmelere başlayacağını» Büyükelçi, Türklere bildirdi.

Başbakan Menderes toplantıyı bağlıyordu:

«Bu toplantılar çok önemli bazı noktaları ortaya çıkardı. Gelecekte yeni toplantılar düzenleyelim» dedi (Lot 58F33: MDAP - ABD Embassy Files).

19 Ağustos 1950'de, Kore'ye asker gönderme kararı, Washington'da resmen ilgililere bildiriliyordu.

Kore'ye asker göndermemize karşın, ABD politikası şöyleydi:

«Ulusal Güvenlik Konseyi, bir Sovyet saldırısı karşısında Yunanistan ve Türkiye'ye yardımın hızlandırılmasına ve ABD'nin kendi ulusal güvenliğini tehlikeye sokmadan sağlanacak Amerikan askeri kuvvetinin bu iki ülkeyi desteklemek üzere koşullandırılmasına karar vermişti.»

NATO'YA YARIM ÜYELİK

9 Eylül 1950'de ABD Kurmay Başkanları Heyeti, ABD Savunma Bakanına Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesi konusuyla ilgili bir yazı gönderiyordu.

Kurmay Başkanları, ABD'nin NATO bölgesinin savunulmasında üye ülkelere askeri güvence verildiğini belirtiyor, ama Türkiye ile Yunanistan'ın tam üye olarak NATO'ya girmelerinin bu antlaşmayı içeren gelişmeleri «ters yönde etkileyeceğine» inanıyordu.

Kurmay Başkanları Türkiye ile Yunanistan'a «yarı üyelik» verilmesini öneriyordu. Ancak NATO ülkelerinin savunması güvence altına alınınca iki ülkenin «tam üyeliği» konusunun ortaya atılabileceğine işaret ediyordu *(740.5/ 9.1150)*.

19 Eylülde Bakan Dean Acheson, sabah saatlerinde Türk Büyükelçisi Erkin'i kabul ederek, «Türkiye'nin üyelik istemiyle ilgili NATO konsey kararını» bildirdi:

İstek, Konseyde ciddi biçimde görüşülüyordu. Konsey, Türkiye'nin özgür dünyada ve yaşamsal önemde olan Ortadoğu bölgesindeki rolünü kabul ediyordu. Ancak, şu sırada örgüt çerçevesinde önemli gelişmeler olduğundan, yeni bağlantılarda bulunmayı istemiyor, NATO'nun «daha genişletilmesini olanaksız» buluyordu.

Ayrıca NATO, Türkiye'nin Fransa ile İngiltere ile olan antlaşmalarına, ABD'den de büyük ölçüde yardım aldığına işaret ediyor, bu nedenle «Türkiye'nin önemli uluslararası desteğe sahip olduğunu» kabul ediyordu.

Bu arada, Türkiye ile Yunanistan kurmay subayları arasında —müşterek savunma üzerinde— görüşmeler yapılıyordu.

General Arnolds'un General Egeli ve Amiral Ulusan' dan aldığı bilgilerle verdiği raporu Washington'a ileten Büyükelçi Wadsworth'a göre, «kuzey ve kuzeydoğudan Akdeniz'e girişilecek bir saldırıda her iki ülkenin topraklarında savaşılacaktı.»

«Bulgar saldırısının daha büyük bir saldırının parçası olması gerekiyordu, Rusya er geç bu savaşta taraf olacaktı.»

«Doğu Akdeniz'in savunmasıyla ilgili bütün ülkelerin olağanüstü önemli olan bu alanı dikkate almaları, Yunanistan ile Türkiye'ye yapılacak bir saldırıyı, kendilerine karşı yapılmış bir saldırı kabul etmeleri gerekirdi.»

Türkiye'nin bu konudaki görüşü şöyleydi: «Görüşmelerde önerilen anlaşma, Doğu Akdeniz'in savunmasıyla ilgili bütün ülkeleri içine alan daha geniş bir anlaşmanın parçası olmadıkça uygulanabilir nitelikte değildi.»

Wadsworth, bu bilgileri 18 Aralık 1950'de merkeze aktardı *(782.5/12-1850)*.

Büyükelçi, Yunan görüşünü de ekliyordu:

«Yunanistan ile Türkiye arasındaki askeri bir anlaşma askeri avantajlar sağlar, siyasal etkinlik getirirdi. İki ülke arasındaki böyle bir anlaşma Bulgaristan için caydırıcı nitelik taşıyabilirdi. Bir saldırıyı önlemese bile, Yunanistan'a karşı daha fazla askeri gücün ayrılmasını önleyebilirdi.»

DÖNÜŞÜ OLMAYAN NEHRE KARIŞMADAN ÖNCE

Zaman aktı gitti.

Türkiye'nin NATO'ya girmesine karşı çıkan İngiltere'nin bu direnişi, bir süre sonra kırıldı.

NATO'ya bir başka ülkenin girmesi için örgüt bünyesinde oybirliği gerekiyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanı 18 Temmuz 1951'de Avam Kamarasında Türkiye'nin NATO'ya girmesine karşı çıkmayacaklarını açıkladı.

NATO'nun savunma sınırlarını saptayan örgüt antlaşmasının, ilgili maddesinin değiştirilmesi gerekiyordu. 22 Ekim 1951'de Londra'da «Türkiye ile Yunanistan'ın NATO'ya katılmalarına ilişkin protokol» imzalandı.

Çağrı, ABD'den geldi:

Protokol bütün NATO ülkelerince onaylandı. 18 Şubat 1952'de TBMM'den geçti.

Türkiye, muradına ermişti...

NATO'ya girdikten sonra Türkiye, uluslararası ilişkilerini örgütün önderi durumunda olan ABD'nin tutum ve davranışlarına göre ayarladı.

Asıl serüven böylece başladı. ABD NATO çerçevesi içinde Türkiye'de askeri üsler kurdu, NATO ile ilişkisi olmayan üslere yerleşme olanağını elde etti.

TBMM'nin onayından geçmeyen, doğrudan doğruya hükümetler tarafından yapılan, hatta yayımlanmadığı, uzun süre gizli tutulduğu için içerikleri bilinmeyen ünlü «ikili anlaşmalar» imzalandı.

Bu anlaşmaların sayısı 50'nin üzerindeydi. 1960 ihtilalinden sonra sözü edilmeye başlanan «ikili anlaşmalar», 1966'da TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın Meclise verdiği yazılı yanıt isteyen bir önergeyle daha da alevlendi.

O sırada işbaşında olan AP Hükümeti, bu anlaşmaların kaç adet olduğunu, neleri kapsadığını bilmeyecek kadar bilgiden yoksundu. Çünkü bu anlaşmaların kimileri çok alt düzeyde subaylar arasında imzalanmıştı, kimilerinin altında komutanların ya da bakanların imzası bulunuyordu. Ama, pek çoğu Türk arşivlerinde yoktu.

1950'den sonraki süreç, 1960'tan sonra yeni gelişmelerle tırmandı. 1970'ten sonra ise her şey daha belirgin biçimde kamuoyunun gözleri önüne serildi.

Eğer bugün ABD ile yapılan, ya da yapılması için müzakerelere girişilen ikili anlaşmalarda çok titiz bir kamuoyu gözleniyorsa, bu noktaya ancak otuz yıllık bir gecikmeden sonra gelebildiğimizi unutmamak gerekiyor.

Buna karşın görüşmelerin tutanaklara geçmeyen, ya da şimdilik gizli kalan sayfalarında hangi ödünlerin söz konusu edildiğini bugün de bilemiyoruz.

Evet, zaman akıp geçecek...

Ve bir gün gelecek, bir otuz yıl daha geçmiş, gizli belgeler açığa çıkmış olacak. İşte o zaman bu belgeleri inceleyen bir yazar, bir gazeteci, ya da bir bilim adamı, kim bilir hangi şaşırtıcı bilgilerle karşılaşacak.

Tıpkı 1987'de bir gazetecinin, 1950 öncesi belgeleri incelerken, şaşırtıcı kimi olaylara tanık oluşu gibi.

1939'larda henüz çocukluk çağını yaşayan o küçük insan nerede şimdi?

Çankaya'dan Kavaklıdere'ye, Ulus Alanından Ankara Garına inen yolların iki yanındaki bağlarda bahçelerde gezinen o küçük çocuk... Kenti bir bıçak gibi kesen dar asfaltın iki yanındaki seyrek, ama yepyeni yapıların önünden geçen o küçük insan nerede?

O gurur dolu başkent nerede?

Belki bugün, belleğindeki Atatürk döneminin Cumhuriyet Bayramları zaman zaman gün ışığına çıkıyordur; belki o günlerin tadını yıllar sonrası bir kez daha duyuyordur zaman zaman. Bir düşün peşine takılıp yatağına uzanıyordur...

...Yurdun dört köşesinden, her ilden gelen izcilerin Ankara'nın okullarına on günlüğüne yerleşmesini, ot doldurulmuş yataklara yorgun, ama mutlu uzanışlarını, büyük kazanlarda pişen yemeğe bir nefer gibi koşmalarını, borazanlarını parlatmalarını, davullarına daha güçlü vurabilmek için önlem alışlarını, borazan seslerine trampet seslerinin karışmasını... başkentin caddelerinde öylesine bağımsız, öylesine mağrur, başları dimdik geçişlerini... Halkın gözleri parlayarak onları izlemesini... Atatürk dönemini... O dönemi, bilinçlenmenin henüz uzağında da olsa, bir nefes gibi yaşadığını...

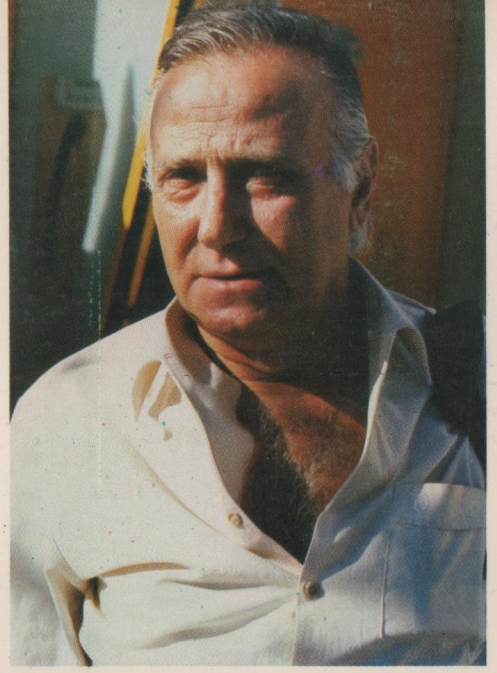
Hiç, ama hiç unutmayacak!

1945'ten sonraki olayları izleyip günümüze geldikten sonra her nefes alışında, her geçmişe dalışında o günleri... anımsayacak...

...Bir tadımlık ulusal gurura dönüşen o günleri, yüreğinde yaşayarak...

«Dönüşü olmayan nehrin» alıp götüreceği günü bekleyecek...

——oOo——

Fotoğraf: Burhan Özbilici

Cüneyt Arcayürek, ŞEYTAN ÜÇGENİNDE TÜRKİYE adlı bu yeni yapıtıyla Türk-Amerikan ilişkilerinin belgelere dayanarak ne zaman başladığını, ne zaman zayıflayıp, ne zaman güçlendiğini kanıtlıyor.

"Türk-Amerikan ilişkilerinin 1949-1950'den sonra boyutlanarak bugüne kadar uzanan çizgisinin başlangıç yılları 1939-50 arası. Günümüze kadar geçen yıllarda eleştirilerimize neden olan ve kimi zaman sabrımızı taşıran davranışların kökeninde, 1939-50 arasında saptanan politikaların önemi büyük" diyor Arcayürek, 1939'dan 1950 yılına kadar Ankara, Londra, Moskova, Berlin ve Washington arasındaki telgrafları günü gününe inceliyor, bir bir gözden geçiriyor. Telgraflardan, bu ülkelerin Türkiye'ye ne gözle baktıkları açık seçik ortaya çıkıyor.

"... 1944'lerde Türkiye, savaşa girmemek için direniyor. İngiliz askeri yardımı yetersiz. Ama İngiltere, bir tarih saptamış, Türkiye'nin o gün, o saatte savaşa girmesine yol açacak yatırımlar yapıyor. O tarih gelip geçiyor, o sırada 'patron' İngiltere, Türkiye'ye yardımı kesiyor; hızını alamayıp bir de ekonomik ambargo kararı alıyor. O günün gereği sahnede İngiltere var, ne çare yanı başında da ABD...

... İngiltere'nin, [illegible] ve yardım edemeyeceğini açıklamasından sonra, [illegible] ye'de İngiltere'nin değil, Amerika'nın borusu ötec[illegible] e elini uzattı; ama Ankara'nın yanlış yöntemler izl[illegible] kolunu kaptı."

İnsanı şaşkına ç[illegible] öykü ŞEYTAN ÜÇGENİNDE TÜRKİYE...

PROMOSYON KİTAP
200 187775
4,75 YTL
2187 7759

kapak baskısı pan matbaacılık ankara 12 14 22

% 5 KDV d[illegible]

SKB 438316 UGS